

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 31, 2021, 2

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 31, 2021, 2

ISSN 1408-5348
e-ISSN

UDK 009

Letnik 31, leto 2021, številka 2
2591-1775**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT),
Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR),
Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano
Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA),
Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA),
Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolito (IT),
Marijan Premović (ME), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec,
Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek,
Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Gorazd Bajc

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del
Litorale - Capodistria® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije
družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development
and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di
ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 6. 2021.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
(ARRS), Mestna občina Koper*Annales - Series Historia et Sociologia* izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:*
Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities;
IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal
Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS
(NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza* / *This work is licensed under a*
Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Klara Buršič-Matijašič: Gradine od Krasa do Kvarnera, dio kulturnog i krajobraznog identiteta sjeverne Istre 183 <i>I castellieri dal Carso al Quarnero, parte dell'identità culturale e paesaggistica dell'Istria settentrionale</i> <i>Gradišča od Krasa do Kvarnerja kot del kulturne in krajinske identitete severne Istre</i>	Jasna Potočnik Topler: Cultural Events as Tools of Developing Sustainable Tourism in Rural Areas – The Case of Sevnica in Slovenia 245 <i>Eventi culturali come strumenti di sviluppo del turismo sostenibile nelle aree rurali – Il caso di Sevnica in Slovenia</i> <i>Kulturni dogodki kot orodje razvoja trajnostnega turizma na podežlju – primer Sevnice v Sloveniji</i>
Charlie Mansfield & Jasna Potočnik Topler: Building the Ethnopôle: Eliciting and Sharing Ethnobotanical Knowledge in Tourism Development 197 <i>Costruire l'Ethnopôle: favorire e condividere la conoscenza etnobotanica nello sviluppo del turismo</i> <i>Snovanje etnopolja: pridobivanje in izmenjava etnobotaničnih znanj v razvoju turizma</i>	Jadranka Cergol: Due trattati pedagogici umanistici per una finestra verso l'Europa 259 <i>Two Humanistic Pedagogical Tracts for a Window to Europe</i> <i>Dve pedagoški humanistični razpravi zasidrani v evropskem humanističnem duhu</i>
Blanka Ravnjak & Jože Bavcon: Meadows – Slovenian Cultural Landscape 209 <i>I prati del Carso sloveno e dell'Istria come patrimonio culturale</i> <i>Travniki slovenskega krasa in Istre kot kulturna dediščina</i>	Izidor Janžekovič: Ravnotežje moči od vestfalskega miru (1648) do utrechtkega miru (1713) 271 <i>L'equilibrio di potere dalla Pace di Vestfalia (1648) alla Pace di Utrecht (1713)</i> <i>The Balance of Power from the Treaty of Westphalia (1648) to the Treaty of Utrecht (1713)</i>
Ivana Vitasović-Kosić: Etnobotanička istraživanja Krasa i Istre – prikaz najčešće korištenih biljaka (Slovenija, Hrvatska) 225 <i>Ricerca etnobotanica del Carso e dell'Istria – una revisione delle piante più comunemente utilizzate (Slovenia, Croazia)</i> <i>Ethnobotanical Research of the Karst and Istria – A Review of the Most Commonly Used Plants (Slovenia, Croatia)</i>	Janko Trupej: A Comparison of the Pre-socialist and Socialist Reception of Mark Twain in Slovenia 295 <i>Un confronto tra la ricezione pre-socialista e socialista di Mark Twain in Slovenia</i> <i>Primerjava recepcije Marka Twaina v Sloveniji pred in med obdobjem socializma</i>

Milan Ivanović: Kognitivna semantika u etimologisanju leksema bez istorije pisane upotrebe: prilozi pitanju o porijeklu imenice džora 311
Semantica cognitiva nell'etimologizzare i lessemi senza una storia di uso scritto: contributi sulla questione dell'etimologia del sostantivo džora
Kognitivna semantika pri etimologizaciji leksemov brez zgodovine pisne rabe: prispevki k vprašanju izvora samostalnika džora

Nada Poropat Jeletić, Eliana Moscarda Mirković & Anna Bortoletto: Incidenza e implicazioni di alcuni tratti formali pertinenti tipici del discorso bilingue istriano: i casi di commutazione di codice 329
Impact and Implications of Some Relevant Formal Traits Typical of the Istrian Bilingual Speech: The Cases of Code-switching
Vpliv in posledice nekaterih pomembnih formalnih lastnosti značilno za istrski dvojezični govor: primer kodnega preklapljanja

Filip Galović & Irena Marković: Termini romanzi per i dolci nella parlata di Umazzo inferiore (Donji humac) sull'Isola di Brazza 341
Terms For Pastries in The Local Dialect of Donji Humac on the Island of Brač
Romanske izposojenke za poimenovanje sladice v lokalnem narečju Donjega humca na otoku Brač

Ana Toroš: Minority Literature in the Majority Language: a New Paradigm? The Case of the Slovenian Poetry in Italy 355
Letteratura di minoranza nella lingua maggioritaria: un nuovo paradigma?
Il caso della poesia slovena in Italia
Manjšinska literatura v večinskem jeziku: nova paradigma? Primer slovenske poezije v Italiji

IN MEMORIAM

Goran Filipi (1954–2021) (Lucija Čok) 363
Kazalo k slikam na ovitku 365
Indice delle foto di copertina 365
Index to images on the cover 365

GRADINE OD KRASA DO KVARNERA, DIO KULTURNOG I KRAJOBRAZNOG IDENTITETA SJEVERNE ISTRE

Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Ronjgova 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: klara.bursic-matijasic@unipu.hr

ABSTRACT

Hillforts, prehistoric settlements on top of hills, are an inexhaustible source of information about Istria in prehistory. During two long millennia B.C. man lived in the whole of Istria, while the greatest concentration of settlements are recorded in the wider area around the Lim and Pula bays. Since they arose from the strategic need to defend their inhabitants and the wider territory, a considerable concentration has been recorded in Ćićarija and the Učka mountain massif where they were grouped around the main traffic routes along which people, goods, and ideas travelled, bringing progress. Natural characteristics, shortage of fertile land, lush forests but above all the cold continental climate, largely determined life as well as the exploration of the area from the Karst to Kvarner. In the KAŠTELIR Project, we place special emphasis on the sites of Rašpor on Ćićarija and Ozida near Brseč, which we analyse through the prism of numerous approaches: the recording of sites by means of surveys; interdisciplinary archaeological excavation; the history of research; typology, economy, the toponymy of hillforts; the density of hillforts in the landscape; the role of hillforts in communication; the diachronic study of hillforts; continuity and degradation of sites; finally, the issue of revitalization of space "by actively preserving the heritage of hillforts through their evaluation, protection, and promotion".

Keywords: hillforts, prehistory, Istria, Ćićarija, Rašpor, Vela Ozida

I CASTELLIERI DAL CARSO AL QUARNERO, PARTE DELL'IDENTITÀ CULTURALE E PAESAGGISTICA DELL'ISTRIA SETTENTRIONALE

SINTESI

I castellieri, insediamenti preistorici su alture, sono una fonte inesauribile di informazioni sull'Istria nella preistoria. Nel corso di due lunghi millenni prima di Cristo l'uomo viveva in tutta l'Istria, e la maggiore concentrazione di tali insediamenti si trova nell'area intorno alle baie di Leme e di Pola. Essendo sorti dalla necessità strategica di difendere la propria abitazione e il territorio, c'è una maggiore concentrazione di castellieri nella Ciceria e nel massiccio montuoso del Monte Maggiore, dove si sono raggruppati attorno alle principali vie di traffico lungo le quali viaggiavano uomini, merci e idee, che hanno portato progresso. Le caratteristiche naturali, terra poco fertile, boschi rigogliosi ma soprattutto il freddo clima continentale, hanno in gran parte determinato la vita e l'esplorazione del territorio dal Carso al Quarnero. Nel progetto KAŠTELIR, poniamo particolare enfasi sulle località di Raspo nella Ciceria e Ozida presso Brseč, che analizziamo attraverso il prisma di svariati approcci: sondaggio dei siti; indagini archeologiche interdisciplinari; storia della ricerca; tipologia, economia, toponomastica dei castellieri; densità dei castellieri nello spazio; ruolo dei castellieri nelle comunicazioni; castellieri nel tempo; continuità e degrado dei siti; infine attraverso la questione della rivitalizzazione dello spazio "preservando attivamente il patrimonio dei castellieri attraverso la loro valutazione, protezione e promozione".

Parole chiave: fortezze, preistoria, Istria, Ciceria, Raspo, Vela Ozida

UVOD

Gradine – Gradiška, Gračišće, Gradac, Gradec, Gradinje, Castellier, Castelir, Castion, Kaštelir, Kaštelijer, Stari grad (Čović, 1965, 29–30) – prapovijesna naselja na vrhovima brežuljaka neiscrpan su izvor informacija o Istri u prapovijesti. Od prvih naselja na strateški važnim položajima početkom 2. tisućljeća pr. Kr. do trenutka kad je Istra rimskim osvajanjem zakoračila u povijest (2. stoljeće pr. Kr.), prošlo je vrlo dugo vremensko razdoblje. Istraživanje gradina tek je – može se reći – na početku, jer su samo malobrojne arheološki sondirane ili iskopavane, pa nemamo dovoljno podataka o životu na njima. Naša znanja temeljimo najvećim dijelom na skromnim podacima iz literature, na terenskim obilascima i komparacijom građe iz ostalog dijela Istre.

Dinamiku razvoja svakog područja, pa tako i sjeverne Istre, diktirali su i diktiraju prirodni uvjeti: malo plodnog zemljišta, bujne šume ali nadasve hladna kontinentalna klima, oduvijek su na prostoru od Krasa do Kvarnera uvelike određivale život ljudskih zajednica.

Na Čićariji i planinskom masivu Učke koji se spušta prema Kvarnerskom zaljevu, gradine su većinom grupirane oko glavnih prometnih pravaca kojima su kolali ljudi, roba i ideje. U prapovijesti su se na gradinama primjenjivala nova znanja o primjeni metala za izradu najprije brončanih, a kasnije i željeznih predmeta. Tehnološke novosti omogućile su gospodarski razvoj, a on je zatim uzrokovao i promjene u duhovnoj sferi ljudskih zajednica.

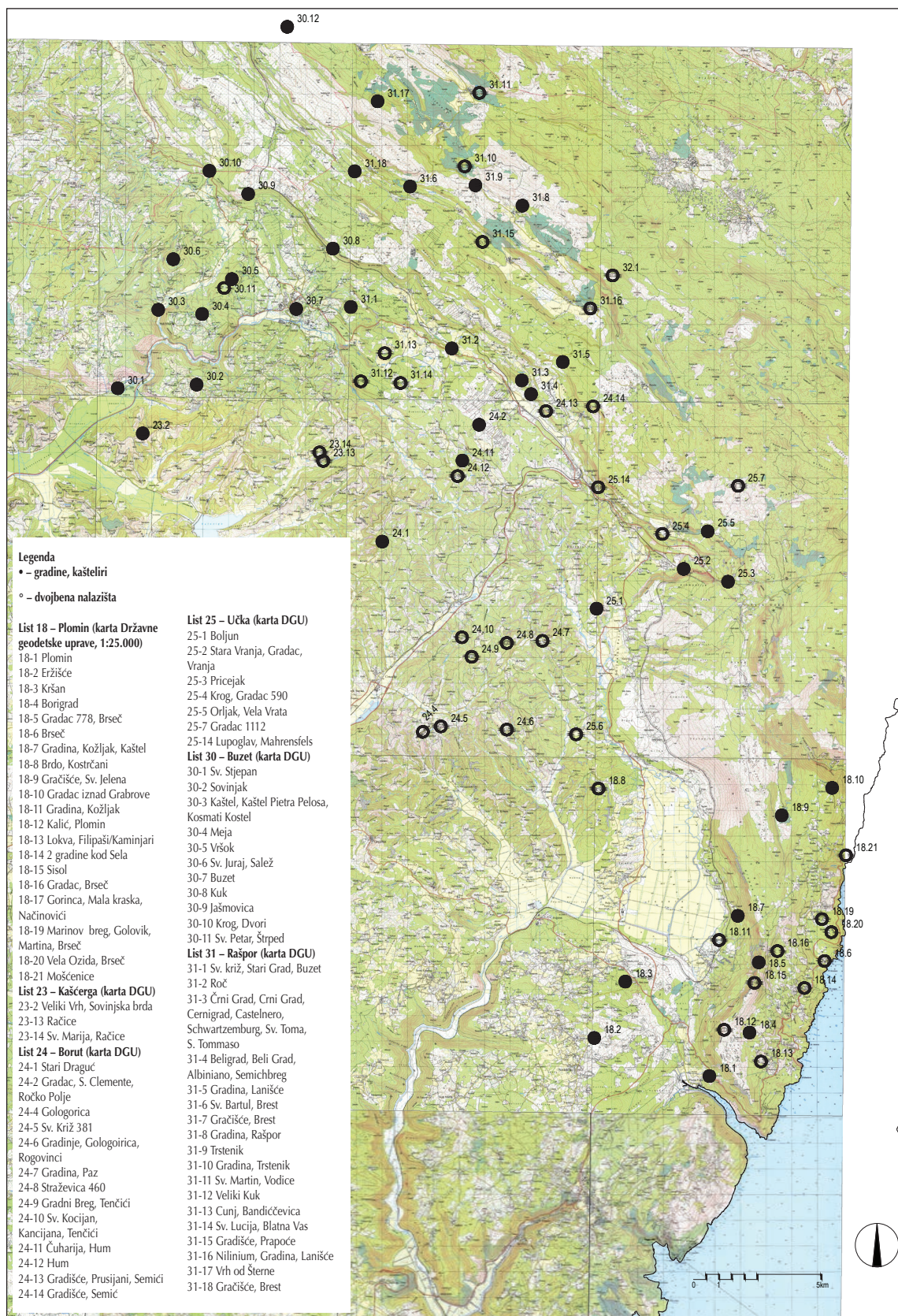
Već i toponimi predstavljaju neiscrpno bogatstvo Čićarije. Oni pokazuju određenu stvarnost u jezičnom oblikovanju i putokaz su istraživačima. Osim toponima Gradina ili Kaštelira, na Čićariji se javljaju i Vršok, Kuk, Krog, Sv. Križ, Črnigrad i Beligrad, te hagionimi vezani uz titulare (Sv. Juraj, Sv. Toma, Sv. Bartul, Sv. Martin, ...) crkvice koje su sagrađene na gradinama (Buršić-Matijašić, 2002, 11–19). Početkom 2. tisućljeća pr. Kr. u Istri, ali i na širem prostoru istočne jadranske obale i njenog zaleđa, pratimo naseljavanja vrhova brežuljaka. Od tada pa duga dva tisućljeća život manjih ili većih zajednica odvijao se u skladu s godišnjim dobima i sigurnosnom situacijom. Podizanje gradina vezujemo uz prodor Indoeuroljana koji su iz temelja promijenili način života u Europi. Dotadašnji, relativno miran život u nizinskim područjima, temeljen na plodnoj zemlji i prostranim pašnjacima, zamijenjen je životom na brdima gdje se osim gospodarskih resursa, valorizirala sigurnost naselja. Val naseljavanja s istoka zahvatio je gotovo čitavu Europu.

O GRADINAMA

Nastanak i razvoj gradinskih naselja ovisio je o nizu prirodnih faktora: geografski položaj, klima, voda, tlo, koji su direktno djelovali na rast i eksploataciju flore i faune. Čićarija, na samom sjeveru Istarskog poluotoka, predstavlja jedinstvenu zonu. Zbog oštih klimatskih uvjeta (Makjanić & Volarić, 1981) naseljavanje je u odnosu na ostale dijelove Istre stagniralo. Čićarija zauzima sjeveroistočni dio i predstavlja prirodnu granicu najvećeg jadranskog poluotoka i istočnojadranskog kopna. Sastoji se od krednih i paleocenskih vapnenaca preko kojih je navučen eocenski krš. Ovo je ujedno i najviši dio Istre, nadmorske visine oko 800 metara s najvišim vrhovima do 1200 metara (Roglić, 1975, 9–12). Poput većeg dijela Istre, i na Čićariji prevladava submediteranska vegetacija (hrast medunac i grab) s manjom zonom šuma gorske bukve (Roglić, 1975, 18–26). Kako su u Istri paleobotanička istraživanja vrlo rijetka (Andrić, 2006, 31–62) tako nedostaju činjenice o povijesti rasta vegetacije u kontekstu prirodnih promjena. Klima se u holocenu mijenjala. Mediteranska klima, kad uspijeva mediteranska makija praćena vlažnim ispiranjima, karakteristična je za brončano doba, dok je krajem brončanog i početkom željeznog doba zavladała subatlantska klima. Na prijelazu iz stare u novu eru nastupila je topla klima koja je pogodovala širenju romanske civilizacije (Battaglia, 1958–1959). Osim geoloških, pedoloških i klimatskih faktora, za naseljavanje ovog prostora od presudnog značaja bila je i voda (Buršić-Matijašić, 2003, 17–22; Prodan, 2006, 189–202). Na Čićariji nema stalnih vodotoka pa se čovjek najčešće koristio lokvama (Žmak, 2006, 203–210) ili je gradio umjetna skupljališta (cisterne).¹

Duboka je uzajamna veza čovjeka i krajolika. Korištenje krajolika u skladu je s njim samim ali i s demografskim i ekonomskim čimbenicima. U dostupnoj literaturi dat je naglasak na progresivnu depopulaciju iako Čićarija nije nikad bila gusto naseljena. Broj gradinskih naselja sigurno govori o određenom vidu naseljavanja dok je broj stalnih stanovnika današnjih sela odraz šireg gospodarskog i političkog stanja. Iako su vlasti nastojale kolonizirati prostore doseljenicima, nekoliko je razloga pada broja stanovnika od sredine 16. stoljeća do novijeg doba: epidemije bolesti (kuga i malarija od 14. do 17. stoljeća), industrijalizacija i napredak velikih gradova (Trst, Kopar, Rijeka i Pula, od početka 19. stoljeća), te na Čićariji manje izražen, onaj politički (odlazak istarskih Talijana, nakon Drugog svjetskog rata) (Darovec, 1996, 52–64). Za Čićariju vezujemo i pojavu sezonskog seljenja stada. Bogati ljetni pašnjaci privlačili su stočare iz nizinskih predjela

¹ Tako je 1420. u Rašporskoj utvrdi sagrađena cisterna (Bertoša, 2005, 7).

Slika 1: Karta Ćićarije s ucrtanim gradinskim lokalitetima (izradila Mara Matijašić Paladin, mag. ing. arch.).

u povoljnije klimatske uvjete. Stočari su sa svojim stadima obitavali u pećinama kao i u privremenim nastambama. U novijoj povijesti stagniranjem transhumantnog stočarstva došlo je do naglog oporavka raslinja (Miracle, 2006, 19) čime su i arheološki lokaliteti postali nepristupačniji.

Najveća gustoća naseljenosti tijekom brončanog i željeznog doba zabilježena je na prostoru južnog i zapadnog dijela Istre gdje su prapovijesne zajednice naseljavale blago brdovite predjele Rovinjštine i Puljštine. Na tim su prostorima iskoristavale bogate mediteranske šume i plodnu crvenicu. S obzirom da su gradine nastale iz strateške potrebe za obranu vlastitog doma ali i šireg teritorija, veća koncentracija zabilježena je i na Ćićariji i planinskom masivu Učke (sl. 1) gdje su grupirane oko glavnih prometnih pravaca kojima su kolali ljudi, roba i ideje, a koje su nosile napredak. Prostor Ćićarije i Učke imao je dvostruku ulogu, istovremeno je spajao i odvajao poluotok od kopnenog zaleđa. Prirodne karakteristike, malo plodnog zemljišta, bujne šume ali nadasve hladna kontinentalna klima, uvelike su određivale život kao i istraživanja prostora od Krasa do Kvarnera.

Gradine su neiscrpan izvor za poznavanje prapovijesti. Konzultirajući brojne izvore, analizom arhivske građe, dostupne literature kao i terenskim obilascima i arheološkim iskopavanjima dolazimo do vrijednih saznanja o vremenu koje je trajalo od njihova utemeljenja – početkom brončanog doba (početak 2. tisućljeća) do dolaska Rimljana (2. st. pr. Kr.) kada je Poluotok zakoračio u povijest.

Prvi kontinuirani boravak na ovim prostorima zabilježen je u prirodnim skloništima i zaklonima. Jedna od najbolje istraženih je svakako Pupičina pećina u Veljoj dragi (Komšo, 2003; Miracle & Forenbahe, 2006), a u okolici Rašpora pored više speleoloških objekata² od kojih je najzanimljiviji Rašporski ponor – Abisso Bertarelli (Bertarelli & Boegan, 1926, 344), evidentirano je nekoliko pećina od kojih su neke djelomično istražene (Malez, 1960).

Brojnost i raznovrsnost tipologije prapovijesnih gradinskih naselja u Istri prepoznata je već početkom 20. st. u radu Carla Marchesettija (Marchesetti, 1903). Izvanredna je to građa za višestruku analizu mnogobrojnih vidova njihovih ostataka. Graditeljska tehnika bedema i vrata nije osobito raznolika, a sačuvanost i nedovoljna istraženost ostataka predstavlja ograničavajući čimbenik naših promišljanja. O gradinskim bedemima i ulazima svjedoče i tlorisni oblici gradina (koji ovise o oblicima brežuljaka na kojima nastaju), kao i – često – njihov položaj u odnosu na komunikacije i mogućnosti prilaza gradinskim naseljima.

GRADINE ĆIČARIJE

Ćićarija obuhvaća sjeverni dio istarskog poluotoka, a na njeno naseljavanje utjecala je komunikacija, sa zaleđem i gradinama na poluotoku. Komunikacije slijede prirodne zakonitosti, a osim materijalnih ostataka (dijelovi cesta i puteva), možemo ih pratiti po položaju gradina u prostoru kao i smjerom antičkih (Bosio, 1991) i srednjovjekovnih komunikacija (Foscan, 1992). Komunikacija između gradina mogla je biti fizička, cestama – putevima – stazama ili vizualno – dometom pogleda. Komunikacija se odvijala najlakšim pravcima između planinskog masiva (Buršić-Matijašić, 2001, 15–22). Razloge povezivanja naselja i korištenja određenog pravca moramo tražiti u gospodarskim potcijama: potreba za hranom, vodom i solju, sirovinama, luksuznim predmetima, bračnih partnera! Vizualna komunikacija jedan je od važnijih čimbenika u ulozi gradina u prostoru. Karakteristika koja je bila presudna u njihovom uočavanju, bilježenju kao i valorizaciji. Bila je to presudna karakteristika koju su zamijetili prvi istraživači poput Kandlera, Covaza, Luciana i Burtona (Buršić-Matijašić, 2007a, 574–582).

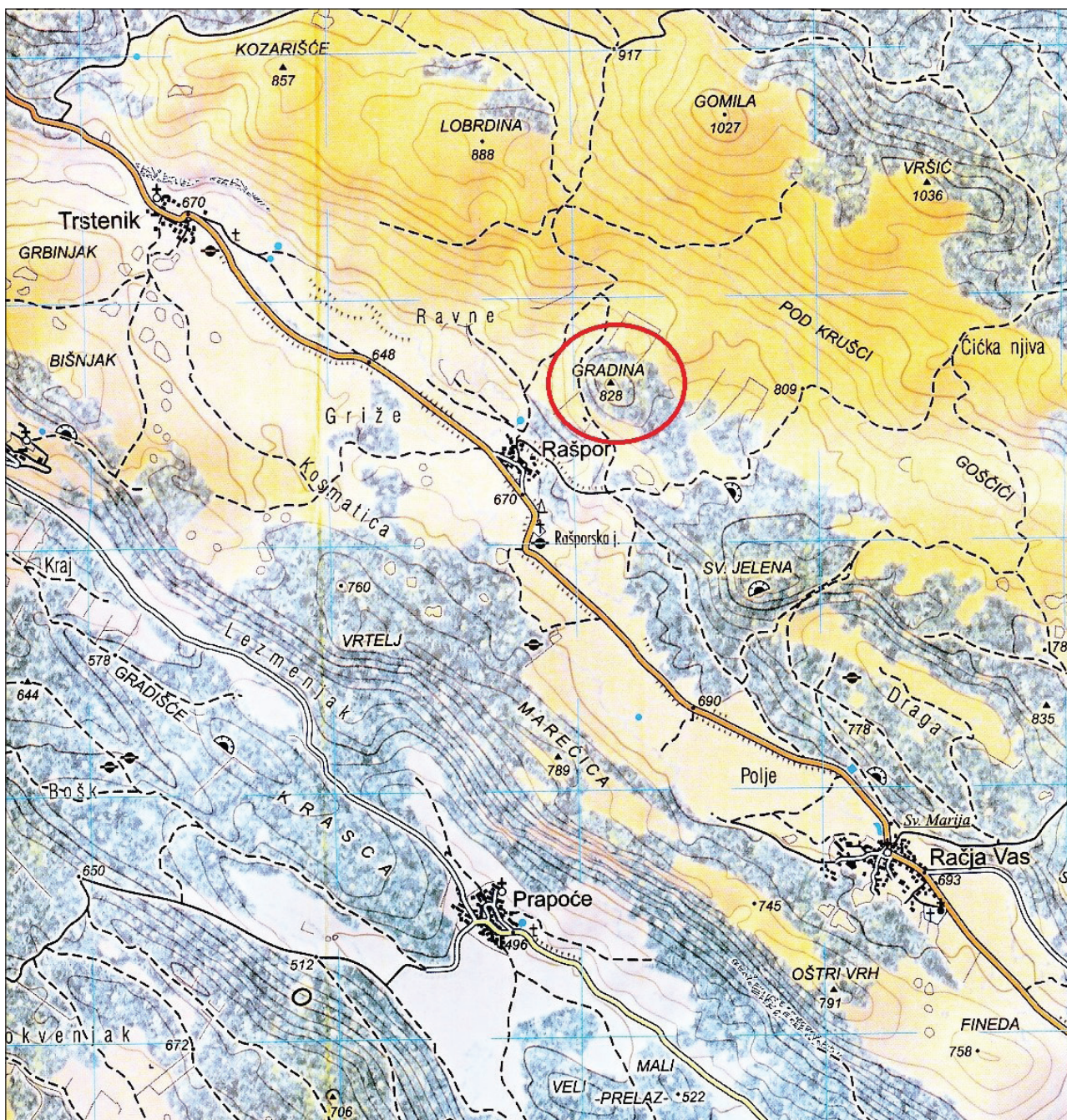
Gradina Rašpor

Na važnom prometnom pravcu, u dolini kojom prolazi cesta koja vodi prema Trsteniku, Danama i Vodicama, na 693 m nadmorske visine, nastalo je današnje naselje Rašpor. Nešto sjevernije, na položaju Gradina (828 m) (sl. 2), nalaze se ostaci iz razdoblja prapovijesti (?), rimske te bizantske utvrde (Alberi, 1997, 225). Oko 1000. godine, opet je postao utvrđeno selo s kaštelom (danas vidljivih dimenzija 22 x 32 m), a prvi put se spominje u izvorima tek u 13. st. (*Raspurch, Ratspurch, Ratsburg* i sl.) kada postaje sjedište kapetanata, tj. vojnog zapovjedništva koje je Istri trebalo jamčiti mir i sigurnost. Preko kapetana, Mlečani su upravljali ovim dijelom Istre. Početkom 16. st. mletački kapetan preseljen je u Buzet zadržavši titulu rašporskog kapetana. Do propasti Venecije rašporski kapetan bio je jedan od najvažnijih rektora njezine uprave u Istri (Bertoša, 2005, 22–31). Zbog strateške važnosti Mlečani ga nazivaju *clavis totius custodiae Histriae* = ključ čitave Istre! (Alberi, 1997, 225).

Do 2021., na lokalitetu nije bilo arheoloških istraživanja. Godine 2005. u Arheološki muzej Istre u Puli donešena je keramika pronađena u „sjeveroistočnoj prostoriji“, a analiza je pokazala da se radi o ulomcima zdjela, zdjelica, vrčeva izrađenih u radioničkim centrima Veneta, Emilije-Romagne i Marka u razdoblju 15. i 16. st. (Bradara, 2007, 65–72).

S obzirom da nemamo materijalnih ostataka, o samom gradinskom naselju vrlo se malo zna. Njegova

² Pozzo di Trestenico (Bertarelli & Boegan, 1926, 238); Pećina sv. Jelene (Malez, 1960, 224); Pozzo ad O di Raspo, nome indigeno di Široka Jama (Bertarelli & Boegan, 1926, 248).

Slika 2: Rašpor na topografskoj karti 1: 30.000 (Editor: Mateus, 52440 Funtana).

ubikacija temelji se na toponimu, konfiguraciji terena (najviši akropolski dio s nižom terasom koja okružuje cijeli plato) i kontinuitetu života na važnom prometnom pravcu (sl. 3). Bile su to glavne pretpostavke što je lokalitet unesen u sve relevantne radove o gradinama Istre (Buršić-Matijašić, 2007a, 477). Lokalitet kao gradinsko naselje prvi put spominje Marchesetti u poznatoj monografiji o gradinama Istre, Kvarnera i Tršćanskog zaleđa (Marchesetti, 1903, 109).

U sklopu Projekta KAŠTELIR – Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa (preko Brkina, Čičarije i Istre) do Kvarnera koji je sufinanciran iz Programa suradnje Interreg V-A Slovenija – Hrvatska za razdoblje 2014.-2020. Europskog fonda za regionalni razvoj, a sukladno Rješenju Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Puli tijekom veljače i ožujka 2021. godine provede-

Slika 3: Rašpor, pogled na lokalitet (Foto: Klara Buršić-Matijašić, studeni 2020.).

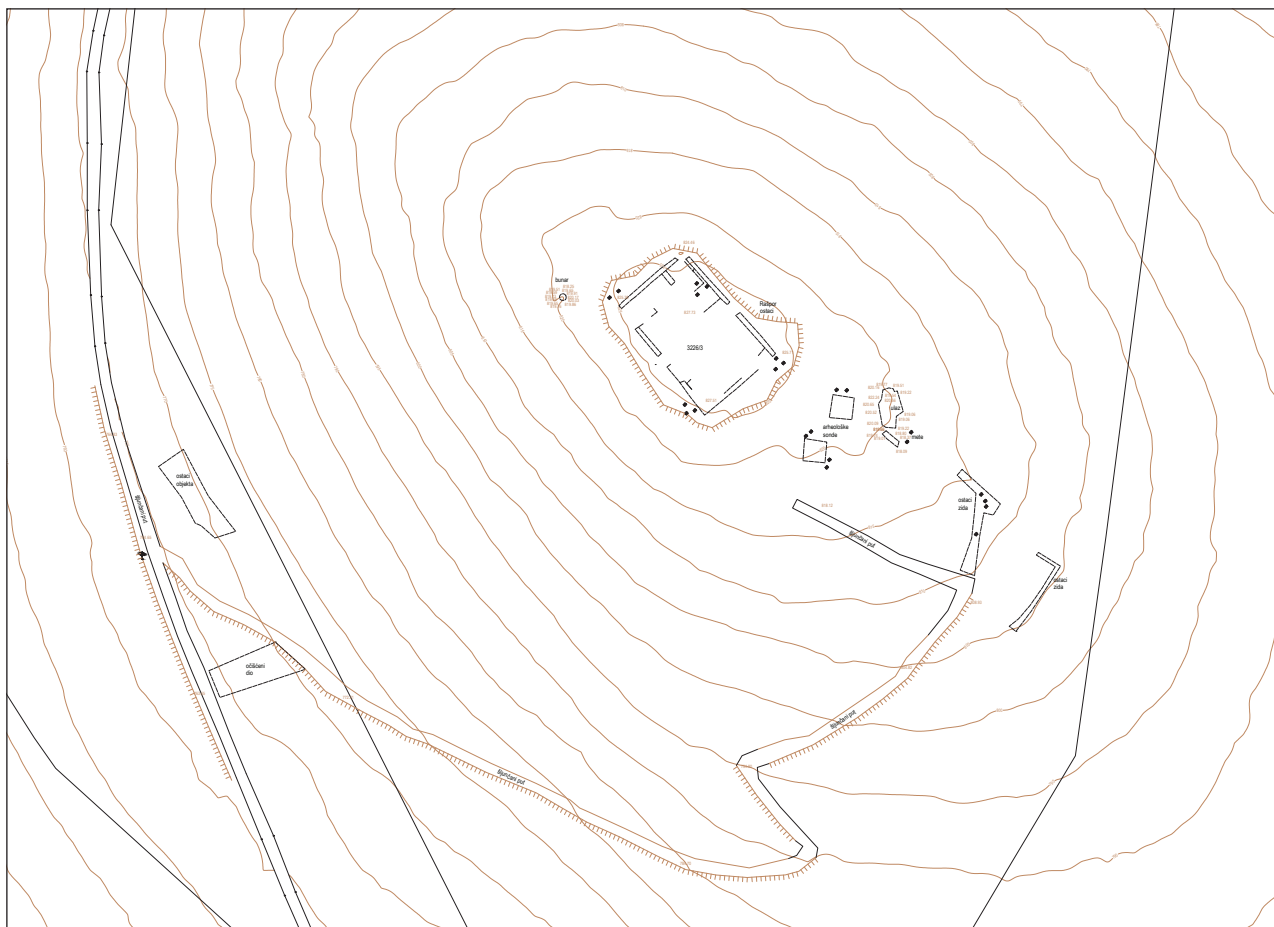
no je arheološko istraživanje Gradine (k.č. 3226/3 k.o. Trstenik). U dvije sonde veličine 5x5 metara postavljene na istočnoj strani terase nisu pronađeni materijalni dokazi postojanja gradine iako zbog svog položaja (na rubu terase), strukture (suhozid sačinjen od velikih kamenih blokova i iskorištenost okomitih kamenih litica) ovaj je prostor pokazivao naznake postojanja prapovijesnog prolaza i pristupa u naselja (sl. 4).

Sonde su postavljene u smjeru sjever-jug. Većim su dijelom predstavljale matičnu stijenu. Maksimalne dubine bile su do 60 odnosno 76 cm. U sondama nisu pronađeni arhitektonski elementi. Pokretni arheološki materijal iskopan je u humusnom sloju koji je predstavljao crnu zemlju pomiješanom s korijenjem biljaka. Sav prikupljeni materijal našao se na ovom položaju urušavanjem s centralnog prostora gdje se nalaze ostaci kaštela.

Pomnim pregledom terena prilikom čišćenja pristupnog puta sakupljeni su znakoviti ulomci keramike, metala i stakla koji se ničim ne razlikuju od materijala iz sondi ali i površinskih nalaza na istočnom nasipu kaštela. Nakon završetka terenskog istraživanja izvrše-

na je prostorno kvantitativna analiza materijala kao i tipološko–kronološka analiza keramičkih nalaza.

Među prikupljenim keramičkim materijalom izdvajaju se tri osnovne skupine: građevinska keramika, glazirano stolno posuđe i kuhinjsko posuđe (sl. 5). Građevinsku keramiku čine u kronološkom smislu nedijagnostički ulomci, uglavnom krovnog crijepa. Stolno posuđe bilo je namijenjeno čuvanju i iznošenju hrane i pića na stol, a kuhinjsko posuđe ime prvenstvenu namjenu pripreme hrane. U skladu s namjenom, ulomci kuhinjskog posuđa pripadaju loncima i tavama, a stolno posuđe čine razni oblici zdjela i vrčeva. Različitim tehnikama ukrašeno (glazirana keramika, jednostavna prozirno glazirana keramika ili *invetriata* (sl. 6a, 6b, 7), gravirana keramika ili *sgraffito* (sl. 8, 9), majolika (sl. 10) stolno posuđe (vrčevi, zdjele) potječe uglavnom s padskog područja (sjeverna Italija), stilske karakteristike pojedinih primjera upućuju na keramičarske centre Veneta i Emilije-Romagne. Jedan manji ulomak oboda svjedoci i o importu keramičkog posuđa i iz Španjolske (sl. 11) (Bradara, 2007; Petricioli, 1984; Saccardo, 2002). Keramički nalazi potječu poglavito iz posljednje faze

Slika 4: Geodetski snimak lokaliteta (snimak Vektra 2021.).

života kaštela, odnosno iz razdoblja mletačke uprave i pripadaju periodu od kraja 14. do početka 16. st., kada je kaštel napušten i razrušen.³

Zbog nepromijenjenih oblika i dugotrajne upotrebe, metalni predmeti (kovani željezni čavli, klinovi, pojasna kopča, dijelovi metalnih posuda, okov drvenog prozora, željezna potkova, ... (sl. 12, 13, 14) nisu pouzdan element za dataciju. Nalaz velike količine željeznih metalnih predmeta i grumena šljake upućuje na zaključak postojanja kovačnice.

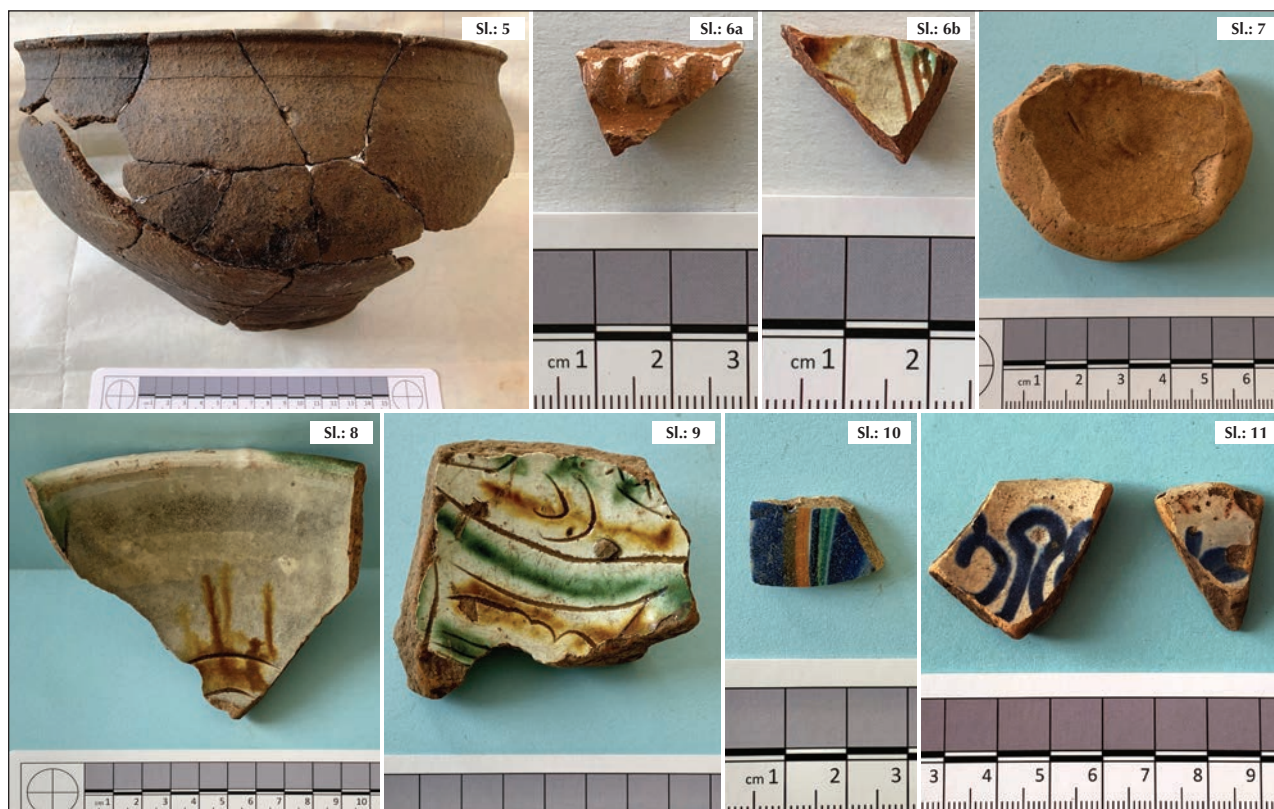
Pojedinačni nalaz ljuštore školjke (Potopne arke – *Anadara diluvii*, Milišić, 1991, 27) ne ukazuje na nutritivne vrijednosti i gospodarske resurse, pa time i na pokretljivost stanovništva. Također, školjka nema ukrasnu dimenziju jer nije probušena ili na koji bilo koji drugi način ne pokazuje njen način upotrebe kao nakit. S obzirom da je još jedna školjka takve vrste, no neznatno oštećena, pronađena na nasipu kaštela, možemo pretpostaviti da je činila sastavne dijelove vezivnog materijala za gradnju kaštela.

Među materijalom izdvojeni su životinjski koštani ostaci.⁴ Pregledan je ukupno 41 uzorak od kojih je određivo bilo 39. Anatomsko-taksonomska analiza omogućila je determinaciju životinjske vrste ili veće taksonomske skupine, skeletnog elementa te određivanje relativne životne dobi. Rezultati osteološke analize ukazuju na dominaciju domaćih životinja i to goveda (*Bos taurus*) i ovikaprda (*Ovis/Capra*). S obzirom na samo jednu pronađenu kost svinje (*Sus sp.*) nije bilo moguće utvrditi da li je riječ o domaćoj ili divljoj svinji. Ukupno su izdvojene 3 jedinke goveda, 2 ovce/koze i 1 svinje. a samo za jedno govedo utvrđeno je da je riječ o odrasloj životinji (Silver, 1963). Tafonomska analiza potvrdila je prisutnost tragova ljudskog djelovanja u obliku ureza i udaraca oštricom, odnosno na odvajanje udova, mesa i mišića te pripremu porcija manje veličine (Lyman, 1994; Seetah, 2006).

Cilj istraživanja bio je pronaći ostatke građevinskih i arheoloških struktura kao i materijalne dokaze postojanja gradinskog naselja, m ali arheološko istraživanje dalo

³ Elaborat Robert Matijašić i Davor Bulić u sklopu projekta Kaštelir. Zahvaljujemo Josipu Višnjiću na svesrdnoj pomoći.

⁴ Arheozoološku analizu obavila je Maja Grgurić u sklopu projekta Kaštelir.

Slika 5: Kuhinjsko posude, terina.

Slika 6a, 6b: Prozirno glazirana keramika, 14. – 15. st.

Slika 7: Prozirno glazirana keramika, 14. – 15. st.

Slika 8: Padska gravirana keramika, kraj 14. – 15. st.

Slika 9: Padska gravirana keramika, kraj 14. – 15. st.

Slika 10: Majolika, 15. st.

Slika 11: Španjolsko-maurska majolika keramika, 15. st.

je negativne rezultate. Terasa lokaliteta većim je dijelom potpuno zatrpana odronima ruševina perimetralnih zidova kaštela. Arheološkim istraživanjem, sondiranjem, nakon raščišćavanja terena od guste vegetacije i detaljnim geodetskim snimkom dobivene su konture brda s prostiranjem centralnog platoa i niže postavljene terase kojim smo dobili vezu vanjskih perimetralnih zidova zgrade kaštela s ostacima zidova/bedema na istočnoj strani brda čime možemo zaključiti da to nisu prapovijesni elementi (sl. 15). Zbog trase pristupnog puta, pronalaska pokretnog arheološkog materijala, ostaje mogućnost razmišljanja u smjeru postojanja srednjovjekovnog ulaza, potpornih dijelova pokretnog mosta ulaza u kaštel, pomoćnih zgrada i tome slično.

Gradina Rašpor u povijesti

Manje arheološko sondiranje na Gradini Rašpor dalo je stvarnu sliku jednog segmenta burne prošlosti sjeverne Istre. Nalazi na istočnoj terasi govore o jednoslojnom srednjovjekovnom nalazištu. Iz

povijesti Rašpora znamo da je pripadao akvilejskoj crkvi, a njime su u patrijarhovo ime upravljali gastaldi iz obitelji grofova Goričkih. Financijski osiromašeni zbog stalnih ratova, oni su često kao zalag za svoje zajamske obveze svojim vjerovnicima davali cijele feudalne gospoštije ili njihove dijelove. Tako je 1358. grof Menhard (Majnard) VII. Gorički utvrdu dao u miraz sestri Elizabeti, supruzi kneza Jurja Krbavskoga (Kurjakovića). God. 1394. rašporska je gospoštija, zajedno s Podgradom, dana u zalag Menhardovoj kćeri Ani Goričkoj, vjerojatno kao miraz prilikom njezine udaje za krčkoga kneza Ivana Frankopana. Godine 1402. njezina su braća, gorički i tirolski grofovi Henrik i Ivan Majnard, pokrenula prodaju Rašpora Veneciji. No, Mletačka Republika odredila je već 1394. Rašpor za sjedište istoimenoga kapetanata, tj. vojnog zapovjedništva koje je Istri trebalo jamčiti mir i sigurnost, posebice duž granice jer je Rašporski kapetanat predstavljao prostor stalnih sukoba i razmirica između Austrije i Venecije (Bertoša, 1995, 467–469). Kapetanatom

Slika 12: Željezni kovani čavli.

Slika 13: Željezna pojasna kopča.

Slika 14: Željezni okov drvenog prozora.

je preko rašporskoga kapetana upravljao mletački Senat. Venecija je počela opsežne fortifikacijske radove. U nemirna vremena Rata Cambrajske lige 1507–1517. utvrdu su zauzele i opljačkale nadvojvodine snage koje je vodio Kristofor Frankopan kao i vojnici koje je predvodio tršćanski kapetan Nicolò Rauber. Zbog velike opasnosti mletački je kapetan 1511. premješten u Buzet. Sve do propasti Venecije 1797. rašporski kapetan bio je jedan od najvažnijih rektora njezine uprave u Istri (Klen, 1960; Klen, 1972; Bertoša, 1995; Matejčić, 1998; Bertoša, 2005; Bertoša, 2006).

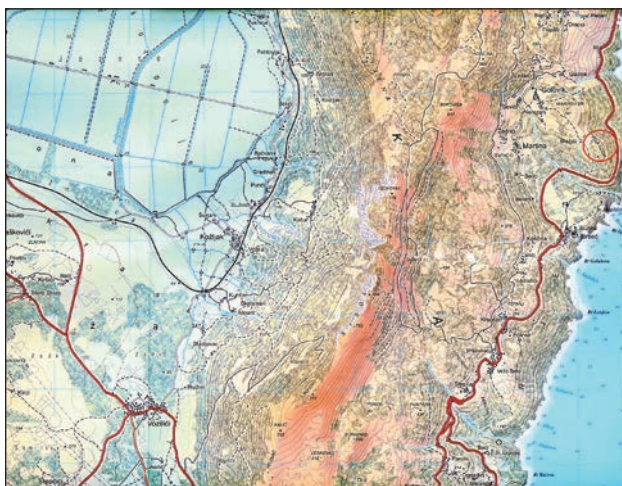
Vela Ozida

S druge strane Istre, ispod planinskog masiva Učke (sl. 16), nad Kvarnerom, nekoliko stotina metara iznad Brseča (sl. 17), uzdiže se brdo Vela Ozida ili Ozidi (k.o. Martina k.č. 2359/2). Impozantna kružna nakupina kamenja oblika obrnutog slova Q, (sl. 18) na brijegu visokom 224 m nad morem, predstavlja zanimljiv lokalitet nepoznate namjene (gradina, tumul, tvrđava, osmatračnica, svjetionik).

Oblik, način gradnje, govore u prilog prapovijesnom porijeklu. Položaj visoko nad Kvarnerom, na

Slika 15: Zračni snimak položaja sonde u odnosu na bedem i kamene litice (Foto: Robert Matijašić, 11. ožujka 2021.).

Slika 16: Vela Ozida na topografskoj karti 1: 30.000 (Editor: Mateus, 52440 Funtana).

Slika 17: Vela Ozida, zračni snimak (Foto: Nenad Karleuša, lipanj 2020.).

brdu koje sedlo plodne zemlje odvaja od Marinog brega pored Golovika (Buršić-Matijašić, 2007a, 356–357) i na vizualnom pravcu između Brseča i Mošćenica (sl. 19), upućuje na mogućnost postojanja stražarskog punkta i važne komunikacijske točke, poveznice Mošćenice i Brseča, Kastva, Grobnika, Omišlja na otoku Krku, Osorčice na otoku Cresu pa sve do Unija i Suska. Zavidne dimenzije kamenog obruča (širine i do 8 metara), nastalog vjerojatno urušavanjem bedema (55 x 35 m) koje zatvaraju unutrašnji prostor (32 x

20 m) mogle su predstavljati manje stražarsko mjesto s isturenim dodatnim prostorom (20 x 11 m) na južnoj strani koji je konstrukcijski vezan uz glavni nasip. Na lokalitetu nisu vršena arheološka istraživanja, a u sklopu Projekta Kaštelir, od srpnja do listopada 2020., izvršeno je arheološki nadzor tijekom radova čišćenja vegetacije tijekom kojih nije pronađen pokretni arheološki materijal (Zaccaria, 2020).

U promišljanju uloge ovog lokaliteta ne smijemo zanemariti ni mogućnost postojanja groba oblika

Slika 18: Vela Ozida aerofotografija, Geoportal (<https://geoprtal.dgu.hr>).

Slika 19: Vela Ozida nad Kvarnerom, zračni (Foto: Nenad Karleuša, lipanj 2020.).

Slika 20: Vela Ozida, pogled na lokalitet (Foto: Klara Buršić-Matijašić, lipanj 2020.).

tumula gdje je, moguće, bio pokopan važan član zajednica koje su živjele u blizini. Na južnoj padini vidljivo je još nekoliko suhozidnih konstrukcija, a suvremeni suhozidovi spuštaju se radijalno s vrha ograđujući vlasničke parcele. Na čitavom prostoru prema Goloviku prostiru se male terasaste parcele plodne zemlje ograđene suhozidima što čini poseban krajobrazni element (sl. 20).

ZAKLJUČAK

Istraživanje gradina/kaštelira, jednog od elemenata u kronologiji prapovijesti Istre, od izuzetnog je značaja za lokalnu zajednicu kao i za prostore izvan njenih granica. Važnost interdisciplinarnih istraživanja, od bilježenja ostataka terenskim obilascima i arheoloških iskopavanja kao i valorizacije građe, trebala bi nadilaziti političke granice što se pokazalo ovim projektom. Na primjeru gradina Čićarije i istarske obale Kvarnera, informacije prikupljene terenskim obilascima i iz objavljene literature valja u sljedećem koraku nadograditi interdisciplinarnim iskopavanjima, čime bismo dobili vrijedna saznanja o tipologiji pojedinih lokaliteta, o gustoći gradinskih naselja u prostornoj konfiguraciji i njihovoj ulozi u fizičkoj i vizualnoj komunikaciji na širem prostoru.

Višestruka su pitanja vezana uz proučavanje gradinskih naselja. Analizom prikupljene građe valjalo bi definirati tipologiju lokaliteta, tj. vrste gradina po položaju, obliku i veličini kao i vrste gradina prema ustrojstvu. Gustoća gradinskih naselja u prostornoj konfiguraciji Čićarije ukazuje na razloge naseljavanja kao i na ulogu uzvišenja u komunikaciji. Naravno, ne smijemo zanemariti ni druge vidove naselja tijekom prapovijesti, pećine, polupećine i otvorene lokalitete čiji je broj također važan jer ukazuje na potpunu iskoristivost cijelog prostora. Što se gradina tiče, na terenu su najizraženiji građevinski elementi poput bedema, zidova i sustava ulaza. Unutar bedema, na u većini slučajeva umjetno oblikovanim terasama, nalaze se

ostaci stambenih objekata. Način gradnje, struktura, veličina kuća, samo su neka od otvorenih pitanja za koje dosad imamo samo skromne odgovore. Materijalni ostaci gradinskih naselja i prostorna analiza okolnog područja mogli bi nam pružiti dragocjene podatke o gospodarstvu i socijalnoj strukturi stanovništva. Zbog dugotrajnog života na vrhovima brežuljaka (gotovo dvije tisuće godina) u Istri pa time i na Čićariji izmijenjivali su se njeni stanovnici. Nošeni gospodarskim ali i sigurnosnim situacijama jedni su dolazili, a drugi odlazili. Većina je ostavljala tragove koje danas prepoznajemo u sačuvanim materijalnim (ulomci keramike, metalni, koštani i kameni predmeti) i nematerijalnim (toponimi) ostacima. Do dolaska Histra, krajem II. tisućljeća (Mihovilić, 2013), identitet stanovnika gradina ostaje nepoznat. Općenito možemo govoriti o Indoeuropljanima. Dolaskom Istre pod rimsku vlast (2. st. pr. Kr.) veći dio gradina na sjeveru Istre nastavlja živjeti dotadašnjim gradinskim životom, iako moramo računati i na naseljavanje pograničnog područja rimskim doseljenicima (Degrassi, 1936). Glavne gospodarske grane stanovnika gradina bile su stočarstvo i poljodjelstvo. Moderna interdisciplinarna istraživanja daju nam danas velike mogućnosti za rasvjetljavanje tog važnog pitanja života u prapovijesti na Čićariji. Nažalost, osim života na gradinama Čićarije, malo znamo o mjestu i načinu pokapanja pokojnika. Odabir mjesta i načina ukapanja u većini slučajeva govore mnogo više o životu njenih stanovnika no sačuvani ostaci u naseljima. Konačni rezultat istraživanja, kako onih terenskih, laboratorijskih i kabinetskih, poslužili bi za smještaj gradina u vremenu odnosno njihovu dataciju. Vezano uz gradine ne smijemo zanemariti ni povijest istraživanja (Buršić-Matijašić, 2007b, 11–65) i razvitak misli o dataciji nalazišta dok je posebna tema vezana uz kontinuitet života ali i još učestaliju pojavu – degradaciji nalazišta. Pravilnim pristupom povijesnoj baštini doprinijet će se njezinom očuvanju, a gradine valja popisati, istražiti, zaštititi te vrednovati u kontekstu promocije cijelog prostora.

GRADIŠČA OD KRASA DO KVARNERJA KOT DEL KULTURNE IN KRAJINSKE IDENTITETE SEVERNE ISTRE

Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ

Univerza Juraj Dobrila v Pulju, Filozofska fakulteta, Ronjgova 1, 52100 Pulj, Hrvaška
e-mail: klara.bursic-matijasac@unipu.hr

POVZETEK

Gradišča ali kaštelirji, prazgodovinske naselbine na pogorju Čičarije, so neizčrpen vir informacij o prazgodovini regije in celotne Istre. Od prvih naselbin na strateško pomembnih položajih na začetku drugega tisočletja pred našim štetjem do trenutka, ko je Istra vstopila v zgodovino z rimsko osvojitvijo, je minilo zelo dolgo obdobje. Zaradi slabe raziskanosti nimamo podatkov o življenju na posameznih območjih. Naše znanje večinoma temelji na skromnih podatkih iz literature, terenskih raziskavah in primerjavi gradiva iz drugih delov Istre. Naravne razmere, ki so prevladovala na severnem delu polotoka, so narekovale dinamiko razvoja. Na območju Čičarije in gorskega grebena Učka, ki se spušča proti Kvarnerskemu zalivu, so gradišča večinoma razvrščena okoli glavnih prometnih poti, po katerih so potovali ljudje, blago in ideje. Poleg materialnih dobrin je iz sosednjih območij in oddaljenih dežel prihajal tudi napredek. Tako so se na gradiščih uporabljala nova znanja o uporabi kovin za izdelavo najprej bronastih in pozneje železnih predmetov. Spremembe v gospodarskem smislu so prinesle tudi spremembe na duhovnem področju človeških skupnosti. Naravne značilnosti, pomanjkanje rodovitne zemlje, bujni gozdovi, predvsem pa hladno celinsko podnebje, so v veliki meri določali življenje in tudi raziskovanje na območju od Krasa do Kvarnerja. V Deželi kaštelirjev smo poseben poudarek namenili najdiščem Rašpor v Čičariji in Vela Ozida pri Brseču. V okviru Interreg (SLO-HR) projekta Kaštelir je bilo na gradišču Rašpor izvedeno testno izkopavanje. Premične arheološke najdbe potrjujejo življenje na območju v času beneške prevlade v Istri, v 15. in 16. stoletju. Na najdišču Vela Ozida je bilo opravljeno čiščenje vegetacije. Vprašanje vloge in namena tega območja, ki se je vsililo s svojim položajem nad Kvarnerjem, pa ostaja odprto. Informacije, pridobljene z evidentiranjem ostankov s terenskimi raziskavami in iz podatkov iz skromne literature bi bilo treba nadgraditi z interdisciplinarnimi izkopavanji, ki bi prinesla dragoceno znanje o tipologiji posameznih najdišč, gostoti gradišč v prostorski konfiguraciji in njihovi komunikacijski vlogi. Ohranjeni materialni ostanki ter prostorska analiza sedanjega stanja okolja bi nam dali dragocene podatke o gospodarstvu in socialni strukturi prebivalstva. Veliko vrzel predstavlja pomanjkanje podatkov o vrsti in načinu pokopa prebivalcev gradišč. Vsi razpoložljivi podatki pa vendarle umeščajo najdišča na časovni trak tisočletne zgodovine. Nič manj pomembne niso jezikovne analize toponimov, degradacija pa odpira vprašanje revitalizacije območja preko »aktivnega ohranjanja dediščine gradišč z njihovim vrednotenjem, varovanjem in promocijo«.

Ključne besede: gradišča, prazgodovina, Istra, Čičarija, Rašpor, Vela Ozida

IZVORI I BIBLIOGRAFIJA

- Alberi, D. (1997):** Istria, Storia, Arte, Cultura. Trieste, Edizioni LINT.
- Andrič, M. (2006):** Prapoče Polen Core and Holocene Vegetation Change in Northern Istria/ Peludna jezgra iz Prapoča i promjene vegetacije za holocena u sjevernoj Istri. U: Miracle, P. & S. Forenbaher: Prehistoric Herders of Northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave – Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1. Monografije i katalozi, 14. Pula, Arheološki muzej Istre, 31–62.
- Battaglia, R. (1958-1959):** Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia. Bullettino di paleontologia Italiana, vol. fuori serie. Roma, Museo Preistorico Etnografico L. Pigorini.
- Bertarelli L. V. & E. Boegan (1926):** Duemila grotte. Quarant'anni di esplorazione nella Venezia Giulia. Milano, Touring Club Italiano.
- Bertoša, M. (1995):** Istra: Doba Venecije (XVI–XVIII. stoljeće), Povijest Istre, Knjiga II. Pula, ZJ Žakan Juri.
- Bertoša, S. (2005):** Rašpor i Rašporski kapetanat, Povijesni pregled. Pazin, Katedra Čakavskog sabora Pazin.
- Bertoša, S. (2006):** Prodaja Rašpora Veneciji (1402.). Buzetski zbornik, 33, 51–57.
- Bosio, L. (1991):** Le strade romane della Venetia e dell'Istria. Padova, Esedra editrice.
- Bradara, T. (2007):** Prilog poznavanju kasnosrednjovjekovnog i renesansnog keramičkog stolnog posuđa s područja Istre, Ukrasni motivi na keramičkim nalazima iz Kaštela Rašpor. Buzetski zbornik, 34, 65–72.
- Buršić-Matijašić, K. (2001):** Gradinski obrambeni sustav sjeverne Istre. Buzetski zbornik, 27, 15–22.
- Buršić-Matijašić, K. (2002):** Gradinska toponimija Buzeštine. Buzetski zbornik, 28, 11–19.
- Buršić-Matijašić, K. (2003):** Uloga vode u prapovijesnom naseljavanju Buzeštine. Buzetski zbornik, 29, 17–22.
- Buršić-Matijašić, K. (2007a):** Gradine Istre. Povijest prije povijesti, Povijest Istre, Knjiga VI. Pula, ZJ Žakan Juri.
- Buršić-Matijašić, K. (2007b):** Alberto Puschi i Buzeština. Buzetski zbornik, 34, 11–65.
- Čović, B. (1965):** Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 20, 27–145.
- Darovec, D. (1996):** Pregled istarske povijesti. Pula, C. A. S. H.
- Degrassi, A. (1936):** Inscriptiones Italiae, Vol. X, Regio X, Fasc. III – Histria Septemtrionalis.
- Foscan, L. (1992):** I castelli medievali dell'Istria. Trieste, Edizioni Italo Svevo.
- Klen, D. (1960):** Fragmenti rašporskog urbara iz prve polovine XV. stoljeća. Jadranski zbornik, 4, 155–182.
- Klen, D. (1972):** Prodaja Rašpora Veneciji (1402. g.). Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 17, 7–29.
- Komšo, D. (2003):** Pećine Istre – mjesta življenja od prapovijesti do srednjeg vijeka/ The Caves of Istria – Place of Living from Prehistory to the Middle Ages. Histria Antiqua, 11, 41–54.
- Lyman, R. L. (1994):** Vertebrate Taphonomy. Cambridge, Cambridge University Press.
- Makjanić, B. & B. Volarić (1991):** Kratki pregled klime Istre. Liburnijske teme 4, 91–102.
- Malez, M. (1960):** Pećine Istre i Učke u Istre. Acta Geologica, 2, 163–264.
- Marchesetti, C. (1903):** I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia. Trieste, Museo Civico di Storia Naturale.
- Matejčić, R. (1998):** Granične utvrde i gradovi u sjevernoj Istri (Rašporski Kapetanat). Buzetski zbornik, 24, 19–48.
- Mihovilić, K. (2013):** Histri u Istri / Gli Istri in Istria / The Histri in Istria. Monografije i katalozi 23. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Milišić, N. (1991):** Školjke i puževi Jadrana. Split, Logos.
- Miracle, P. (2006):** Introduction to the Pupičina Cave Projekt/Uvod u projekt Pupičina peć. U: Miracle, P. & S. Forenbaher: Prehistoric Herders of Northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave – Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1. Monografije i katalozi, 14. Pula, Arheološki muzej Istre, 1–29.
- Miracle, P. & S. Forenbaher (2006):** Prehistoric Herders of Northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave – Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1. Monografije i katalozi, 14. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Petricioli, S. (1984):** Hispano-maurska majolika iz Zadra. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 24, 51–71.
- Prodan, V. (2006):** Vode Ćićarije. Buzetski zbornik, 33, 189–202.
- Roglič, J. (1975):** Prirodna osnova. U: Ridanović, J. et al.: Geografija SR Hrvatske, Sjeverno Hrvatsko primorje. Zagreb, Školska knjiga, 9–12.
- Saccardo, F. (2002):** Venezia: un quadro delle produzioni ingobbiate dal XIII al XVIII secolo. U: Atti XXXIV Convegno internazionale della ceramica: Problemi e aspetti delle produzioni ingobbiate, origini e sviluppi, tecniche, tipologie. Firenze, All'Insegna del Giglio, 101–116.
- Seetah, K. (2006):** The Importance of Cut Placement and Implement Signatures to Butchery Interpretation. San Francisco, International Council for Archaeozoology, 1–52.
- Silver, I. A. (1963):** The Ageing of Domestic Animals. U: Brothwell D. & E. Higgs (ur.): Science in Archaeology: A Comprehensive Survey of Progress and Research. London, Thames and Hudson, 250–268.
- Zaccaria, M. (2020):** Stručni izvještaj arheološkog nadzora radova čišćenja vegetacije na lokalitetu Vela Ozi-da. Dostupno na: https://www.academia.edu/44240491/STRUČNI_IZVJEŠTAJ_ARHEOLOŠKOG_NADZORA_RAĐOVA_ČIŠĆENJA_VEGETACIJE_NA_LOKALITETU_VELA_OZIDA_BRSEČ_OPČINA_MOŠČENIČKA_DRA-GA (zadnji pristup: 28. 7. 2021).
- Žmak, J. (2006):** Lokve u životu Ćićarije. Buzetski zbornik, 33, 203–210.

received: 2020-10-29

DOI 10.19233/ASHS.2021.13

BUILDING THE ETHNOPÔLE: ELICITING AND SHARING ETHNOBOTANICAL KNOWLEDGE IN TOURISM DEVELOPMENT

Charlie MANSFIELD

University of Plymouth, Cookworthy 334, Hampton Street, Plymouth PL4 8AA, United Kingdom
e-mail: charlie.mansfield@plymouth.ac.uk

Jasna POTOČNIK TOPLER

University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: jasna.potocnik1@um.si

ABSTRACT

With rising tourism interest in cultural heritage, destination management organisations, museums and other cultural institutions are seeking methods of unlocking the intangible cultural heritage of local residents and sharing that before it is lost. This is specific knowledge of the uses and practices of disappearing urban space, of plants and foodstuffs, of clothing and of work practices that were more in-tune with local, sustainable production. With the emergence of post-humanism, based on Deleuze's reading of Spinoza's ethics, this contribution outlines new methodologies in building the ethnopôle, and proposes a model for transmission that explores narrative knowing through literary travel writing for a new public.

Keywords: tourism, travel writing, ethnobotany, development, ethnopôle

COSTRUIRE L'ETHNOPÔLE: FAVORIRE E CONDIVIDERE LA CONOSCENZA ETNOBOTANICA NELLO SVILUPPO DEL TURISMO

SINTESI

A seguito del crescente interesse per il patrimonio culturale a fine turistico, i musei mirano a rivitalizzare e salvaguardare il patrimonio culturale immateriale locale prima che vada perduto. Tale patrimonio si basa sulla conoscenza di usi e pratiche dello spazio urbano a rischio d'estinzione, della flora locale e dei prodotti alimentari. Tale patrimonio include anche l'abbigliamento e pratiche di lavoro più in sintonia con la produzione locale e sostenibile. Con riferimento al post-umanesimo, basato su una lettura di Deleuze dell'etica di Spinoza, questa ricerca mira a fornire nuove metodologie per la costruzione dell'ethnopôle e propone un modello di trasmissione che esplora la narrativa attraverso la scrittura letteraria di viaggio per un pubblico più esteso.

Parole chiave: turismo, scrittura di viaggio, etnobotanica, sviluppo, ethnopôle

INTRODUCTION

Since the release of Apple's iPhone in June 2007, advances in social media have changed the way information is disseminated (Munar & Jacobsen, 2014); the Internet has evolved from a broadcasting medium to a participatory platform which allows users to share information (Li & Wang, 2011; Leung et al., 2013), providing consumers with networking platforms, users' own blogs, social media and other promotional tools. With availability of these technologies, this research seeks to engage local citizens, tourism product designers and customers in the process of local place-making and hence to become co-creators to maintain their own region's diverse intangible cultural heritage. According to Buhalis (2000), the competitiveness of a destination, which is a combination of tourism attributes (Hu & Ritchie, 1993), depends on the ability to develop and project a unique and recognizable brand. It is also essential that it meets the desires and needs of tourists (Vengesai et al., 2009), and has the so called "*pulling effect attractiveness*" (Kim & Lee, 2002 in Vengesai et al., 2009, 622). Healthy, green and sustainable destinations are attractive (Marmion & Hindley, 2020), and eliciting and sharing local ethnobotanical knowledge fits well in this scope. Despite the fact that the World Tourism Organization suggests that before COVID-19 more than 40% of all international tourists were "cultural tourists", growth in this sector was marked by fragmentation into a number of subtypes and niches (Richards, 2018), which brings new challenges and opportunities for development of new tourism products, also those related to plants and other natural heritage. When discussing cultural heritage tourism, which is a significant part of cultural tourism, it could be stated that in this type of tourism, heritage forms the basis of attracting tourists; heritage being defined as "*anything that someone wishes to conserve or collect, and to pass on to future generations*" (Howard, 2003, 6). The goal of cultural heritage tourism is to maximise benefits for the local environment, for the local culture and heritage, and to minimise negative impacts. Heritage managers aim to collect tourism revenues to maintain heritage properties. Despite well-developed theoretical concepts of cultural and heritage tourism, there is often lack of on-the-ground knowledge. Heritage tourism destinations face a lack of uniqueness, lack of authenticity and tradition, they encounter stagnation, even deterioration, and have to deal with challenges such as dissatisfaction of the local inhabitants, negative environmental effects, unemployment and lack of investments and image problems (Sulyok & Lörincz, 2017; Rangus et al., 2017). To respond to this deterioration, destinations have tried to re-position themselves by using different tools and approaches. One of them is travel writing, which includes a bricolage of discourse practices and widely diverse texts (Culbert,

2018), in which creators write about their user experiences of travelling in other places (Robinson, 2004). In these travel writers' texts, which can also be valuable historical, ethnological and anthropological sources (Kavrečič, 2011), "*views and gazes express a narrative space from which narrator and reader scrutinise, judge and categorise the varied cultures and societies they explore*" (Alú & Hill, 2018, 1). This is one of the reasons that travel writing has a significant persuasive power in tourism (McWha et al., 2016) and is worth adopting in place-making, in further developing of sustainable tourism practices and sustainable destinations. Further on in the article, its concept of the ethnopôle which is unknown in the United Kingdom and many parts of the European Union, will be elaborated on. In addition to that, an innovative method of literary travel writing practice is presented.

MATERIAL AND METHODS

Purpose and Aims of the Research Questions

This section presents the 4 research questions clearly. In this research, ethnobotany serves as a case study on which an innovative literary travel writing method is presented and tested. The research poses the following four research questions: (i) Can an ethnobotany checklist, as a discovery instrument for those who wish to identify plant and human connections be developed and piloted in exploring a tourism space? (ii) If the checklist is part of the research inquiry, for example, in interviews, then does it yield productive and reliable results for the destination manager and stakeholders? (iii) Can a literary travel writing method be applied to report the research findings to a wider audience beyond the scientific readership? (iv) What aspects of the concept of literary as applied to writing are particularly valid in the synthesis of the results from the fieldwork?

The Ethnopôle Defined

The term ethnopôle in France is defined as a regional centre for research and resources in heritage, whose status is recognised by the French Ministry of Culture, General Directorate of Heritage. The Normandy ethnopôle, for example, is one of eleven ethnopôles of the Ministry of Culture forming the network to collect, store and interpret tangible as well as intangible heritage (Le Petit, 2015). Experiences of tourists are basically stories (McCabe & Foster, 2006) and tourists are constantly in search of new ones, which are expected to be different, unique, special, original and authentic. With rising tourism interest in tangible and intangible cultural heritage, destination management organizations, museums, galleries and cultural associations are seeking methods of unlocking the intangible cultural

heritage of local residents and sharing that before it is lost. This is a fragile knowledge of the uses and practices of disappearing urban space, of plants and foodstuffs (Bessière, 2013), of clothing and of work practices that were more in-tune with local, sustainable production. With the emergence of post-humanism based on a Deleuze's reading of Spinoza's ethics this contribution outlines new methodologies in building the ethnopôle, and proposes a model for transmission that explores narrative knowing through literary travel writing for a new public. Many European cultural institutions have already created open and participative platforms that offer ethnographic interpretation archives on the web (Severo, 2017). Examples of such platforms are, for example, JocondeLab (2012) (<http://jocondelab.iri-research.org/jocondelab>), which offers access to French cultural resources. ICH Scotland (2011) is an inventory of Scotland's living culture (<https://ichscotland.org/>). The Finnish National Heritage Agency (2013) has also created its own online platform for intangible cultural heritage, which is called an Inventory of Living Heritage (https://wiki.aineetonkulttuuriperinto.fi/wiki/EI%C3%A4v%C3%A4n_perinn%C3%B6n_kansallinen_luettelo/en).

One of the objectives of such platforms, which have the ability to bring many stakeholders together (Gillespie, 2010), is to empower citizens to become active users, to express themselves and become cultural producers in their own right (Duffy et al., 2019). Platforms are very important in the processes of digitalisation of cultural heritage. What is more, they are inclusive, allow widespread dissemination, stimulate creativity and active citizenship, and play a key role in the development of communities and economies. Due to the popularity of cultural platforms, the so-called Platform Studies emerged (Magaudde & Solaroli, 2020). Helmond (2015) speaks of the *platformization of the web*, while van Dijck, Poell and de Waal (2018) introduced the concept of *platform society*.

Within the framework of an EU ERASMUS+ Teaching Mobility, Mansfield developed and taught innovative data collection methods in France and the UK. This methodology draws on ethnographic interviewing and interpretative phenomenological analysis to engage local citizens in sharing and in taking authorship of their own intangible cultural heritage (ICH). These walking and writing workshops equip local people with social, narrative and technology skills for continuing the ethnological and auto-ethnographic building processes. This fulfils identity creation in the cultural exchange of a new tourism environment (Mansfield, 2020).

New knowledge-management (KM) systems and narrative methods are combined to build an open archive of cultural heritage using voices, recipes, music, bio-diversity management and stories. With the design of a mobile-friendly document specification, these cultural artefacts can be shared within the new museums

or ethnopôles and on the walking trails developed around heritage themes. The case study and exemplar for this article is the development of a re-usable botanical checklist for local tourism stakeholders to explore their region's own ethnobotany to improve the tourism offer with local food products and other plant-based interest. Application of this to a place inquiry using literary travel writing for tourism in Newquay, Cornwall, UK, is given in this article as an example for re-use.

Ethnobotany

Ethnobotany at its most visible for the tourist can be seen in local botanical gardens and ethnography museums; consider for example, the Ljubljana Botanical Garden, Slovenia, established in 1810 and containing more than 4500 species, or the onion museum in Roscoff, France, whilst the seaweed collection company in Roscoff provides an example of entrepreneurship that combines knowledge management, research and locally available well-being products from marine vegetation to create a new and growing business. Such collections, gardens and museums vary a lot in their designs, features and purpose, and may – when recognized as flagship attractions – attract substantial numbers of tourists, e. g. Kew Gardens in the UK or Monet's Garden in France (Ballantyne et al., 2008). The council and land management authorities, though, are best-placed to provide the macro-environment to protect plant diversity. In the literature, the relationship between plants and tourism is still neglected (Cohen & Fennell, 2019). Often city branding and newspaper journalism do not detect and disseminate these tourist offerings (Mansfield, 2017), so a more sensitive method is proposed here to gather data.

Plants for artisanal food production at a local level is the first, most attractive integration of ethnobotany into the tourism value chain. Locally-occurring plants, or ones easily adapted to the climate, soil, knowledge and labour availability are of prime importance to local stakeholders in, for example, a seaside town. Food from plant material offers local makers a safer choice than from animal sources because of lower risk of food poisoning, and no viral transmission as experienced in the H1N1 virus from pork and chicken Ebola virus from meat and more recently SARS and Coronavirus COVID-19 after zoonotic events in a wholesale food market of animal products.

The heritage visitor centre or ethnopôle often presents tourists with a view of food production before the innovations in chemical control and oil-harvested mono-cultures. In the UK, a prime example of a mono-culture is the planting of Italian ryegrass as a fodder crop for meat and wool production across the whole of the country. This grass provides the tourist destination image (TDI) of Britain as a green and pleasant land. However, this is not a native species. The grass is

harvested in a way to prevent tree growth and to suppress wild flower meadow plants that would maintain health in a range of species, including farmed animals, humans, and wildlife.

Finally, nectar-bearing plants for pollinators, for example, bees, offer no direct food source for humans and are thus neglected in commercial planting regimes. For sustainability, tourist development must find a way of making these plants attractive culturally to be consumed in a different way. An example of this is Lily of the Valley, or Teardrops ("solzice" or "šmarnice" in Slovene), from the literature (a short story and a collection of short stories titled *Solzice*) of Lovro Kuhar - Prežihov Voranc in Slovenia, which has symbolic value from the cultural capital of the region.

Developing an Ethnobotany Checklist for Sustainable Well-being

The French heritage initiatives, for example, Sites of Remarkable Taste, teach other tourism developers and tourism consultants that symbolic cultural capital needs research and committed content marketing in order to be noticed by stakeholders and the travelling public (Poulot, 2014). To make this knowledge transferrable, this article offers an initial checklist, below (Table 1), as a discovery instrument for those who wish to identify plant and human connections to make the local tourism offer more authentic, unique and more environmentally sustainable for their town and region. Thus, ethnobotany is the case study to pilot the writing methodology here.

The text that follows illustrates how to implement the checklist table, with suggestions and examples to examine before and during the fieldwork.

Example of Integrating Food Education Centre with Tourism

Macrobiotic food choice and preparation began in Japan and is dairy-free and sugar-free; using whole grains, vegetables, beans, tofu and tempeh, sea vegetables, seeds and nuts, fruits and natural sweeteners. An example of how this has been combined with tourism is the International Macrobiotic School, Murtwell House, Diptford, Totnes, UK. This approach of offering education to visitors within the region becomes a tourist product which interprets the tourism space.

Wearable Botanics

Flax and hemp both produce fabrics and will grow in wetter, northern European climates. Crailar is a natural enzyme-processed hemp fibre from Canada. Hemp clothing resists ultra-violet light and mould making it useful for outdoor tourism pursuits. The hollow fibres prevent sweating odour for walkers and hikers. Hemp

plants grow rapidly to produce over 5 tons of cellulose fibre per acre in four months. Hemp plants grown commercially help offset more carbon dioxide than many tree species.

Finding Plants in Toponyms

The river Gannel which separates Newquay in Cornwall from the suburb of Fistral derives its name from a Cornish word for the lovage plant, *levisticum officinale*. When tourism developers can find plant names in old place names a valuable starting point is established for recreating that botanical link. In Slovenia, many such place-names can be found in towns and villages: Kostanjevica is derived from the chestnut tree (*kostanj* in Slovene), Breznica is derived from the birch tree (*breza* in Slovene), and Slivnica for example originates from plum (*sliva* in Slovene). These names are of Slavic origin (Snoj, 2010).

RESULTS AND DISCUSSION

The Process of Creating the Resources for the Ethnopôle

Culture and heritage can stimulate processes of rural and urban regeneration (Zukin, 1995). In the making of places, creativity has become a significant strategy and tourism crucial for the implementation of various creative strategies (Richards, 2020), including travel writing, its methods and techniques. Further on, the process of creating the resources for the ethnopôle is presented in detail.

1 Identifying Respondents and Culturally-rich Locations

In earlier research, the concept of the 'toureme' was proposed, as a culturally rich moment within a space of tourist value (Mansfield, 2018). Now this can be extended to draw on local knowledge by inviting local workers and professionals in the heritage and tourism industry to contribute their tacit knowledge. The questions for creating a semi-structured interview to do this should include the following themes: (i) Identifying their places of work and their routes across the urban space. (ii) Applying their walking routes to maps from the archive. (iii) Involving locals in a discussion of the topography of the town, entry points, which include, for example the bus station, car parks where visitors arrive, existing tourist attractions and amenities. (iv) Eliciting knowledge of the geomorphology of urban space, with its slopes, geology, river access, and public space to assist the researching travel writer to map out a walking route for discovering the town. Many European towns grew up on the south-facing banks of rivers, where the running water supplied drinking water, irrigation and the removal of waste downstream. The south-facing

Table 1: Ethnobotany checklist.

	ETHNOBOTANY CHECKLIST
	Eat and Drink. Usually a main carbohydrate foodstuff which can be prepared for both fine dining and as a tourist snack takeaway. Well-being must be incorporated in the meal preparation, e.g. avoiding added sugar and other allergens. Seek to appeal to emerging food-consumption choices in new publics, e.g. vegetarian, vegan, non-alcohol options.
	Food for pollinators to maintain the plant and botanic life forms. These plants will require education panels, and links to local symbolic cultural capital.
	Recyclable plant products. Raised social awareness of whose labour and knowledge is used and is valued in the re-use of the plant by-products.
	Food taste or scent – a local herb, dating from ancient times, perhaps held in a local place-name or the name of river. Symbolic – positive with local connection to culture and literature.
	Apparel. Wearable botanics, created and made with local craft skills. Institutions for this knowledge to be preserved, enhanced and transmitted as part of local culture in colleges, workshops and through courses offered by regional universities.
	Shelter - building with botanics and using local production knowledge and labour. Visitor attraction, equipment or building made of wood, e.g. old wine press, bench, a tree-lined walkway or arboretum. Wooden buildings using local timber rather than imported timber. Sponsorship and promotion of local timber and forestry businesses brought into the tourism space.

slope in Europe provides the sunnier aspect for fruit-growing and connects with the specific theme of this case study inquiry, ethnobotany.

Planning and building a travel writer's literary *hexis*, as explained in the synthesis below, follows the contour of the European town from its river first up the slope away from the water source to the highest point in the town. This key tourist plateau can be a monument or public building. Then the elliptical route tracks back down to the water's edge. Along the way, 6 points of interest where local respondents can be met are noted and documented by the travel writer for inclusion in the synthesised text.

2 Interviewing and Recording

- a. The theory and the uses of ethnographic interviewing are discussed with the respondents. Narrative techniques are employed by the researcher-writer to elicit richer data. Designing questions. Using walking and writing workshops.

- b. Technical use of audio recorders indoors and out in the field is covered. Play-back and transcription advice and training is given during workshops.

Workshop concludes with: Recording sessions of interviews with invited respondents. These voice recordings form part of the new archive for the ethnopôle, and create data for synthesis by the researching travel writer.

3 Analysis Methods, Synthesis and Delivery of Resources

Using the recordings from the interview workshop, four types of analysis were explored in pilot work for this project:

- I. Emotion and Value Content with word proximity
- II. Places of Emergence - links to the town's own archive
- III. Gerund coding and memo-writing
- IV. Critical hermeneutics

4 Digital Delivery

Design of the travel writer's output documents for delivery to a public audience ought to consider ease-of-use on smart-phones. One prototype was designed called the Ramble Strip, which avoided the user experience (UX) problems of PDFs on smaller screens:

- The Ramble Strip or La Bande flâneuse
- Narrative methods, digital photography, reproduction of old postcards and advertising. Using QR codes for smartphone users to download from scanned barcode.
- Audio-book and podcast
- Recorded and edited using Audacity free software. Convert to m4v or mp3 for distribution as audio-books on Google Play Store, or as downloads from the ethnopôle's own knowledge management system, thus providing a virtual local museum.
- Using Google Sites and Google Docs as a free Knowledge Management System

Often small local museums are not well-funded so a simple start-up knowledge-management system can be designed and made public through free software from Google, called Google Sites and Google Drive.

Synthesis using the *hexis* concept

The literary travel writing stage proposed in this research is innovative. It develops literary travel writing to create a document that is impactful, emotive and has affect for its readers. These readers, rather than just the scientific academic audience, are also the public, the tourism stakeholders and the local city council. The final synthesis, though, requires that the author-researcher has planned the literary writing from the outset in a process drawn from Aristotle's concept of *hexis* (Aristotle, 350 BC; Breton, 2019, 78–79), sometimes also called *diathesis*. The prefix *dia-*, which means across, denotes diagonal and dialogic thinking. The author-researcher conceives a plan of their knowledge of the stopping points or plateaus of inquiry, and the themes under examination in the project, for example ethnobotany in this case study. The *hexis* that the researcher creates as their plan can be visualised as an upright hexagon of 6 vertices echoing the elliptical route around the urban space. The long-standing Miller's Law, suggests that human short-term memory is most agile if the number of objects being processed simultaneously is less than 7 (Miller, 1956). A starting point, which is also the entry port into the urban space, four points of interest along the route and a final stopping point within easy reach of the port of entry, easily consume those 6 points to consider at the same time. If these 6 points are visualised as an upright hexagon with

its point 4 at the top, then points 3 and 5 provide the opportunity for a short-cut, or of a dialogic relationship between the two separate points in the memory of the reader and writer. The literary travel writer seeks opportunities to create dialogic links so that a more nuanced and polyvocal artefact is synthesised.

These 6 points might be a theme or a point of interest in the town, an address, or a plateau on a guided walk where a view or an experience can be taken in. Visualising the structure of the narrative that will be written as a spatialized plan, this method proposes, maintains a spatial consideration in the research practice. It forms a disposition of knowledge elements adjacent to and available to the author during synthesis, yet in map form these become an elliptical route reaching up and out into the urban space and returning to the port of entry. This route of *hexis*, with cross readings, maps onto the town to form a walking route that the reader-visitor can discover and re-enact from the travel writer's story.

To help visualise this formation of a writer's *hexis*, consider this section from the literary travel writing of the Slovenian author, Dušan Šarotar on his exploration of Galway (2014 original). A key element of literary travel writing is that the travel writer reveals their own identity to engage the readers in an emotional and empathic relationship with the quest for recording the places explored (excerpt in English translation and in the original):

Kylemore Abbey, sem ponovil v mislih še jaz, da ne bi pozabil, čeprav sem bil prepričan, da sem o tem kraju nekje ob temnem jezeru, skritem pod gorami, že slišal, ko sem si na hitro ustvaril sliko, domišljjski kroki, pisateljsko metodo, podobno, kot počnejo slikarji, od katerih sem se morebiti tega tudi naučil, kroki torej običajno uporabljam pri komponiranju svojih tekstov, to je edini razlog, sem pomislil, zakaj se zdaj tukaj vozim, a za to potrebujem mir, počivam, ne spim niti nisem buden, ko sestavljam kompozicije iz stavkov, primikam in obračam besede, poskušam oceniti dolžino teksta, nekje globoko zadaj se mi besedilo obarva z različnimi barvami, običajno so črne linije dolge, goste, potem jim sledijo čiste bele ploskve, ki pa so polne pomena, breztežnega pomena, poglavja se prelivajo od rjavih, sivih, zelenih do temnordečih tonov, [...]. (Šarotar, 2014, 29)

Kylemore Abbey, I now repeated the name to myself so I wouldn't forget it, although I was sure I had already heard about this place, somewhere beside a dark lake, hidden beneath the mountains, as I made a quick mental picture of it, an imaginary sketch — a method used

by writers that's not unlike what painters do, and maybe I learned it from them — I normally use a sketch when I compose my texts; this is the only reason I'm on this road right now, I thought, and I need peace to do it; I'm at rest, neither asleep nor awake, when I assemble my compositions out of sentences; I move words around and invert them, try to estimate the length of the text, and somewhere, deep in the background, the text takes on different colours for me; the black lines are usually long and dense; next come planes of pure white, which are nevertheless full of meaning, weightless meaning; the chapters blend together, from brown, grey and green to shades of dark red, [...]. (Šarotar, 2016, 39)

The disposition of the *hexis* in the writer's own imaginary must be prepared and be available to the writer-researcher during the place inquiry fieldwork, and later during the synthesis from the fieldnotes, recordings, photographs and collected cultural artefacts. The *hexis* is modified by the emotional experience of being in the field in the town under study, too. New dialogic links, cross-readings, will be made in the imaginary between *hexis* elements which are not necessarily adjacent in the original hex plan. Notice how Šarotar seeks out additional adjectives and shapes of colour to give his *hexis* a topological dimension 'the black lines are usually long and dense' (Šarotar, 2016, 39) so that it contains more than a flattened map on the surface of the town.

An example of this *hexis* planning is shown below for the current research, which is to synthesise a literary travel writing piece from fieldwork in Newquay in Cornwall, UK. This example of literary travel writing is for the destination management organisation to help them communicate to the public as narrative non-fiction to transmit the place inquiry and ethnobotany discoveries. It was collected by field observation and through hour-long, semi-structured interviews with local staff in the heritage and hospitality industries. These skills could be taught as a university Masters programme. Pilot teaching has been successfully carried out online by the authors at the University of Plymouth and in face-to-face workshops at the University of Maribor - one of the courses designed is also documented (Potočnik Topler, 2020).

Fieldnotes from Fistral

*They wake, they work, they wait,
Then they fall,
Like the gulls call to the shore:
Ro an mor, ro an mor.*

from 'Seagift'

February 2020 had been the hardest month, not through cold, no, but from the warnings sent in by the Atlantic. Even as March came, wet slate still glistened on the terraces each morning. I had postponed my journey long enough. So, on Tuesday 10th March 2020 I headed west to Newquay on the Great Western Railway. My first stop was the change at Par.

Outside Plymouth, a fine, misting drizzle blew in from the sea. The promised sunshine of the vernal equinox had not yet materialised. After the change of trains at 10:10am, onto the Newquay branch line, I crossed Cornwall to its northern shore. From Par onwards to Quintrell Downs yellow gorse bushes were already in bloom. The railway had followed this course into Newquay since 1876. I was not due to meet my guide at Trenance Heritage Cottages, the museum of local life, until the following morning so I had the whole afternoon to lunch and explore the town.

From Newquay station it was easy to cross over the road to find fish and chips for lunch, and in the terraced dining area of number 9, Cliff Road, I had my first view down onto Great Western Beach. The name was used by Emma Smith as the title for her book where she looked back to her childhood in the late 1920s. After lunch, I walked west along Cliff Road, into East Street and went to buy a local newspaper at 27, Bank Street, just as Max Sebald always did on his explorations. I doubled back to talk with the staff in the tourist office on Marcus Hill; they told me about the outdoor museum, called Newquay Tree Walk, which had a large sweet chestnut tree (*castanea sativa*) that produced a good crop of edible chestnuts. Fore Street then took me north around the curve of Newquay Bay to reveal the new coffee bars and clothes shops, like London Girls Surf Club and Wet Dog Pizza Co. Finally, after I had spotted North Quay Hill, sloping steeply down on my right, I discovered my hotel, The Harbour.

The Harbour Hotel, and Harbour Fish & Grill, seemed an organic part of the rock face. It was a grain store, converted first into a house in the early 1900s, when Emma Smith still lived in Newquay, and then into a five-bedroom boutique hotel. What type of grain was stored here? Oats for the horses that pulled the tram along the quay below us? Or barley for malting at Trenance Heritage Cottages? In recipes for Cornish pasties, even as late as the 1980s, barley flour was still recommended for the pastry crust. A much earlier recipe was more specific and advised black barley. In July 2011 the Cornish pasty was granted PGI, Protected Geographical Indication by the European Commission. Cornwall employs 1800 people in pasty-making and sells £60 million worth of pasties a year. That's about 6% of the county's food economy. Now that Cornwall has left the protection of the EU, their status has been lost.

By 3pm I was sitting in the lounge terrace of the Harbour enjoying coffee and overlooking Harbour Beach. I suddenly realised that about 30 surfers were out in Newquay Bay catching waves that broke on Towan Beach, on the western side of the famous rock, named The Island; they were achieving runs of around six seconds. Exposed rocks made the entrance onto Great Western beach too treacherous for the surfers. I glanced through the newspaper, *Newquay Voice* dated from the previous week, Wednesday 4th March and was treated to a review of Jean-Paul Sartre's *No Exit* which was playing at the Lane Theatre. By 4pm I calculated that the tide was coming in and thus reducing the runs of the surfers down to three seconds. Eventually the Atlantic met the rocks, leaving the few surfers that remained no exit onto the sand to finish their run.

Aaron arrived in the lounge to talk about ethnobotany. He told me that his tiny orchard of one apple and one pear tree fruited earlier than most, we could see the black branches below from where we sat and talked. When he first experimented with the apples he had found that they had an almost savoury flavour because of the salt from sea spray. The flesh had very little pectin and was dry, almost powdery; this put me in mind of cider apples. He said the apples made great crisps. The thin slices stayed white and attractive for eating. It was a lot of labour to pick and prepare them but Harbour Beach apple crisps could extend the late summer season with a festival for the harvest. Juice from the pears of Newquay though, Aaron thought, would need the enthusiasm of a local winemaker to convert to sparkling perry.

When I'd made perry, I harvested fruit in August, which included windfalls, too. To pick from higher branches I had used a sock on a long pole. I ripened the collected pears in an outhouse for an extra week. Then fermented just one gallon in a glass demijohn for a month before bottling. Impatient, I tried the perry in early November but it was practically undrinkable and still very cloudy. On New Year's Eve, though, my neighbours told me that the bottles I had given them were delicious and the wine a clear, very pale gold, thanks to careful pouring. The complexity of the pear, with its malic acid needs a second fermentation, it seems. The pear's extension to Newquay's season, then, would be not in the autumn but in March, the very time that I was here, to celebrate the uncorking of the winter perry. Tourism is created because the town's artisan perry production is restricted in both time and place. We have to travel to the perry in its own season. Local producers must keep their nerve and not pasteurise, nor filter, not add sugar to preserve, not refrigerate nor move but wake and work and wait.

On Wednesday morning, I wanted to walk to Fistral beach to find the holiday apartments where we had stayed back in summer 1974. I set off before breakfast because the weather looked poor. It was windy and threatened rain again. I walked up North Quay Hill from my hotel, and at the crossroads I judged that Tower Road would

lead me to Fistral Court Holiday Apartments. It would have done, but I wanted to see Fistral Beach. After a long, but gentle climb, unaware that I was walking away from Fistral Beach, I arrived at the junction with Pentire Road. This did not look hopeful. An empty car park, with wind coming in off the sea, left me lost and disappointed. I had misjudged the land on this plateau. The golf course here did, however, stir my memory from 46 years earlier. I had a strong recollection of parking on a plateau like this back in 1974. I walked over it to find a route down to the sea. It was a different land from the geology that I knew at 18. The sand-covered Devonian rocks had the quality of downs, or as Emma Smith says 'the rabbity rough uptilting commonland of Pentire Head.'

It was 7:42am. I looked across at a Victorian hotel, way off on a headland but low in the sea. Dirty puddles surrounded me. Over in the north east sky, a postage stamp patch of blue appeared through the grey clouds. That was enough to make me turn back in the direction of the blue sky and head for breakfast. Fistral Beach would have to wait until I visited Newquay again.

As Aaron promised over breakfast, the sun did break through, and, fortified, I set off to walk across town to visit the heritage museum. Just after 9am, I reached Belushi's at 35 Fore Street, and walked down to the cliff edge and turned to photograph the headland of North Quay Hill. My hotel was very clear from there, the last large building before the drop into the harbour. Then I made the climb up onto Mount Wise. I joined it just below the summit of Trenance Hill. As Emma says 'On the seaward, or town side of the ridge ... runs a road called Mount Wise.' This is where she lived in 1924.

Then, like Emma one day in spring nearly a hundred years earlier, I made my 'way down and down the further steep slope of Trenance Hill' until on my left, I finally saw the museum in 'Wilton's cottage, which stands at right angles to and higher than the road.' Walking down Trenance Road, I saw stone walls built with grey slate in a herringbone style to adjust the levels, like a terrace, to the falling slope. The stones were like chevrons pointing back and forth, and between them the first circular, fleshy leaves of pennywort. Spring had arrived after all. For Emma it had too, and she and her family collected the tips of nettles along the estuary of the River Gannel. Contemporary foragers say that pennywort makes an excellent salad leaf.

The crop most closely linked to Wilton's, now the Heritage Museum, is barley. In the early 1800s the cottages were created from an old malthouse. When I explored the museum, I found that a small quantity of husks and a few grains had been framed, with a label saying that they had been found beneath the floorboards. I remembered seeing barley fields alongside the railway track on the way into Newquay. This was a local crop. Was there a way of updating barley scones or tray bakes to make this grain a part of life today in Newquay? I thought of a breakfast bar made from barley, the word in Cornish, is *barlysen* and breakfast,

of course, is *hansel*. It would have helped me earlier in the day on my quest for Fistral Beach. I should experiment, cutting them into a shape for carrying to the beach.

1:10pm 11th March 2020. The end of the line. I waited beside Newquay branch line for the only train out of town on its single track. My guide at Wilton's had told me that the trains were rare at this time of the year but more ran in the summer, bringing holidaymakers from London. I spotted a glazed, handmade tile that depicted the cottage museum on the low wall that marked off the station waiting area. I wondered if they knew this tile. With such infrequent services those tiles were probably well-known by locals dreaming of Par or even in their imaginations crossing the River Tamar to the city. I remembered the gorse that was flowering alongside the single track past Quintrell Downs and realised the meaning of the Cornish saying 'Kissing's out of season when gorse is out of bloom.'

Readers' Reception of Literary Travel Writing

As a research process, the next stage would be collecting reader-reception notes via interview or email questions, then coding and analysing these for effectiveness and affect. This will be ongoing and future work. However, a very small sample from the reception data collected does show a mapping has formed in the imaginations of the respondent readers. It is hoped that this will become a walking route for these initial respondents, shown below, to gain more value for their experience of the town and its botany:

Reception Correspondence

- I really enjoyed reading it! You've made me want to visit again – alas, I will have to wait until the lockdown is over.
- [...] *this makes me feel so different about it. The luxury of non-essential travel, by train, having fish and chips, coffee, staying in a hotel, breakfast there, and visiting [...] the museum.*
- *I could picture all of your journey and [...]*
- I found it much better for helping the reader imagine themselves in a place. Especially with the little details you came across, such as the review in the newspaper, I suppose I would say it made it a more immersive read.
- I wouldn't need a map to find my way round. It's good how you combine literature, history and food.

- *A wonderful piece, such a read, beautifully put together [...]*

CONCLUSION

Our article emphasizes the importance of theoretically-grounded travel writing methods, especially the process of building the ethnopôle, as a significant basis for place-making and developing sustainable tourism destinations whilst still respecting the growth of the writers' own identities. Since there still remains a lack of understanding on how travel writing works on the ground, in this article methods and processes are elaborated on, along with examples for fieldwork. The most significant contribution of this article is in the presentation and application of an innovative method of literary travel writing to the practice of place-making, sustainable tourism development and personal identity growth. To encourage the development of sustainable tourism further, it is significant that, in the future, tourism plays an active role in supporting the local community to engage in sustainable business practices by employing innovative methods of travel writing along with new technologies to inform locals, tourism professionals and tourists in the identification of cultural and natural heritage. In the long term, destinations can use these sensitively-produced new artefacts strategically to attract tourists and at the same time help locals engage in creating authentic cultural heritage. Producing an international Masters course in literary travel writing and place-making to equip local tourism professionals and new career graduates with the ethnographic and specialist writing skills would be a significant first step to developing and valuing new regions and towns. During the course and beyond, the learners could build the narrative archive for a digital ethnopôle for their area.

ACKNOWLEDGEMENTS

The authors would like to thank the research team of the Interreg V-A Slovenia-Croatia project KAŠTELIR for inviting them to conduct this work and to present the findings as this new form of literary travel writing for sustainable tourism. The authors' gratitude is extended to the respondent readers, and the staff in the hotels, restaurants, museums and tourist centres of Newquay that made such a welcome in Cornwall and answered all the research inquiries so patiently with narratives rich in data and emotion. The authors would also like to thank Dr Philipp Wassler for his continued collaboration in experimenting with literary travel writing as a research tool and for his translation, with colleagues, of the abstract into Italian.

SNOVANJE ETNOPOLA: PRIDOBIVANJE IN IZMENJAVA ETNOBOTANIČNIH ZNANJ V RAZVOJU TURIZMA

Charlie MANSFIELD

Univerza Plymouth, Cookworthy 334, Hampton Street, Plymouth PL4 8AA, Velika Britanija
e-mail: charlie.mansfield@plymouth.ac.uk

Jasna POTOČNIK TOPLER

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: jasna.potocnik1@um.si

POVZETEK

Priljubljenost dediščinskega turizma v Evropi še naprej narašča, zato so organizacije za upravljanje destinacij in kulturne ustanove pred izzivom, kako domačim in mednarodnim turistom predstaviti lokalno dediščino z inovativnimi pristopi, ki med drugim omogočajo izboljšanje trajnosti ter ohranjanje kulturne raznolikosti in pristnosti. Cilj članka je prikazati, kako je mogoče z namenom odkrivanja in predstavljanja turistične vrednosti nesnovne kulturne dediščine (NKT) na različnih turističnih prostorih uporabiti inovativno metodo literarnega potopisnega pripovedništva. V raziskavi etnobotanika služi kot študija primera, na kateri je predstavljena in preizkušena inovativna metoda potopisnega pripovedništva. Članek ponuja odgovor na vprašanje, kako oblikovati etnobotanični seznam za trajnostni razvoj turizma in kako ga uporabiti v praksi, tudi prek platform, ki postajajo vse bolj pomembne v procesih digitalizacije kulturne dediščine. Slednje so vključujoče, omogočajo široko razširjanje in dostopnost podatkov, spodbujajo ustvarjalnost in aktivno državljanstvo ter igrajo ključno vlogo pri razvoju pametnih skupnosti in gospodarstev. Eden od ciljev tega članka je opozoriti na pomen teoretično utemeljenih metod potopisnega pripovedništva v procesu snovanja etnopol, ki predstavlja osnovo za oblikovanje turističnih prostorov in razvoj trajnostnih dediščinskih destinacij. Ker ni dovolj znanja o tem, kako potopisno pripovedništvo deluje v praksi in na terenu, so v tem članku podrobno opisani narativne metode in postopki ter primeri za morebitno terensko delo. Najpomembnejši doprinos tega članka pa je prav v predstavitvi inovativne metode literarnega potopisnega pripovedništva in v prikazu njene rabe oziroma prispevka v praksi – pri snovanju turističnih prostorov, trajnostnih destinacij in nenazadnje pri razvoju posameznikove in turistove osebne identitete.

Ključne besede: turizem, potopisno pripovedništvo, etnobotanika, razvoj, etnopol

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Alú, G. & S. P. Hill (2018):** The Travelling Eye: Reading the Visual in Travel Narratives. *Studies in Travel Writing*, 22, 1, 1–15.
- Aristotle (350 B.C.):** *Nicomachean Ethics*. viii.1098b33. Available at: <http://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachaen.html> (last access: 2. 6. 2021).
- Ballantyne, R., Packer, J. & K. Hughes (2008):** Environmental Awareness, Interests and Motives of Botanic Garden Visitors: Implications for Interactive Practice. *Tourism Management*, 29, 3, 439–44.
- Bessière, J. (2013):** Heritagisation, a Challenge for Tourism Promotion and Regional Development: an Example of Food Heritage. *Journal of Heritage Tourism*, 8, 4, 275–291.
- Breton, H. (2019):** Les savoirs narratifs en contexte de validation des acquis de l'expérience: perspectives épistémologiques. In: Lani-Bayle, M. (Ed.): *Mettre l'expérience en mots. Les savoirs narratifs*. Lyon, Chronique Sociale, 75–85.
- Buhalis, D. (2000):** Marketing the Competitive Destination of the Future. *Tourism Management*, 21, 1, 97–116. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0261517799000953> (last access: 2. 6. 2021).
- Cohen, E. & D. Fennell (2019):** Plants and Tourism: Not Seeing the Forest [n]or the Trees. *Tourist Studies*, 19, 4, 585–606.
- Culbert, J. (2018):** Theory and the Limits of Travel. *Studies in Travel Writing*, 22, 4, 343–352.
- Duffy, E. B., Poell, T., & D. B. Nieborg (2019):** Platform Practices in the Cultural Industries: Creativity, Labor, and Citizenship. *Social Media + Society*, 5, 4, 1–8.
- Finnish National Heritage Agency (2013):** Inventory of Living Heritage. Available at: https://wiki.ain-eetonkulttuuriperinto.fi/wiki/EI%C3%A4v%C3%A4n_perinn%C3%B6n_kansallinen_luettelo/en (last access: 2. 6. 2021).
- Gillespie, T. (2010):** The Politics of “Platforms”. *New Media & Society*, 12, 347–364.
- Helmond, A. (2015):** The Platformization of the Web: Making Web Data Platform Ready. *Social Media + Society*, 1, 2, 1–11.
- Howard, P. (2003):** *Heritage: Management, Interpretation, Identity*. London, Continuum.
- Hu, Y. & B. Ritchie (1993):** Measuring Destination Attractiveness: A Contextual Approach. *Journal of Travel Research*, 32, 2, 25–34.
- ICH Scotland (2011):** Intangible Cultural Heritage. Available at: <https://ichscotland.org/> (last access: 2. 6. 2021).
- JocondeLab (2012):** Available at: <http://jocondelab.iri-research.org/jocondelab> (last access: 2. 6. 2021).
- Kavrečič, P. (2011):** Pričevalci preteklosti: Avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom. *Acta Histriae*, 19, 4, 683–702.
- Le Petit, K. (2015):** Les champs d'action de l'ethnopôle de Normandie. La Fabrique de patrimoines en Normandie, Hérouville-Saint-Clair, EPCC. Available at: <https://www.lafabriquedepatrimoines.fr/index.php?pages/Ethnop%C3%B4le> (last access: 2. 6. 2021).
- Leung, D., Law, R., van Hoof, H. & D. Buhalis (2013):** Social Media in Tourism and Hospitality: A Literature Review. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30, 1-2, 3–22. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10548408.2013.750919> (last access: 2. 6. 2021).
- Li, X. & Y. C. Wang (2011):** China in the Eyes of Western Travelers as Represented in Travel Blogs. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 28, 7, 689–719.
- Magaudda, P. & M. Solaroli (2020):** Platform Studies and Digital Cultural Industries. *Sociologica*, 14, 3, 267–293.
- Mansfield, C. (2020):** Identity. Totnes, Travel Writers Online.
- Mansfield, C. (2018):** Cultural Capital in Place-Making. *Journal of Hospitality & Tourism*, June, 1–17. Available at: <https://pearl.plymouth.ac.uk/bitstream/handle/10026.1/11784/Cultural%20Capital%20in%20Place-Making.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (last access: 2. 6. 2021).
- Mansfield, C. (2017):** Travel Writing in Place Branding – A Case Study on Nantes. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, 3, 2, 1–7.
- Marmion M. & A. Hindley (2020):** Tourism and Health: Understanding the Relationship. In: Leal Filho, W., Wall, T., Azul, A. M., Brandli, L. & P. G. Özuyar (Eds.): *Good Health and Well-Being. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Cham, Springer. Available at: https://doi.org/10.1007/978-3-319-95681-7_16 (last access: 2. 6. 2021).
- McWha, M. R., Frost, W., Laing, J. & G. Best (2016):** Writing for the Anti-tourist? Imagining the Contemporary Travel Magazine Reader as an Authentic Experience Seeker. *Current Issues in Tourism*, 19, 1, 85–99.
- McCabe, S. & C. Foster (2006):** The Role and Function of Narrative in Tourist Interaction. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 4, 3, 194–215.
- Miller, G. (1956):** The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on our Capacity for Processing Information. *Psychological Review*, 63, 2, 81–97.
- Munar, A. M. & J. S. Jacobsen (2014):** Motivations for Sharing Tourism Experiences through Social Media. *Tourism Management*, 43, August Issue, 46–54.
- Potočnik Topler, J. (2020):** Exercises in Travel Writing and Literary Tourism – A Teaching and Learning Experiment. Maribor, Maribor University Press. Available at: <https://doi.org/10.18690/978-961-286-393-7> (last access: 2. 6. 2021).
- Poulot, D. (2014):** Intangible Heritage in France: Between Museographical Renewal and “Project Territory”. *Ethnologies*, 36, 1–2, 177–206.

Rangus, M., Brumen, B. & J. Potočnik Topler (2017): Sustainable Tourism Development in Rural Areas: the Role of Stakeholders. *Academica Turistica: Tourism & Innovation Journal*, 10, 2, 167–173.

Richards, G. (2020): Designing Creative Places: The Role of Creative Tourism. *Annals of Tourism Research*, 85. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160738320300669> (last access: 2. 6. 2021).

Richards, G. (2018): Cultural Tourism: A Review of Recent Research and Trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, September Issue, 12–21.

Robinson, M. (2004): Narratives of Being Elsewhere: Tourism and Travel Writing. In: Lew, A. A., Hall, M. C. & M. A. Williams (Eds.): *A Companion to Tourism*. Malden, Oxford, Carlton, Blackwell Publishing, 303–316.

Severo, M. (2017): Using Web Archives for Studying Cultural Heritage Collaborative Platforms. Second RESAW conference, 14–16 June, 2017, London.

Snoj, M. (2010): Slovenska zemljepisna imena v luči etimologije. In: Smole, V. (ed.): *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj, seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 39–50.

Sulyok, J. & K. Lőrincz (2017): Building the Future Based on the Past – Tourism around the Lake Balaton. *Pannon Management Review*, 6, 1–2, 9–17.

Šarotar, D. (2014): *Panorama*. Ljubljana, Belet-rina.

Šarotar, D. (2016): *Panorama*. London, Peter Owen Publishers/Istros Books.

Van Dijck, J., Poell, T. & M. De Waal (2018): *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. Oxford, Oxford University Press.

Vengesai, S., Mavondo, F. T. & Y. Reisinger (2009): Tourism Destination Attractiveness: Attractions, Facilities, and People Predictors. *Tourism Analysis*, 14, 2, 621–636.

Zukin, S. (1995): *The Cultures of Cities*. Blackwell, Oxford.

GRASSLANDS IN SLOVENIAN KARST AND ISTRIA AS CULTURAL HERITAGE

Blanka RAVNJAK

University Botanic Gardens Ljubljana, Biotechnical faculty, Lžanska cesta 15, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: blanka.ravnjak@bf.uni-lj.si

Jože BAVCON

University Botanic Gardens Ljubljana, Biotechnical faculty, Lžanska cesta 15, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: joze.bavcon@bf.uni-lj.si

ABSTRACT

Grasslands have always been an important part of the cultural landscape. They were created by people, as they needed fodder for their livestock. But this led to the development of the grassland ecosystem, with its numerous plant species adapted to this particular environment. With sustainable management, farmers preserved the biodiversity of grasslands. The changes in grassland management have resulted in decreasing biodiversity in grasslands. Where the biodiversity in grasslands is still relatively high, we would need to reintroduce the traditional management to preserve the grasslands. At the same time, grasslands would become part of the tourism offer and a source of agricultural products of higher quality.

Keywords: grasslands, biodiversity, ecotourism, cultural heritage, Karst, Istria

I PRATI DEL CARSO SLOVENO E DELL'ISTRIA COME PATRIMONIO CULTURALE

SINTESI

I prati sono sempre stati una parte importante del paesaggio culturale. Sono stati creati con l'aiuto dell'uomo poiché aveva bisogno di cibo per il bestiame. Ma questo ha anche stabilito un ecosistema del prato, con molte specie vegetali adattate a questo particolare ambiente. Attraverso una gestione sostenibile, i contadini hanno preservato la biodiversità dei prati. Il nuovo modo di gestire i prati ha fatto sparire la biodiversità dei prati. Laddove la biodiversità dei prati è ancora piuttosto elevata, sarebbe necessario reintrodurre il metodo di gestione tradizionale che preserverebbe i prati. Allo stesso tempo, diventerebbero una parte dell'offerta turistica e costituirebbero una fonte di prodotti agricoli di qualità superiore.

Parole chiavi: prati, biodiversità, ecoturismo, patrimonio culturale, Carso, Istria

TRADITIONAL GRASSLAND MANAGEMENT

Not so many years ago, perhaps a century or even less, farmers were forced to know and follow the laws of nature, as their survival depended on this knowledge. Today, we like to talk about sustainable management and how we can implement it. However, in the past, only sustainable management of natural resources by farmers ensures sufficient quantities of food for people and feed for livestock. Farmers treated natural resources with respect and did not exploit them indefinitely. The land that was treated with respect, prudence, and love included grasslands. Grasslands were, in fact, the main source of feed for livestock, but also natural colourful gardens – places for relaxation, sources of flowers, and sources of healing plants. Many customs associated with grasslands have developed, enriching Slovenia's cultural heritage. Grasslands and steeper meadows were areas that were torn from the forest in past centuries. However, with centuries of excessive forest exploitation in Karst and Istria, bora and associated additional drying and erosion of fertile soil became a problem. Aristocracy, in particular, started reforesting Karst and shrinking open areas (Komisija, 1884; Panjek, 2015; Perko, 2016). Almost 200 years after the start of reforestation (Panjek, 2015; Perko, 2016), the same problem developed in Karst as in the interior of Slovenia. The areas are becoming overgrown. Specifically, the natural succession always has a tendency towards forest growth, so the annual mowing and repeated deforestation of forest margins every few years were necessary for the preservation of grasslands (Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019). The shrubs on forest margins were cut down for firewood. They used everything to their advantage and discarded nothing (Bavcon, 2013; Bavcon & Ravnjak, 2018; Petkovšek, 2019; Jereb, 2019). In Karst, they dug up and removed rocks in the winter, and built dry stone walls between plots threw them onto mounds or rock outcrops, thus clearing land for grasslands, fields and commons (Panjek, 2015; Perko, 2016). They also cleared and repaired cart tracks leading to these areas, and cut hedges along these tracks every few years. Grasslands were cleared in April and beginning of May. First, they raked the leaves that had accumulated since autumn, gathered branches and rocks. During rest days, when grasslands were adorned with colourful flowers, farmers visited them with their whole families and picked flowers. First they picked the first spring flowers, such as lilies of the valley and daffodils, followed by daisies, meadow claries, knapweeds and others in the summer. They used them to decorate chapels and

churches, and many bouquets were also brought to school by children (Petkovšek, 2019; Jereb, 2019). In summer months, grasslands were the source of medicinal herbs. They were generally picked by children, accompanied by mothers and grandmothers. They were intended for domestic use and for sale (Petkovšek, 2019). Later, in late summer, locals also picked cyclamen plants and took them to larger cities to be sold (Bavcon, 2009; Guštin, 2018).

Late mowing and occasional grazing were essential for the preservation of grasslands. Mowing began only when most of the grassland flowers had bloomed and produced seeds, thus renewing the seed bank of plant species in the soil each year. Thus, they only mowed grasslands when grasses dropped their seeds, as they used to say (Rustja, 1929; Turk, 1924; 1925). Mowing represented quite a venture for a farmstead, in terms of both labour organisation and food. At such times, many people came together for mowing and raking. At the same time, mowing was associated with a feeling of great satisfaction because of the work done (Prešern, 1933; Jordan, 1945; Mencinger, 1963; Petek, 2004; Čemažar, 2009). Mowing in hilly areas was different and much more difficult than mowing in lowlands (Kuret, 1989a). People from different areas of the Littoral Region came to help with mowing in Karst. Some of those who had already done everything at home went to from place to place to help with mowing, earning some additional money, as mowing was well paid. Only experienced mowers went to Karst, as mowing was more difficult because of plants adapted to drought. The scythe blade in Karst was different to that in the interior of Slovenia. It was narrower and set at a higher angle, as this allowed mowers to more efficiently cut grass. In the interior of Slovenia, the blade was thinner and set at a lower angle, resulting in greater width of the blade (Bavcon Sr., 2018). In Karst, the grass was sharper and thinner, and it was hard to cut with a scythe. That is why grasslands were always mowed early in the morning when the grass was still dewy (Bavcon Sr., 2018; Petek, 2004). Mowers gathered at the landowner's while it was still dark. When the moon was full, they headed to the most remote meadow or grassland soon after two or three o'clock in the morning (Bavcon Sr., 2018; Guštin, 2018; Kuret, 1989a, 1989b; Petek, 2004). When they arrived to the meadow, dawn was usually breaking, and the mowers had to be organised. Mowing was started by the landowner or the best mower. Mowed grass was only mixed or strewn by rakers with rakes and pitchforks only when the sun was shining and the dew on the freshly cut grass dried off (Makarovič, 1978).

Image 1: Cart track in Čičarija (Photo: J. Bavcon).

Slika 1: Kolovoz v Čičariji (Foto: J. Bavcon).

Image 2: Mower under Križna gora (Podkraj) (Photo: J. Bavcon).

Slika 2: Kosec pod Križno goro (Podkraj) (Foto: J. Bavcon).

Image 3: Traditional hay drying in Dutovlje (Komen) (Photo: J. Bavcon).

Slika 3: Tradicionalno sušenje sena v Dutovljah (Komen) (Foto: J. Bavcon).

Image 4: Traditional hay drying (Komenski Kras) (Photo: J. Bavcon).

Slika 4: Tradicionalno sušenje sena (Komenski Kras) (Foto: J. Bavcon).

Mowing continued to about 11 AM and was followed by lunch. After their lunch, mowers rested in the shade until 4 PM. If there was anything left unmown, they continued mowing after their rest or joined the rakers, who were strewing the rows and turning the hay. If the weather was unstable, they raked the hay together into small piles (note: *zgrabek* in parts of the Littoral and Upper Carniola regions or *ograbek* in Brkini). From these piles, they formed heaps of hay – *lonec* or *lounec* (in Istria, Brda) – to prevent rain or dew wetting the hay (Makarovič, 1978). In Karst, they used ox-drawn carts to transport the hay to the farm, where they stored it above the barn. In Karst, they usually stored hay just above the barn or even inside the house, because the barn and the house could be linked together in the same building, or separate.

During hot days, hay on Karst meadows would dry in just one day. Thus, there was significantly less work with drying and turning hay than in the interior of Slovenia, where hay was usually gathered on the second, but generally only on the third day. Another reason is also the composition of the vegetation, which is more adapted to drought and contains less water in Karst. In the interior of Slovenia, plants were less mature and also more succulent. In Karst, among the margins and shrubs, where there was less grass, they used sickles for mowing (Guštin, 2017). As some have explained, the Slovenian name for meadows (*senožet*) is derived from the Slovenian expression for mowing hay (*seno žeti*) (Čemažar, 2009). Even some places derived their names from such activities: Senožeče, Travniki, Otave (Savnik et al., 1968; Majdič, 1994). The little hay they mowed was then brought home in large baskets (*žbrinca* – large, very loosely woven and open baskets) by ox-drawn carts. The farmers who did not have oxen left their baskets next to the track. Later, someone would pick up all these baskets and transport them to the village (Guštin, 2018). In the past, hay was actually a commodity. It was transported from Dragonja Valley to Seča, where it was loaded onto ships and transported to Trieste.

Starting in 1980s, the traditional hay harvesting was slowly supplemented by ensilage, and then by an even simpler process of baling in mid-1990s, thus contributing to reduced biodiversity of grasslands. Seeds of plant species have always been present in traditionally mowed and dried hay, but are no longer present in today's plastic bales. Because all dried grass is cut too early, does not mature in hermetically sealed plastic bales, and the seeds do not fall on the grassland. The traditional way of dry baling and single mowing of grasslands, where seeds can return to the

soil's seed bank, has been preserved in very few places. When hay was transported from meadows to barns, seeds were distributed on other surfaces, too. In addition to the traditional way of mowing, the grasslands in the wider Karst region were also preserved by sheep grazing. During winter, until March, sheep were grazing even on wheat fields, thereby strengthening wheat plants. In winter, they transported sheep to warmer areas towards the sea, along the Gulf of Trieste and to Istria (Smerdel, 1989, 1995). With the beginnings of reforestation of Karst, from 1822 onwards, sheep breeding in Karst was restricted for the first time (Fleischmann, 1850a-h; Komisija, 1891; Panjek, 2015; Perko, 2016; Praprotnik & Bavcon, 2016). However, currently the only method for preserving the cultural landscape and grasslands is often grazing, particularly in Karst, Istria and on steeper areas of the interior of Slovenia (Škornik et al., 2010; Poldini et al., 2014; Pornaro et al., 2014a, 2014b; Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019).

There are fewer and fewer colourful grasslands rich in biodiversity as the method of their management has changed (Ivajnsič et al., 2013; Bavcon et al., 2019). The key problem is too early mowing, which prevents the natural seed bank in the soil from replenishing. Too early mowing results in a loss of biodiversity and causes a green desert. Furthermore, grasslands are also endangered by fertilisation, which does increase the amount of green feed for livestock, but leads to disappearance of more sensitive plant species that do not tolerate excessive amounts of nutrients. Grasslands surfaces are also shrinking due to overgrowing. Edges of grasslands are no longer being cleared, and grassland vegetation is slowly transitioning into forest vegetation, once again resulting in a slow disappearance of grassland plant species. Overgrowing of grasslands is, in fact, slower in area of Istria and Karst. The primary reason for this are hot and dry summer (Kaligarič, 1997a, 1997b; Kaligarič & Ivanjšič, 2014; Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019). The disappearance of colourful grasslands is not only a nature conservation issue but also a cultural landscape problem. The mosaic structure of former farms, customs related to grasslands and quality agricultural products (meat, milk, medicinal herbs), which were also associated with sustainable grassland management, are disappearing. Therefore, it is important to recognise and understand grasslands as very diverse ecosystems, which can not only improve the quality of our life with their beautiful appearance, but can also become a source of quality agricultural products and a wonderful tourist destination (Bavcon & Ravnjak, 2019; Bavcon et al., 2019).

Image 5: Overgrowing grasslands in Čičarija (Photo: J. Bavcon).
Slika 5: Zaraščajoči se travniki v Čičariji (Foto: J. Bavcon).

GRASSLANDS BIODIVERSITY OVERVIEW

The grasslands of the Karst, Slovenian Istria and Čičarija are the ones that have the highest number of species. In February and March, these grasslands are painted white by the common snowdrop (*Galanthus nivalis* L.). The species always spreads from forest margins, which indicates that these areas were covered by forests in the past (Bavcon, 2014a, 2016; Bavcon et al., 2019). In Slovenian heritage, the common snowdrop is considered a herald of spring. As soon as the first flowers appear in nature, the first bouquets of snowdrops also make it to local markets. On grasslands, they are soon joined by the genus of crocuses (*Crocus* L.). In karst, meadows mown once per year, primarily on shallower soil, are dominated by striped crocus (*C. reticulatus* Steven ex Adam in Weber fil. & Mohr), while sinkholes, where it is colder, are dominated by the intensely purple spring crocus (*C. vernus* (L.) Hill subsp. *vernus*) (Bavcon, 2012). In Goriško and parts of Komen Karst, there are many white populations within blue ones. Primroses (*Primula vulgaris* Hudson) also appear on sunny south-facing

slopes in the spring. Compared to snowdrops and crocuses, it forms smaller populations, but there are still specimens growing in groups. In addition, cowslip primrose (*P. veris* L.) appears in grasslands occasionally, the roots of which were once harvested as a remedy for colds (Bavcon, 2013; Bohinc, 1985; Jagodič, 2004; Kromar, 1992; Gale-Toplak, 2002; Willfort, 1976). Even today, it is one of the main ingredients of cough syrups. Where once there were light thermophilic forests of manna ash, downy oak and European hop-hornbeam and grasslands were formed by human encroachment, we can observe remnants of undergrowth vegetation, represented by *H. multifidus* Vis. subsp. *istriacus* (Schiffner) Merxm. & Podl. Grasslands represent secondary habitats for the latter species. It primarily grows on Karst commons and Karst mown meadows. It grows in large bunches among dry grass, specifically where grasslands are grazed or mown only occasionally. Where mowing is more often, plants are smaller but consequently more compact. Hellebore has also been a very popular species for spring bouquets (Bavcon et al., 2012). In spring, mountain pasqueflower (*Pulsatilla*

montana Rchb.) appears in masse in some places in Karst and Slovenian Istria, usually together with Tommasini's cinquefoil (*Potentilla tommasiniana* F.W.Schultz), white cinquefoil (*Potentilla alba* L.), globe daisy (*Globularia punctata* Lapeyr.) and grass lily (*Ornithogalum comosum* L., *O. umbellatum* L.). Pasqueflower often grow on shallow soil and overgrowing commons. Pasqueflower mark Karst grasslands twice: when they bloom and when they bear fruit, when fluffy infructescences developed at the top of their stems (Bavcon, 2013). In some areas in Karst and Istria, globe daisy is so common that it turns the area completely blue. In some places, the colour of the flowers in the population transitions from blue to white. There are a few of such places in Podgorje Karst, where globe daisy is also common on pastures (Bavcon, 2014b). In some places, we can find common grape hyacinths (*Muscari botryoides* (L.) Mill.) among globe daisies (Bavcon, 2013; Bavcon, 2014b). In May, Karst and Istria don the white of poet's daffodils (*Narcissus poeticus* subsp. *radiiflorus*). There, their diversity is greater than in some significantly denser and more numerous populations elsewhere in Slovenia. In Karst, they first appear at the edges of bushes, from where populations spread to grasslands (Bavcon, 2013; Praprotnik et al., 2018). Poet's daffodil is also a popular horticultural species, introduced into home gardens from nature in many places. It is also one of the species popular in bouquets sold on markets.

At the end of May, the whiteness of daffodils is in some places in Karst and Istria replaced by iris flowers blue as the sea. First, the vivid purple flowers of grass leaved iris (*I. graminea* L.) appear among leaves that resemble grass. A subspecies of Siberian iris (*I. sibirica* L. subsp. *erirrhiza* Pospichal) also grows in some sinkholes in Slovenian Istria, as this is its traditional habitat (Wraber, 1990; Bavcon, 2013). In some places, it tends to grow in large populations. Its basic species, Siberian iris, grows in wetter lowland grasslands (*I. sibirica* L.) (Bavcon et al., 2019). At the same time, the green of grasslands is livened up by intense purple flowers of peonies. Only common peony (*Paeonia officinalis* L.) thrives in large numbers, while the wild peony (*P. mascula* (L.) Mill.) is very rare. Common people prefers edges of sinkholes, where it sometimes grows in larger groups. White asphodel (*Asphodelus albus* Willd.), whose white spike inflorescences rise above the grassy green, blooms at the same time as peonies. It is followed at the start of June by dittany (*Dictamnus albus* L.), which presents two appearances. On mown grasslands, it is lower, more compact, and generally spread out. On overgrowing grasslands, it develops into large plants with significantly larger inflorescences. Its

pink flowers arranged in spike inflorescences are appealing pasture for bees (Bavcon, 2013; Ravnjak & Bavcon, 2020). Lilies of the valley (*Convallaria majalis* L.) predominate in some places with dry and acidic soil in May. Since olden day, flowers used to decorate churches and sold on the market were the most abundant in May. At the transition into summer, Karst grasslands once again take on a purple colour with the bloom of meadow clary (*Salvia pratensis* L.) (Bavcon & Ravnjak, 2015a), with white-yellow flowers of mountain daisy (*Leucanthemum adustum* (Koch) Greml, *L. platylepis* Borbas). Clary prefers dry grasslands with a limestone base (Hegi, 1908–1931). Occasionally on Karst grasslands, we can also find purple mullein (*Verbascum phoenicum* L.), which, unlike other members of the genus of mullein, as the name suggests, blooms purple. Other species have yellow flowers, with the most common ones being Austrian mullein (*V. austriacum* Schott ex Roem. & Schult.), Alpine mullein (*V. alpinum* Turra) and dense-flowered mullein (*V. densiflorum* Bertol.). Mullein flowers are characterised by cup-shaped capsules. In the past, they utilised this feature by dipping the entire inflorescence into oil, lit in on fire, and used it as a torch. The oil collected in the capsules and burned slowly. The appearance of Karst grasslands then quickly changes into the rippling softness of European feather grass (*Stipa eriocalis* Borb.) and silver giant scabiose (*Jurinea mollis* (L.) Reichenb.), among which purple pads of various types of thyme (*Thymus*) form near the ground (Bavcon et al., 2019). Since days of old, locals have collected thyme as a medicinal herb for respiratory diseases, while the syrup made from thyme flowers is a pleasant summer refreshment. In the middle of June, wonderful colours appear on dry grasslands in Karst field, which is greatly livened up by wild gladiolus (*Gladiolus illyricus* Koch.) (Kaligarič, 1997a, 1997b; Bavcon, 2013; 2014b). Primarily on Karst field, great burnet (*Sanguisorba officinalis* L.) grows among wild gladiolus plants. In folk medicine, it was used to treat intestinal diseases and diarrhoea (Ašič, 1987; Bohinc, 1985; Kromar, 1992; Jagodič, 2004; Gale-Toplak, 2002). Great yellow gentian (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murbeck) was also used as a medicinal herb. They used its dried roots to prepare tea to treat stomach ailments (Ašič, 1987; Bohinc, 1985; Jagodič, 2004; Kromar, 1992; Gale-Toplak, 2002; Willfort, 1976). Because its roots were so popular, it became an endangered species and is not on the list of protected plant species. A plant that was used as a medicinal herb only in the Littoral Region of Slovenia, and is just as common on grasslands, is *Inula hirta* L. According to folklore, the plant is said to cure all diseases,

Image 6: Grasslands with *Iris illyrica* and *Narcissus poeticus* subsp. *radiiflorus* (Photo: J. Bavcon).
Slika 6: Travniki z *Iris illyrica* and *Narcissus poeticus* subsp. *radiiflorus* (Foto: J. Bavcon).

Image 7: *Jurinea mollis* and *Stipa eriocalis* in Čičarija (Photo: J. Bavcon).
Slika 7: *Jurinea mollis* in *Stipa eriocalis* v Čičariji (Foto: J. Bavcon).

Image 8: *Gentiana lutea* at Vremščica (Photo: J. Bavcon).
Slika 8: *Gentiana lutea* na Vremščici (Foto: J. Bavcon).

including snake bites (Fleischmann, 1848; Bavcon & Ravnjak, 2018; Ravnjak & Bavcon, 2020). More recent studies have shown that the plant does, in fact, contain numerous substances that improve immune responses. It was commonly known as *astra montana* (Bavcon, 2013). Locals gathered its yellow flowers to be used as medicine. Of course, we cannot have a dry grassland without umbellifers. The most common species is mountain parsley (*Peucedanum oreoselinum* (L.) Moench), which is occasionally accompanied in Karst and Istria by *Ferulago campestris* (Besser) Grecescu (Bavcon et al., 2019). Branched St Bernard's lily (*Anthericum ramosum* L.) blooms during the hottest part of the summer. Afterwards, Karst commons are turned blue by amethyst sea holly (*Eryngium amethystinum* L.). Because of its wonderful blue colour and interesting structure, it was often picked for bouquets (Bavcon, 2013). Karst grasslands once again take on a beautiful appearance when plants of the *Allium* genus bloom. The first to bloom is round-headed leek (*Allium sphaerocephalon* L.), followed by broadleaf chives (*A. senescens* L.) and witch's garlic (*A. carinatum* L.). When summer turns to au-

tumn, they are joined by *A. ericetorum* Thore (Bavcon, 2013, 2014b; Bavcon et al., 2019). Among the last plants to adorn the rocky Karst grasslands are savories: mountain savory (*Satureja montana*), Liburnian savory (*Satureja subspicata* Bartl. ex Vis. subsp. *liburnica* Šilić), and their endemic hybrid, Karst savory (*Satureja x karstiana* Justin) (Bavcon, 2013, 2014b; Bavcon & Ravnjak, 2015b). Savories were used in the past, and still are, as a spice, a medicinal herb with an antimicrobial and antibacterial effect, and as an aphrodisiac. Because of the latter property, it was used in love potions in the past.

GRASSLAND AS A SUSTAINABLE PRODUCT

In the description, we provided only a few images of Karst grasslands throughout the year and only a few of the most noticeable and recognisable plant species. Of course, species diversity is much greater and can include around 150 plant species on average. It is this rich species diversity that makes these grasslands special in the global sense and should be preserved as a natural and

Image 9: Grasslands with Apiaceae family in Senožeče (Photo: J. Bavcon).

Slika 9: Travniki s kobulnicami v Senožečah (Foto: J. Bavcon).

cultural treasure. Even though today's grassland management is intensive and strives to produce the highest quantity of feed for livestock, it is necessary to switch again to extensive grassland management to ensure development of rural areas in the spirit of sustainable development. From the perspective of livestock farming, livestock grazing on grasslands rich in biodiversity is more resistant to various diseases and parasites. Tannins in plants (more specifically proanthocyanidins) help improve animals' digestion of proteins, reduce the possibility of attack by digestive parasites, and reduce the excretion of methane (Aerts et al., 1999; Waghorn et al., 2002). With varied plant food, animals ingest various minerals (Ca, Na, K, Mg) and vitamins, with vitamin E being the most important for livestock (Hopkins, 2004; Beever et al., 2000), affecting the quality of meat and milk. It was discovered that the quality of milk is significantly higher in animals grazing on grasslands with rich plant diversity. Such milk is richer in protein, fatty acids, minerals and antioxidants, and is as such also healthier for humans (Moloney, 2008). In fact, some secondary plant metabolites are essential

for the production of some cheeses of the highest quality (Léveillé, 2018). Although farmers in the past did not have access to any modern analyses, farmers from Rakitovec told how the hay they brought from the higher areas smelled better and resulted in better milk (Anon., 2017, 2018).

In addition to traditional agricultural activities associated with meadows, farms could offer their extensively managed grasslands as part of their ecotourism offer. Colourful grasslands are the thing that attracts tourists to Slovenia (Bavcon, 2013, 2014a, 2014b; Bavcon & Ravnjak 2019; Bavcon et al., 2019). Gerritsen (2008) states that these meadows in Slovenian Istria are as diverse as those in South Africa.

With the help of botany experts, owners of colourful grasslands could allow guided botanical excursions for a small number of participants, thus preventing possible damage to the grasslands. Whenever we led foreign groups to these areas, they could not help but marvel at the diversity of our grasslands (Bavcon & Ravnjak, 2019, 2018). An additional farm product could be hay residue obtained by late mowing, which could be offered

Image 10: Back basket from Slovenian Istria in Rakitovec (Photo: J. Bavcon).
Slika 10: Koš iz slovenske Istre v Rakitovcu (Foto: J. Bavcon).

Image 11: Grasslands in Čičarija (Photo J. Bavcon).
Slika 11: Senožeti v Čičariji (Foto J. Bavcon).

to tourists for sowing their lawns or for use in traditional medicine (for baths, to treat colds, muscle aches). Farmers in the Karst and Istria already knew all this, as they often told us in interviews how they put hay or hay residue in a bucket, steamed it with water, and then covered the patient and the bucket for inhalation (Anon., 2015, 2017).

Of course, grasslands with rich species diversity, there are also plant species that were part of Slovenian traditional medicine. With relevant knowledge and moderate harvesting that would not endanger their populations, they could also be a marketable product as part of herbalism. Beekeeping also goes hand in hand with the countryside, sustainable tourism and Slovenian tradition. Species-rich grasslands that are mowed after most plant species bloom represent an important pasture for bees (Ravnjak & Bavcon, 2020). Because of the early start of the growing season and favourable temperatures, the beekeeping season in Karst and Slovenian Istria begins in early spring and lasts longer in autumn than in the central part of Slovenia. The only obstacle can be a strong bora during the period of abundant flowering, which prevents bees from flying, or, as elsewhere in Slovenia, periods of rainy weather. In Karst, some

beekeepers are already producing special and lesser-known types of honey, such as meadow clary honey, mahaleb cherry honey (*Prunus mahaleb*), prostrate Canary clover honey (*Dorycnium germanicum*) and savory honey (*Satureja montana* and *S. subspicata* subsp. *liburnica*). The hyssop (*Hyssopus officinalis* L.) in particular represents an important autumn bee pasture on Karst grasslands (ČD Sežana, 2011; Uredništvo, 2007). Part of sustainable grassland-related tourism could be the revival of the traditional customs described in the introduction, related to mowing and hay storage (Mencinger, 1963; Kuret, 1989a, 1989b; Bavcon et al., 2019). Such activities could be presented to tourists, who would also learn them. And once abandoned barns with haylofts would become a new form of accommodation.

Colourful flowering grasslands are therefore not only botanically interesting but can also be a venue for sustainable tourism and a product of sustainable agriculture. By preserving them, we will not only protect plant species, but we will also add value to our tourist offer and agricultural products, which can become a Slovenian trademark, and at the same time contribute to the biodiversity of the animal world.

TRAVNIKI SLOVENSKEGA KRASA IN ISTRE KOT KULTURNA DEDIŠČINA

*Blanka RAVNJAK*Botanični vrt Univerze v Ljubljani, Biotehniška Fakulteta, Lžanska cesta 15, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: blanka.ravnjak@bf.uni-lj.si*Jože BAVCON*Botanični vrt Univerze v Ljubljani, Biotehniška Fakulteta, Lžanska cesta 15, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: joze.bavcon@bf.uni-lj.si

POVZETEK

Kras in Istra imata še v današnjem času veliko odprtih travniških površin. Zaradi specifične podnebja in tal gre bolj ali manj za enokosne travnike. Pred dobrimi dvesto leti so se začeli sicer prvi poskusi pogozdovanja Krasa, čemur kmetje niso bili naklonjeni. Vendar je prav v današnjem času tudi na Krasu in v Istri ravno tako prisotno zaraščanje travniških površin, kar poleg intenzivnega kmetijstva predstavlja grožnjo njihovi vrstni pestrosti. Travniki so del kulturne krajine in gozd se tja znova naravno vrača. Skozi tisočletja so nastale zelo pisane travniške površine, ki so dobile značaj naravne krajine, čeprav so izvirno kulturna krajina. S popisi vrstne pestrosti in dolgoletnim monitoringom posameznih površin, ki jih beležimo s slikovnim gradivom, osebnimi intervjuji z lastniki, domačini, ki so nekoč tukaj delali, skušamo zabeležiti nekdanjo rabo travnikov, tradicionalni način obdelave teh površin in kako njihovo biodiverzitetno ohraniti s kombinacijo tradicionalnega in sodobnega gospodarjenja. Podoba travnatih površin se čez leto spreminja in s tem se spreminja tudi zastopanost različnih rastlinskih vrst. Nekatere med njimi so pogostejše in se razširjajo v večjih populacijah, spet druge so redkejše, a vnašajo travnikom veliko površinsko pisanost. Poleg kmetijske izrabe so travniki s svojo biodiverzitetno pomembni tako v etnobotaniki in hortikulturi kot ekoturizmu. Prav tako so lahko travniki z zelo bogato rastlinsko biodiverzitetno vir visokokakovostnih produktov kmetijstva, ki poleg klasične izrabe lahko pomenijo novo dodano vrednost, ki jo je možno izkoristiti za ekoturizem z namenom, da bi to bogato kulturno krajino ohranili še prihodnjim rodovom.

Ključne besede: travniki, biodiverzitetna, ekoturizem, kulturna dediščina, Kras, Istra

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Anon. (2015):** Kmet Rakitovec. Ustno izročilo.
- Anon. (2017):** Kmet Rakitovec. Ustno izročilo.
- Anon. (2018):** Kmet Rakitovec. Ustno izročilo.
- Anon. (2018):** Kmet Dragonja. Ustno izročilo.
- Bavcon, J. Sr. (2018):** Jože Bavcon starejši, r. 1934, upokojenec Cerkno. Pisni dokument in ustno izročilo.
- Guštin, L. (2018):** Ladi Guštin, upokojenec Koper. Ustno izročilo.
- Jereb, M. (2019):** Marija Zupančič, r. Jereb 1944, Dolenji Novaki. Ustno izročilo.
- Petkovšek, D. (2019):** Danijela Petkovšek r. Močnik 1928, Dolenji Novaki. Pismo.
- Aerts, J. R., Barry, T. N. & W. C. McNabb (1999):** Polyphenols and Agriculture: Beneficial Effects of Proanthocyanidins in Forages. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 75, 1–12.
- Ašič, P. S. (1987):** Pomoč iz domače lekarne. Celje, Mohorjeva družba.
- Bavcon, J. (2009):** Common Cyclamen (*Cyclamen purpurascens* Mill.) and its Diversity in Slovenia. Ljubljana, Botanic Gardens, Department of Biology, Biotechnical Faculty.
- Bavcon, J. (2012):** *Crocus reticulatus* and its Hybrids in Slovenia. In: Santana Ortega, A. T. (ed.): COST action FA1101 – main questions and foreseen solutions in the frame of Saffronomics research. Cuenca, COST Office, 203–220.
- Bavcon, J. (2013):** Naše rastline. Celovec, Mohorjeva družba.
- Bavcon, J. (2014a):** Navadni mali zvončki (*Galanthus nivalis* L.) v Sloveniji. Common Snowdrop (*Galanthus nivalis* L.) in Slovenia. Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
- Bavcon, J. (2014b):** Belo cvetoče različice v slovenski flori. White-flowered Varieties in Slovenian Flora. Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
- Bavcon, J. (2016):** Navadni mali zvončki (*Galanthus nivalis* L.). Common Snowdrops (*Galanthus nivalis* L.). Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
- Bavcon, J., Eler, K. A. & A. Šušek (2012):** Telohi (*Helleborus* L.) v Sloveniji. Helleborus (*Helleborus* L.) in Slovenia. Ljubljana, Botanični vrt Univerze v Ljubljani.
- Bavcon, J. & B. Ravnjak (2015a):** Travnika kadulja (*Salvia pratensis* L.) v Sloveniji = Meadow Clary (*Salvia pratensis* L.) in Slovenia. Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
- Bavcon, J. & B. Ravnjak (2015b):** Population Occurrence of White Flowered Varieties of some Plant Species in the Submediterranean area of Slovenia. In: Fišer, Ž. & M. Lužnik (eds.): Book of abstracts. International workshop biodiversity in the Mediterranean basin. Koper, University of Primorska, n.p.
- Bavcon, J. & B. Ravnjak (2018):** Some Traditional Plant Uses in Slovenia. In: Larpin, D. (ed.): Proceedings of the EuroGard VII Congress: European botanic gardens in the decade on biodiversity challenges and responsibilities in the count-down towards 2020. EuroGard VII Congress. Paris, Museum National D'Histoire Naturelle, 109–118.
- Bavcon, J. & B. Ravnjak (2019):** Botanic Gardens – Promoters of Ecotourism. In: Zsigmond, V. & M. Höhn (eds.): East Cent Gard III Proceedings of the 3rd Conference of Eastern and Central European Botanic Gardens. Budapest, Hungarian Association of Arboreta and Botanic Gardens, 29–36.
- Bavcon, J., Ravnjak, B. & N. Praprotnik (2019):** Senožeti, rovti – strme in pisane površine = Meadows – Steep and Colourful Grasslands. Ljubljana, Botanični vrt Univerze v Ljubljani, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
- Beever, D. E., Offer, N. & M. Gill (2000):** The Feeding Value of Grass and Grass Products. In: Hopkins, A. (ed.): Grass – its Production and Utilization. Oxford, Blackwell Science, 140–195.
- Bohinc, P. (1985):** Slovenske zdravilne rastline. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- ČD Sežana (2011):** 100 let organiziranega čebelarstva na Krasu 1911–2011. Sežana, Čebelarstvo društvo Sežana.
- Čemažar, V. Z. (2009):** Novaki, Novačani in »vaznkaš« skozi čas. Novaki, Samozaložba.
- Fleischmann, A. (1848):** Astramontana hvale vredna. Novice, 6, 51, 216.
- Fleischmann, A. (1850a):** Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. Novice, 8, 44, 183.
- Fleischmann, A. (1850b):** Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. Novice, 8, 45, 187–188.
- Fleischmann, A. (1850c):** Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. Novice, 8, 46, 191–192.
- Fleischmann, A. (1850d):** Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. Novice, 8, 47, 196.
- Fleischmann, A. (1850e):** Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. Novice, 8, 49, 206–207.
- Fleischmann, A. (1850f):** Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. Novice, 8, 50, 209–210.
- Fleischmann, A. (1850g):** Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. Novice, 8, 51, 213–214.
- Fleischmann, A. (1850h):** Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. Novice, 8, 52, 218.
- Gale-Toplak, K. (2002):** Zdravilne rastline na Slovenskem. Ljubljana, Svet knjige.

- Gerritsen, H. (2008):** Essay On Gardening. Amsterdam, Architectura & Natura.
- Hegi, G. (1908–1931):** Illustrierte Flora von Mitteleuropa, 1–7. München, Carl Hanser Verlag und Paul Parey Verlag.
- Hopkins, A. (2004):** Productivity and Nutrient Composition of Multi-species Swards. In: Hopkins, A. (ed.): Organic Farming – Science and Practice for Profitable Livestock and Cropping. BGS Occasional Symposium No. 37. Reading, The British Grassland Society, University of Reading, 117–120.
- Ivajnsič, D., Škornik, S. & M. Kaligarič (2013):** Spremembe rabe tal med leti 1830 in 2008 na območju Movraškega Krasa in na bližnjih flišnih predelih. Revija za geografijo, 8, 1, 83–95.
- Jagodič, B. (2004):** Zdravilne zeli, najboljše blago za zdravo telo. Maribor, Slomškova založba.
- Jordan, B. (1945):** Planine v Karavankah. Geografski leksikon. 17. Ljubljana, Geografski inštitut Antona Melika.
- Kaligarič, M. (1997a):** Rastlinstvo Primorskega krasa in Slovenske Istre: travniki in pašniki. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Kaligarič, M. (1997b):** Botanični in naravovarstveni pomen travnikov združbe *Danthonio-Scorzoneretum villosae* Ht. & H-ič (56)58 nad Rakitovcem v Čičariji (jugozahodna Slovenija). Annales, Series Historia Naturalis, 11, 33–38.
- Kaligarič, M. & D. Ivanjšič (2014):** Vanishing Landscape of the „Classic“ Karst: Changed Landscape Identity and Projections for the Future. Landscape and Urban Planning, 132, 148–158.
- Komisija (1891):** Komisija za pogozdenje Krasa v pokneženi grofiji Goriški in Gradiški poročila o svojem delovanju v dobi od 30. septembra 1884 do konca l. 1890. Available at: [Http://www.dlib.si](http://www.dlib.si) (last access: 3. 2. 2020).
- Kromar, J. (1992):** Zdravilne rastline: Tisoč in en izbran recept. Ljubljana, Založba Grad.
- Kureš, N. (1989a):** Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do zime. Prva knjiga. Ljubljana, Družina.
- Kureš, N. (1989b):** Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do zime. Druga knjiga. Ljubljana, Družina.
- Léveillé, P. (2018):** Aromatic and Microbiological Signature of Natural Grasslands. INRA Science and Impact. Available at: [Http://www.inra.fr/en/On-the-top/Sustainable-agriculture/All-magazines/Impact-of-grasslands-composition-on-product-quality-and-animal-microbiota](http://www.inra.fr/en/On-the-top/Sustainable-agriculture/All-magazines/Impact-of-grasslands-composition-on-product-quality-and-animal-microbiota) (last access: 13. 5. 2020).
- Majdič, V. (1994):** Pomenski izvor slovenskih krajevni imen. Geografski vestnik, 66, 99–123.
- Makarovič, M. (1978):** Kmečko gospodarstvo na Slovenskem. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Mencinger, J. (1963):** Moja hoja na Triglav. Zbrana dela. Knjiga 3. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Moloney, A. P., Fievez, V., Martin, B., Nute, G. R. & R. L. Richardson (2008):** Botanically Diverse Forage-based Rations for Cattle: Implication for Product Composition, Product Quality and Consumer Health. Grassland Science in Europe, 13, 361–374.
- Panjek, A. (2015):** Kulturna krajina in okolje Krasa. Koper, Založba Univerze na Primorskem.
- Perko, F. (2016):** Od ogolega do gozdnatega krasa. Pogozdovanje krasa. Zveza gozdarskih društev Slovenije. Ljubljana, Gozdarska Založba, Založništvo Jutro.
- Petek, T. (2004):** Inovacije spreminjajo vsakdanjik. In: Toš, M. (ed.): Stopinje življenja. Benedikt, Zbornik občine Benedikt, 271–288.
- Poldini, L., Vidali, M., Castello, M., Francescato, C. & P. Ganis (2014):** Conservation on Plant Diversity of Karst Dry Grasslands by the Reintroduction of Grazing. The Case Study of Bazovica. In: Buzan, E. V. & A. Pallavicini (eds.): BioDiNet. Koper, Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijsko tehnologijo, 165–180.
- Pornaro C., Macolino, S. & U. Ziliotto (2014a):** Spatial and Seasonal Variation of Herbage Yield and Quality of some Karst Pastures. In: Buzan, E. V. & A. Pallavicini (eds.): BioDiNet. Koper, Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijsko tehnologijo, 195–209.
- Pornaro, C., Macolino, S. & U. Ziliotto, (2014b):** Productivity and Forage Quality of Karst Meadows under Range of Mowing Management. In: Buzan, E. V. & A. Pallavicini (eds.): BioDiNet. Koper, Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijsko tehnologijo, 181–194.
- Praprotnik, N. & J. Bavcon (2016):** Andrej Fleischmann (1804–1867), vrtnar in vodja v Botaničnem vrtu v Ljubljani. Andrej Fleischmann (1804–1867), gardener and head of the Botanic Gardens in Ljubljana. Ljubljana, Botanični vrt Univerze v Ljubljani.
- Praprotnik, N., Bavcon, J. & B. Ravnjak (2018):** Narcise v Sloveniji: gorski narcis, bedenica ali ključavnica (*Narcissus poeticus* L. subsp. *radiiflorus* (Salisb.) Baker) = Daffodils in Slovenia: Poet's Daffodil, Poet's Narcissus, Nargis, Pheasant's Eye, Findern Flower or Pinkster Lily (*Narcissus poeticus* L. subsp. *radiiflorus* (Salisb.) Baker). Ljubljana, Botanični vrt Univerze v Ljubljani, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
- Prešern, J. (1933):** Imenoslovje okrog Begunjščice in Stola. Planinski vestnik, 33, 2, 39–42.
- Ravnjak, B. & J. Bavcon (2020):** Čebele in rastline. Ljubljana, Botanični vrt Univerze v Ljubljani.
- Rustja, J. (1929):** Travništvo. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Savnik, R., Planina, F. & Ž. Šifrer (1968):** Krajevni leksikon Slovenije. I. knjiga. Zahodni del Slovenije. Ljubljana, Geografski inštitut Antona Melika.
- Smerdel, I. (1989):** Ovčarstvo na Pivki: Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali trije »ovčarji«. Koper, Založba Lipa.

Smerdel, I. (1995): Pastirji se vračajo (ali res?). Etnolog, 5, 105–130.

Škornik, S., Vidrih, M. & M. Kaligarič (2010): The Effect of Grazing Pressure on Species Richness, Composition and Productivity in North Adriatic Karst pastures. Plant Biosystems, 144, 2, 355–364.

Turk, J. (1924): Travništvo I. Slovenskim živinorejcem v pouk. Prevalje, Družba Sv. Mohorja na Prevaljah.

Turk, J. (1925): Travništvo II. Slovenskim živinorejcem v pouk. Prevalje, Družba Sv. Mohorja na Prevaljah.

Uredništvo (2007): Čebelarska družina Štokovih. Kraške domačije. Kras, 10, 83–84, 24–27.

Waghorn, G. C., Tavendale, M. H. & D. R. Woodfield (2002): Methanogenesis from Forages Fed to Sheep. Proceedings of the New Zealand Grassland Association, 64, 167–171.

Willfort, R. (1976): Gesundheit durch Heilkräuter. Linz, R. Trauner Verlag.

Wraber, T. (1990): Što znamenitih rastlin na Slovenskem. Ljubljana, Prešernova družba.

received: 2021-03-01

DOI 10.19233/ASHS.2021.15

ETNOBOTANIČKA ISTRAŽIVANJA KRASA I ISTRE – PRIKAZ NAJČEŠĆE KORIŠTENIH BILJAKA (SLOVENIJA, HRVATSKA)

Ivana VITASOVIĆ-KOSIĆ

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za agronomiju, Svetošimunska 25, 10 000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: ivitasovic@agr.hr

IZVLEČEK

Z namenom dokumentirati tradicionalno ekološko znanje lokalnih prebivalcev Krasa in Istre ter uporabe divjih in naturaliziranih rastlin za prehrano, ljudsko medicino in gospodarske namene, je bilo skupno dokumentiranih 248 rastlinskih taksonov. Raziskave so potekale z metodo poglobljenega, polstrukturiranega intervjuja. Število uporabnih rastlin po občinah je bilo sledeče: Izola – 139, Komen – 187, Lanišče – 186 in Mošćenička Draga – 132 rastlinskih vrst. Najpogostejše omenjene in uporabljene vrste, ki se uporabljajo v medicinsko uporabo, so: *Taraxacum* spp., *Urtica dioica*, *Asparagus acutifolius*, *Foeniculum vulgare*, *Ruscus aculeatus*, *Tamus communis*, *Rubus caesius* in *Juniperus communis*. Najpogostejše zdravilne ali začimbne rastline so: *Salvia officinalis*, *Laurus nobilis* in *J. communis*. Anketiranci v veliki meri uporabljajo fitoterapevtska zelišča kot pomoč pri zdravljenju lažjih bolezni.

Ključne besede: tradicionalno ekološko znanje, ljudska medicina, začimbe, Sredozemlje, intervju

RICERCA ETNOBOTANICA DEL CARSO E DELL'ISTRIA – UNA REVISIONE DELLE PIANTE PIÙ COMUNEMENTE UTILIZZATE (SLOVENIA, CROAZIA)

SINTESI

Allo scopo di documentare la conoscenza ecologica tradizionale degli abitanti del Carso e dell'Istria in merito all'utilizzo di piante selvatiche naturali per scopi alimentari, commerciali e di medicina popolare, sono stati documentati 248 taxa vegetali. Il metodo d'indagine usato è stato quello dell'intervista approfondita, semi-strutturata. Secondo i comuni esaminati sono state identificate 139 specie di piante a Isola d'Istria, 187 a Komen, 186 a Lanišče e 132 a Mošćenička Draga. Le specie più frequentemente citate per l'uso medico-commestibile sono *Taraxacum* spp., *Urtica dioica*, *Asparagus acutifolius*, *Foeniculum vulgare*, *Ruscus aculeatus*, *Tamus communis*, *Rubus caesius* e *Juniperus communis*. Le specie medicinali più comuni sono: *Salvia officinalis*, *Laurus nobilis* e *J. communis*. Gli intervistati risultano fare ampio uso di erbe fitoterapiche per aiutare a curare malattie più lievi.

Parole chiave: conoscenza ecologica tradizionale, medicina popolare, erbe, mediterranee, interviste

UVOD

Kras, Istra i šire Kvarnersko područje su kroz mnoga stoljeća bili na raskrižju kulturne razmjene i trgovine između Austrijskog carstva i Mletačke Republike, što je uvjetovalo da je i danas to područje središte multikulturalnog djelovanja i suživota više naroda. Čičarija je, posebno, bila područje čestih migracija zbog ratova i drugih katastrofalnih događaja poput epidemija kuge. I danas se područje Krasa i Čičarije smatra područjem multikulturalnih interakcija između naroda koji su se ovdje naseljavali kroz povijest, a mnogi su stanovnici ovog područja bilingvalni ili višejezični (Vitasović Kosić et al., 2017). Ti povijesni događaji utjecali su na stvaranje tradicije i oblikovanje mentaliteta stanovnika ovog područja. Lokalni stanovnici čak i danas koriste neobični dijalekt kao mješavinu tri jezika; hrvatskog, slovenskog i talijanskog, koji su utkani u jedan jezik na tom malom prostoru.

U prošlosti (prije Drugoga svjetskog rata) većina teritorija Čičarije bio je krš sa slikovitim livadama i pašnjacima na kojima je paslo mnogo ovaca. Danas su pašnjaci većinom napušteni, livade se ne kose redovito tako se i njihova hranidbena vrijednost s vremenom smanjuje. Većina pašnjaka je u zaraštanju (sekundarnoj sukcesiji) raznim drvenastim vrstama među kojima dominira smrika – *Juniperus communis* L. (Vitasović Kosić, 2011). Visinski raspon 250 – 1000 m n.v. uvjetuje pojavu i miješanje dviju klima kao i dviju biljnogeografskih zona (Vitasović Kosić & Britvec, 2014).

Znanstvena istraživanja tijekom posljednjih nekoliko godina pridaju sve veću pažnju međugraničnim područjima različitih zemalja, što je izvrstan alat za istraživanje učinaka različitih društvenih i političkih prilika tijekom povijesti na ekološko znanje, uključujući i na etnobotaničko znanje (Sõukand & Pieroni, 2016; Mattalia et al., 2020).

Etnobotanička upotreba biljaka u Sloveniji nije sustavno istražena, a do danas je provedeno tek nekoliko etnobotaničkih studija. Istraživane su medicinske biljke područja Kras i Gorjanci (Lumpert & Kreft, 2017) gdje je zabilježena medicinska upotreba 93 biljke. Etnobotaničkim istraživanjem provedenim u talijanskom dijelu Krasa (Lokar & Poldini, 1988) dokumentirano je 59 biljaka korištenih na tom teritoriju. Još je jedno istraživanje provedeno na talijanskom i slovenskom dijelu Krasa (Guštin Grilanc, 2005) dokumentiralo je popis od 124 biljke koje se koriste za liječenje, hranu, izradu igračaka i kao narodna tradicija. Područje općine Izola proučavala je Marinac et al. (1994), gdje su također samo djelomično dostupni

i etnobotanički podaci. Kulturnu baštinu područja Komna, točnije Volčjeg grada istraživala je Fakin Bajec (2020) koja kaže da mnoge konvencije koje se odnose na revitalizaciju, zaštitu i upravljanje kulturnom baštinom zahtijevaju uključivanje različitih aktera u projekte baštine, od ideje i faze planiranja projekta do njegove provedbe i na kraju evaluacije postignutih rezultata. Na temelju nedavnih studija, Fakin Bajec zaključuje da su lokalni stanovnici (zajedno sa stručnjacima i donositeljima odluka) postali jedan od najvažnijih dionika u upravljanju baštinom.

U Hrvatskom dijelu istraživnog područja i neposrednoj blizini rađena su slijedeća istraživanja upotrebe jestivih i/ili medicinskih biljaka: Čičarija (Pieroni & Giusti, 2008; Vitasović Kosić et al., 2017), područje općine Kršan (Vitasović Kosić, 2018), otok Krk i Poljica (Dolina et al., 2016), te jestivo bilje, medicinsko bilje i vrste za medicinske rakijske Jadranskih otoka (Łuczaj et al., 2019a, 2019b, 2021).

Prema Fakin Bajec (2020) postoje mnoge metode i tehnike za uključivanje javnosti u razvoj lokalnih zajednica. Između ostalog mogu se vidjeti i kroz praksu stvaranja lokalne baštine u društvima, gdje elementi baštine mogu postati sastavnica osiguranja održivog razvoja i formiranja održivih zajednica. Proces angažmana u praksi nije lak i može predstavljati veliki izazov. Traje puno vremena i ovisi o odabiru prava pristupa.

Ovdje opisano etnobotaničko istraživanje prvo je sveobuhvatno istraživanje korištenja samoniklih, naturaliziranih i kultiviranih biljaka unutar Interreg projekta SI-HR „Kaštelir“ na četiri istraživane lokacije Krasa i Istre: u Sloveniji općina Izola i općina Komen, te u Hrvatskoj općina Lanišće i općina Mošćenička Draga.

U ovom radu zabilježeno je sadašnje stanje tradicionalnog ekološkog znanja lokalnog stanovništva o poznavanju i korištenju samoniklog, naturaliziranog i kultiviranog bilja, koje se prvenstveno upotrebljava za hranu (kuhana variva, sirovo voće), piće (sirupi, sokovi, svakodnevni biljni čajevi), narodnu medicinu te u svakodnevnom poljodjelskom životu. Cilj ovog rada je bio dokumentirati ekološko znanje lokalnih stanovnika, te prikazati najčešće jestive, medicinske i gospodarske biljke koje se koriste na istraživanom području.

MATERIJAL I METODE

Istraživano područje

Na istraživanom području Hrvatske i Slovenije vegetacijski šire gledano vidljiv je utjecaj dviju biogeografskih zona: 1. Eumediteranska zona, gdje u uskom obalnom pojasu dominiraju

Slika 1: Terensko intervjuiiranje Korte (Izola, Slovenija) (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).
Image 1: Field interviews in Korte (Izola, Slovenia) (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

vazdazelene vrste zajednice mješovitih šuma i makije hrasta crnike sa crnim jasenom (As. *Fraxino orni-Quercetum ilicis* H-ić (1956) 1958) sa karakterističnim vrstama: *Quercus ilex*, *Laurus nobilis*, *Fraxinus ornus*, *Rosa sempervirens*, *Lonicera etrusca*, *Cyclamen repandum*, *Coronilla emeroides* i *Sesleria autumnalis* (prema Trinajstić, 2008) i 2. Submediteranska zona, gdje su karakteristične šumske zajednice hrasta medunca i bijelog graba (As. *Quercus-Carpinetum orientalis* H-ić 1939) u toplijoj, nižoj zoni i hrasta medunca i crnog graba (As. *Sesleria autumnalis-Quercetum pubescentis* Trinajstić, nom.nov., hoc loco = As. *Ostrya-Quercetum pubescentis* (Ht. 1950) Trinajstić 1979) u hladnijoj epimediterranskoj vegetacijskoj zoni mediteransko-montanoga vegetacijskog pojasa. Ova zajednica predstavlja klimazonalnu šumsku zajednicu, u kojoj su u sloju grmlja značajne vrste: *Cornus mas*, *Juniperus oxycedrus*, *Coronilla emeroides*, u sloju zeljastih biljaka *Sesleria autumnalis*, *Carex flacca*, *Asparagus tenuifolius*, *Iris graminea*, *Aristolochia lutea*, *Viola alba*, *Silene italica* i dr. (prema Trinajstić, 2008).

Istraživani lokaliteti Komen i Lanišće pripadaju tipičnom submediteranskom području, smješteni su na kraškoj visoravni u rasponu između 400 - 700 metara nadmorske visine, izvorno prekriveni

termofilnim hrastovim šumama, ali pošumljeni već u rimsko doba, kasnije ponovno u srednjem vijeku. Prevladavajuće korištenje zemljišta su bili ekstenzivni pašnjaci; u dolinama su razvijene livade, vinogradi i polja. U posljednjih 100 godina dogodilo se veliko spontano pošumljavanje: 80% pašnjaka bilo je zahvaćeno zarastanjem u šikare i pionirske šume. Samo 20% nekadašnjih travnjaka ostalo je u dobrom stanju (Kaligarić et al., 2006). Lokalna flora sastoji se od mješavine submediteransko-ilirskih, srednjoeuropskih, mediteranskih i umjerenih geoelemenata vrsta.

Istraživano područje geografski bliže moru (lokacije Izola i Moščenička Draga) je izvorno prekriveno termofilnim hrastovim šumama s gotovo istim sastavom kao što je gore spomenuto, ali s još nekim mediteranskim elemenatima u pozadini. Zbog plodnog tla šume su pretvorene u polja, vinograde, maslinike i travnjake, koji su tradicionalno terasirani, a danas objedinjeni u veće parcele radi lakšeg uzgoja. Prema Kaligarić et al. (2006) i ovdje se dogodilo napuštanje zemljišta krajem pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, ali se u posljednja dva desetljeća u značajnoj mjeri ponovo uzgajaju poljoprivredne kulture. Lokalna flora je mješavina submediteransko-ilirskih, eu-mediterranskih, srednjoeuropskih i umjerenih geografskih flornih elemenata vrsta.

Prikupljanje podataka i proučavanje populacije

Ukupno je intervjuirano 120 kućanstava, po 30 dubinskih, polustrukturiranih intervjua na svakoj od četiri navedene lokacije (u Sloveniji – općina Izola i općina Komen te u Hrvatskoj – općina Lanišće i općina Mošćenička Draga).

Istraživanje je provedeno slijedeći preporuke Američke antropološke udruge (American Anthropological Association) te Međunarodnog Etičkog kodeksa etnobiološkog društva (International Society of Ethnobiology Code of Ethics, 2008). Podaci su prikupljeni slučajnim odabirom koristeći „snowball“ tehniku, metodom uglavnom slobodnog nabiranja („free listing method“) uz neformalne šetnje i razgovore s ključnim lokalnim stanovnicima, u dvorištima ispred kuća ispitanika, na poljoprivrednim površinama, tijekom proljeća, ljeta i jeseni 2019. godine (slika 1).

Intervju je proveden na materinjem jeziku ispitanika; hrvatskom jeziku u Hrvatskoj, te na slovenskom jeziku u Sloveniji, a temeljio se na tri (3) skupine pitanja:

1. Pitanja o dobi, mjestu rođenja i stanovanja
2. Nabrojite koje samoniklo i naturalizirano lisnato povrće, korijenje, voće i sl. ste prikupljali u djetinjstvu i danas?
3. Koje biljke koristite za čaj (uključujući i medicinski aspekt) te kao prevenciju zdravlja?

Dodatne napomene o tradicionalnom korištenju bilja te recepti su također zabilježeni.

Sudionici su izabrani slučajno (intervjuirani tijekom rada na polju) ili su izabrani na temelju preporuke drugih stanovnika kao „poznavatelji“ biljaka. U ovom istraživanju mogli su sudjelovati samo ispitanici koji su rođeni u istraživanom području i / ili ovdje proveli većinu svog života. Svi podaci su uneseni u excel tablicu te analizirani primjenom metode deskriptivne statistike na temelju relativne frekvencije (RF).

Uzorci spomenutog bilja su prikupljeni, determinirani pomoću florističke literature Nikolić (2019) i Martinčić et al. (2007), herbarizirani te pohranjeni u ZAGR herbarij (http://herbarium.agr.hr/hr_index.html). Nomenklatura znanstvenog nazivlja biljaka je usklađena s Flora Croatica Database (Nikolić, 2021).

REZULTATI I DISKUSIJA

Ukupno je na sva 4 lokaliteta (općine Izola, Komen, Lanišće i Mošćenička Draga) dokumentirano 248 biljnih svojti (vrsta i podvrsta), od toga se 162 biljne svojte navode kao jestive. One se najčešće upotrebljavaju u obliku sirovih salata i kuhanih

variva od lisnatog samoniklog povrća i začinskog bilja (tablica 1). U rezultatima su opisane vrste i podvrste samoniklog i naturaliziranog voća koje se koristi sirovo, ali i prerađuje u marmelade, kompot, sirupe i sokove, također su prikazane biljne vrste za medicinske čajeve, rakije i likere (tablica 1).

Jestive vrste

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da se jestive vrste na području Krasa i Istre najčešće koriste kao: sirove salate ili kuhano povrće (32%, 269 spominjanja), svakodnevni biljni čajevi i sirupi (29%, 236 spominjanja), sirovo samoniklo voće (22%, 186 spominjanja), za likere i rakije (12%, 98 spominjanja) te za ocat i vino (5%, 38 spominjanja). U manjoj mjeri se spominju marmelade i kompoti, a mnogo biljaka ima specifičnu medicinsku uporabu i pripadaju skupini jestivo-medicinskih biljaka.

Najčešće zabilježene vrste na istraživanom području, koje su zastupljene s više od 50%. prikazane su na primjeru lokacija Izola i Mošćenička Draga (graf 1) te lokacija Komen i Lanišće (graf 2) gdje su vidljive sličnosti i razlike između navedenih lokacija.

Broj vrsta koje se učestalo spominju (RF $\geq 50\%$) po općinama je dosta različit; primjerice u Mošćeničkoj Dragi i Lanišću je 18 vrsta, Komen 13, a u Izoli 11 vrsta.

Na istraživanom području se kao samoniklo lisnato povrće za sirove salate i kuhana jela (juhe, variva i maneštre) upotrebljava 21 svojta, od kojih su najčešće (s frekvencijom $> 60\%$) sljedeće vrste: *Asparagus officinalis*, *Taraxacum* spp., *Urtica dioica*, *Tamus communis* i *Foeniculum vulgare* (tablica 1). Ovi podaci se poklapaju sa najčešćim vrstama spominjanim na području Knina (Varga et al., 2019) klimatski sličnom kao lokacije Komen i Lanišće, jedino što su na području Knina te frekvencije puno niže nego ovdje. Samonikla *Urtica dioica* ima dugu povijest kao jedna od biljaka koju su ljudi skupljali u prirodi i hranili se njome kao povrćem (di Tizio et al., 2012) stoga ne čudi što je na istraživanom području njezina upotreba obilno zastupljena.

Od najčešćih vrsta samoniklog povrća na istraživanom se području za sirove salate s velikom RF koriste: *Taraxacum* spp., *Diplotaxis tenuifolia* i *Allium ampeloprasum*, a za kuhana / blanširana jela najvišu frekvenciju ima *Asparagus acutifolius* (slika 2). Navedene vrste se također obilno i uobičajeno koriste duž cijele Jadranske obale i otoka (Luczaj et al., 2013a, 2013b, 2019a).

Na cijelom području Krasa i Istre nezaobilazna je priprema „fritaje sa šparogama“ (Izola, Lanišće, M. Draga) ili „fritanje“ (Komen), miješanih jaja pojedinačno (omlet) ili u mješavini sa sljedećim vrstama: *Tamus communis* i *Ruscus aculeatus*. Za

Tablica 1: Popis najčešće korištenih svojti bilja te njihova upotreba na području Krasa i Istre.**Table 1: List of most commonly used plant taxa and their use in the Karst and Istria area.**

Svojta i porodica	status	Lokalni naziv (HR i SI)	Upotreba
Taxa and family		Local name (CRO and SI)	Use
<i>Achillea millefolium</i> L. (Asteraceae)	w	stolisnik, milefiori, navadni rman, rman, armanj, oškerc, skoreca	medic čaj
<i>Actinidia chinensis</i> Planch. (Actinidiaceae)	cv	kivi	voće
<i>Allium ursinum</i> L. (Amaryllidaceae)	w	medvjedi luk, čemaž	povrće
<i>Allium ampeloprasum</i> L. (Amaryllidaceae)	w	divlji luk	povrće
<i>Allium porrum</i> L. (Amaryllidaceae)	w	divlji por	povrće
<i>Artemisia absinthium</i> L. (Asteraceae)	w	pelin, pelen	medic čaj, medic rakija
<i>Asparagus acutifolius</i> L. (Asparagaceae)	w	oštrolišna šparoga, šparuga, špargelj, šparga, diblja šparga, ostrolišni beluš, šparglja, divlja šparga, šparinga, šparhija, sparoga	povrće
<i>Beta vulgaris</i> L. (Chenopodiaceae)	cv/w	blitva divja	povrće
<i>Brassica oleracea</i> L. ssp. <i>bullata</i> DC. (Brassicaceae)	cv/w	kelj, vrzota, ohrod	povrće
<i>Celtis australis</i> L. (Ulmaceae)	cv/w	crni koprivić, koprivca, koprivovec, ladonja	voće
<i>Chamomilla recutita</i> (L.) Rauschert (Asteraceae)	cv /w	prava kamilica, kamomila, kamamila, kamomile, kamilca	medic čaj
<i>Chenopodium album</i> L. (Chenopodiaceae)	w	bijela loboda, divlja loboda, loboda, lobodika, bela metlika, bela metla, kozji rep	povrće
<i>Cichorium intybus</i> L. (Cichoriaceae)	w	cikorija, vodopija, divlji radič, žutenica, žutinica, navadni potrošnik, cikorijski, divlji radič, konjski radič	povrće
<i>Citrus limon</i> (L.) Burm. f. (Rutaceae)	cv	limun, limon	voće, sok (pun C vitamina), začín
<i>Clematis vitalba</i> L. (Ranunculaceae)	w	sarabor, srbot, trtor	povrće, hrana za životinje
<i>Cornus mas</i> L. (Rosaceae)	w	drijen, dren, drenjina, drnjula, drenjula, drnkalići, drenjola, drnjići, rumeni dren, drenjak, drenjula, drnul, drnjola	voće, kompot, marmelada, sok, biljni čaj, medic rakija, liker
<i>Crataegus monogyna</i> L. (Rosaceae)	w	crveni glog, gloh, divji glog, rdeći glog, bijeli trnj, medvjede hruškice	voće, kompot, marmelada, sok
<i>Cydonia oblonga</i> L. (Rosaceae)	cv	dunja, kutina, kutna	voće, kompot, marmelada
<i>Cynara scolymus</i> L. (Asteraceae)	cv	artičok, ratičok	povrće kao lijek
<i>Diospyros kaki</i> L. f. (Ebenaceae)	cv	zlatna jabuka, pomikaki	voće
<i>Diplotaxis tenuifolia</i> (L.) DC. (Brassicaceae)	w	divlja riga, rikola, rigula	povrće
<i>Eriobotrya japonica</i> (Thunb.) Lindl. (Rosaceae)	cv	nešpula	voće
<i>Ficus carica</i> L. (Moraceae)	cv	smokva, figa	voće, marmelada, medic rakija, protiv kožnih bradavica
<i>Foeniculum vulgare</i> Mill. (Apiaceae)	w	koromač, kromač, navadni komarček, divlji komarček	povrće, medic čaj, medic rakija
<i>Fragaria vesca</i> L. (Rosaceae)	w	šumska / gozdna jagoda	voće, marmelada, sok
<i>Gentiana lutea</i> L. ssp. <i>symphyandra</i> (Murb.) Hayek (Gentianaceae)	w	žuta sirištara, encijan, srčanik, košutnik	medic rakija
<i>Humulus lupulus</i> L. (Cannabaceae)	cv/w	hmelj, hmej	povrće
<i>Hypericum perforatum</i> L. (Clusiaceae)	w	gospina trava, kantarion, trava sv. Ivana, krv sv. Ivana, rupičasta pljusavica, ivanjsko cvijeće, šentjanževka, šentjanževka, šentjanževko, kantarion, krv sv. Janeza, sv. Ivan	medic čaj, sirup
<i>Juglans regia</i> L. (Juglandaceae)	cv	orah, oreh	voće, za kolače, medic rakija, liker "orahovec"
<i>Juniperus communis</i> L. (Cupressaceae)	w	brin, brinj, čopin, čepin, brinjola, smrička	začin, voće, "vino", medic rakija, ulje protiv gljiva
<i>Juniperus oxycedrus</i> L. (Cupressaceae)	w	primorska šmrika, rjavi brinj	voće, medic rakija
<i>Laurus nobilis</i> L. (Lauraceae)	cv/w	lovor, lovorika, lorber, lavor, lavorika, javor, javorika	začin
<i>Malus sylvestris</i> L. (Rosaceae)	w	divlja jabuka, divja jabolka, lesnauke, divljake	voće, ocat
<i>Malva sylvestris</i> L. (Malvaceae)	w	sljez, sliz, malva, nalva	medic čaj, sirup
<i>Melissa officinalis</i> L. (Lamiaceae)	w	melisa, srčno zelje	povrće, medic čaj, sirup
<i>Mentha longifolia</i> (L.) L. (Lamiaceae)	w	dugolisna metvica, menta, dolgošna meta, divji mačkovec, koblja meta, mačja meta	medic čaj, sirup
<i>Morus alba</i> L. (Moraceae)	cv/w	bijeli dud, murva bela	voće, marmelada, sok
<i>Morus nigra</i> L. (Moraceae)	cv/w	crni dud, murva crna	voće, marmelada, sok
<i>Olea europaea</i> L. (Oleaceae)	cv	maslina, oljka	medic, čaj od listova za regulaciju tlaka
<i>Plantago lanceolata</i> L. (Plantaginaceae)	w	uskolisni trputac, bokvica, bokvica muška, bakvica uska, prtucak, ozkolisni trpotec, trpotec, tropotec ozkolisni, trputec uzak, žilica	sirup protiv kašlja, protiv uhobolje, list na otvorene rane
<i>Plantago major</i> L. (Plantaginaceae)	w	širokolisna bokvica, bokvica ženska, bokvica široka, bakvica, karegica, okruglošni trpotec, tropotec širokolisni, pripotnik, škrepotec	na otvorene rane

<i>Portulaca oleracea</i> L. (Portulacaceae)	w	portulak, tušt, tušč, portulac, tolščak, pleviu, potolak, portulaca, tiščak, vodeničnik, plezavec, slezen	povrće
<i>Prunus avium</i> L. (Rosaceae)	cv	divlja trešnja, trešnja divljaka, čerišnja, čerešnja, divja črešnja, črišnja, diva cerešnja, črešnja, češnja, češna, črešnja, dreža, hrustavke	voće, kompot, marmelada, sok
<i>Prunus cerasifera</i> Ehrh. (Rosaceae)	w	cibora	voće, kompot, marmelada, sok
<i>Prunus domestica</i> (Rosaceae)	cv	šliva, sliva	voće, kompot, marmelada, sok
<i>Prunus persica</i> L. (Rosaceae)	cv/w	vinogradarska breskva / praska	voće, kompot, marmelada, sok
<i>Prunus spinosa</i> L. (Rosaceae)	w	trnula, trnina, trnulja, tarnjina, glog crni, črni trn, brombuliči, crni trn, češpa, čišpa, divlji trn, trnkice, črni glog, trnulje, brnauče, brnjovka, brambore	voće, medic rakija, liker
<i>Punica granatum</i> L. (Punicaceae)	cv	zrnati šipak, mogranj, nar, granatna jabolka	voće, sok (pun C vitamina)
<i>Pyrus amygdaliformis</i> L. (Rosaceae)	w	divlja kruška, diva hruška, krušviči	voće, kompot, marmelada, sok
<i>Rosa canina</i> L. (Rosaceae)	w	šipak, šipek, divlja ruža, pasja ruža, rožarić, tovarski bomboni, navadni šipek, pičikul, pičkul, srbeuka, srbevka	voće, marmelada, sok, medic čaj protiv dijareje
<i>Rosmarinus officinalis</i> L. (Lamiaceae)	cv	ružmarin, lužmarin, lucmarin	začin, medic čaj protiv niskog tlaka, za cirkulaciju, za miris
<i>Rubus idaeus</i> L. (Rosaceae)	cv/w	malina, kupina črlena, kupina pitovna, frambova, framba, frambuga, murga, majuga, malenca, maljoga, muraga	voće, sirup
<i>Rubus ulmifolius</i> Schott / <i>R. caesius</i> L. (Rosaceae)	w	kupina, ostruga, ostružnica, rubidnica, rubidenca, graja	voće, povrće (listovi), medic čaj, marmelada, sok
<i>Ruscus aculeatus</i> L. (Asparagaceae)	w	bodljikava veprina, vaprin, lemprin, lemprenj, bodeča lobodika, roškola, roškolo, loboda, veprina	povrće
<i>Ruta graveolens</i> L. (Rutaceae)	w	smrdljiva ruta, rutvica, vinska rita, ruda	medic rakija
<i>Salvia officinalis</i> L. (Lamiaceae)	w	ljekovita kadulja, žalfija, savia, kuš, žajbelj, salvai, savie, žajbel	medic čaj, medic rakija, liker, sirup, začin
<i>Sambucus nigra</i> L. (Caprifoliaceae)	w	crna bazga, obična bazga, bazgovina, bazg, bask, bazak, črni bezeg, bzg, bzgovina	medic čaj, sirup
<i>Satureja montana</i> L. (Lamiaceae)	w	primorski čubar, primorski vrijesak, vrisak, mačešina, kraški šetraj, žepek, mačja meta	medic čaj, začin
<i>Sempervivum tectorum</i> L. (Crassulaceae)	cv	čuvarkuća, netresk, zaušnik, bijeli žednik, bobujić, tres, pazikuća, navadni netresk, natresk, ušesnik, ušnik, ušnjak, všesnik, zaušnik	medic, protiv uholje
<i>Sonchus oleraceus</i> L. (Cichoriaceae)	w	mličak, grandicel, grendačo	povrće
<i>Sorbus aria</i> L. (Rosaceae)	w	mokovac	voće
<i>Sorbus domestica</i> L. (Rosaceae)	w	oskoruša, koška, oskoruša, skurš, škurša, škorž	voće, kompot, marmelada, sok, medic čaj protiv dijareje
<i>Tamus communis</i> L. (Dioscoreaceae)	w	bljušt, bljušč, bluć, bljuštac, kuka, navadni bljušč, blušt, bruslić	povrće
<i>Tanacetum parthenium</i> (L.) Sch. Bip. (Asteraceae)	cv	majčinski vrtić, raman, makataria, beli vrtić, maderjana, maderjolca, mandrijanca, baldrijan	povrće
<i>Taraxacum</i> spp. (Cichoriaceae)	w	ljekoviti maslačak, diblji radič, divji radič, konjski radič, pahlenica, zajka, želtenica, žutenica, žutevka, navadni regrat, radička, smolička, regrat, regrad, pazdonkolo, pizdonkola, pzdunkola	povrće
<i>Thymus longicaulis</i> C. Presl (Lamiaceae)	w	majčina dušica, materina dušica, timo	začin, medic čaj
<i>Tilia platyphyllos</i> Scop. (Tiliaceae)	cv	velecvjetna lipa, ljetna lipa, navadna lipa	medic čaj za srce (umjereno!)
<i>Urtica dioica</i> L. (Urticaceae)	w	kopriva, kupriva, koprva, pokriva, ožigavica	povrće kuhano, medic čaj, za jačanje kose, biognojivo za vrt
<i>Vaccinium myrtillus</i> L. (Ericaceae)	cv/w	borovnica	voće, marmelada, sok
<i>Vaccinium vitis-idaea</i> L. (Ericaceae)	w	brusnica	voće, marmelada, sok
<i>Viscum album</i> L. (Santalaceae)	w	bijela imela, mela, bela omela, amela	medic rakija "biska", liker
<i>Vitis vinifera</i> L. (Vitaceae)	cv	vinova loza, grožđe	voće, baza za med rakiju i likere
<i>Ziziphus jujuba</i> Mill. (Rhamnaceae)	cv	žizulja	voće, liker

medic = medicinski / medicine

fritaju se još puno upotrebljava kombinacija *Melissa officinalis* i *Foeniculum vulgare* ili *Urtica dioica*, a *Tanacetum parthenium* jedino na području općine Komen i M. Draga. Lumpert & Kreft (2017) također navode kao rijetku upotrebu omlet sa *T. parthenium* za područje Krasa, dok na području Gorjanci upotreba nije zabilježena. Još jedna posebnost lokalne gastronomije zabilježeno samo na području Komna je „fritalja s mandrijanom i melisom“. Sve navedene vrste koriste se za omlete. Za *M. officinalis* ova se namjena bilježi prvi put, dok se sve ostale spomenute vrste uobičajeno koriste za omlete i u drugim

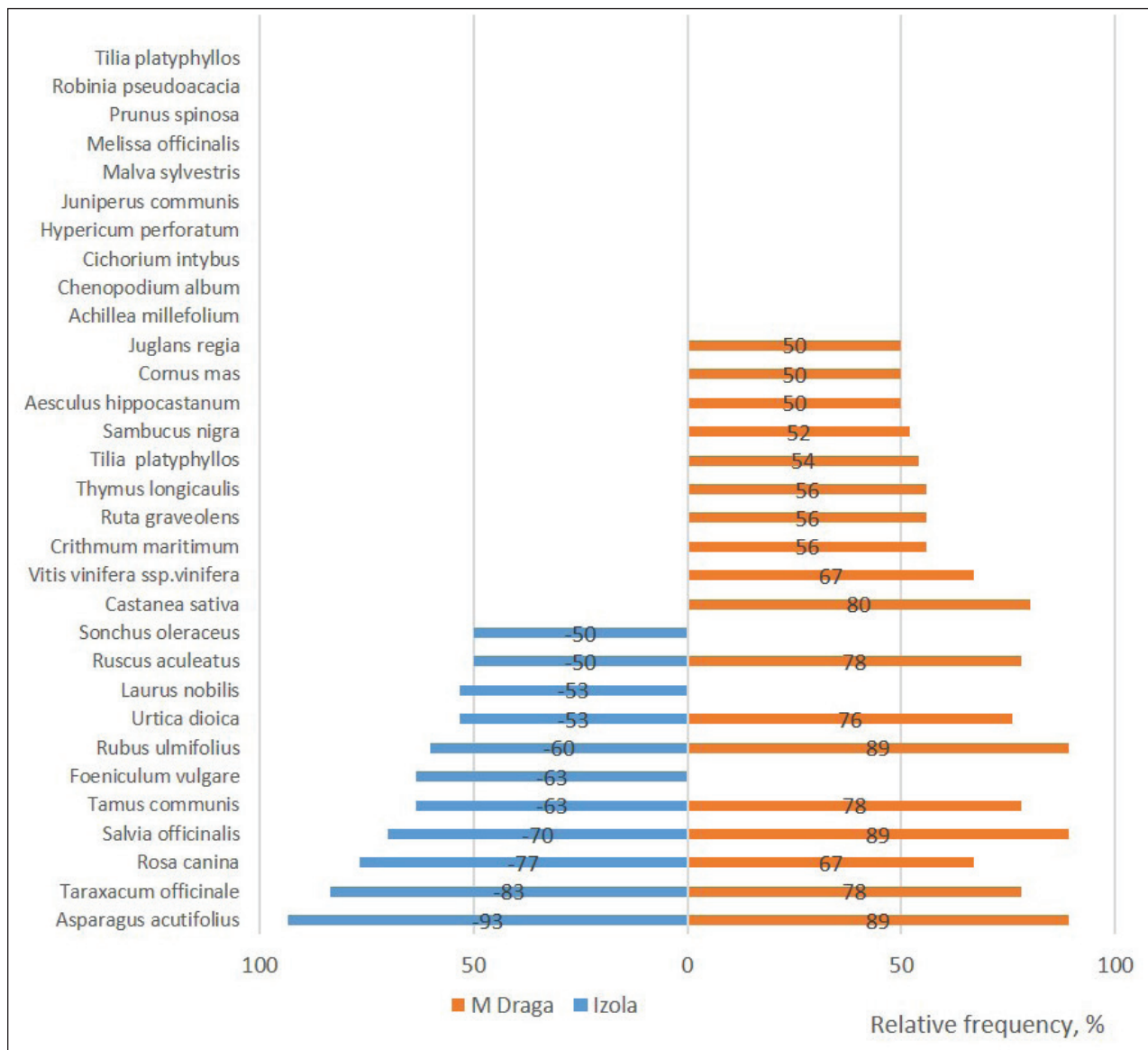
susjedno istraživanim područjima (Vitasović Kosić, 2018; Guštin Grilanc, 2005).

Za kuhana variva (maneštre) se najviše koriste listovi *Urtica dioica*, *F. vulgare*, *Sonchus oleraceus*, *Allium porrum* i mladi vrhovi *Rubus* sp. (tablica 1).

Najčešće začinsko-medicinske vrste koje se dodaju uglavnom kuhanim gulašima i mesnim jelima su: *Salvia officinalis* (slika 3), *Laurus nobilis* i *Juniperus communis* (tablica 1). Identične se vrste kao najfrekventnije medicinske biljke spominju i na području Šestanovca u Dalmatinskoj zagori (Krželj & Vitasović-Kosić, 2020).

Graf 1: Usporedba najčešćih svojiti lokaliteta Izola i Mošćenička Draga (vrste koje nemaju prikazan RF imaju u tom području frekvenciju < 50%).

Graph 1: Comparison of the most common taxa in the area of Izola and Mošćenička Draga (species that do not have RF shown have a frequency < 50% in that area).

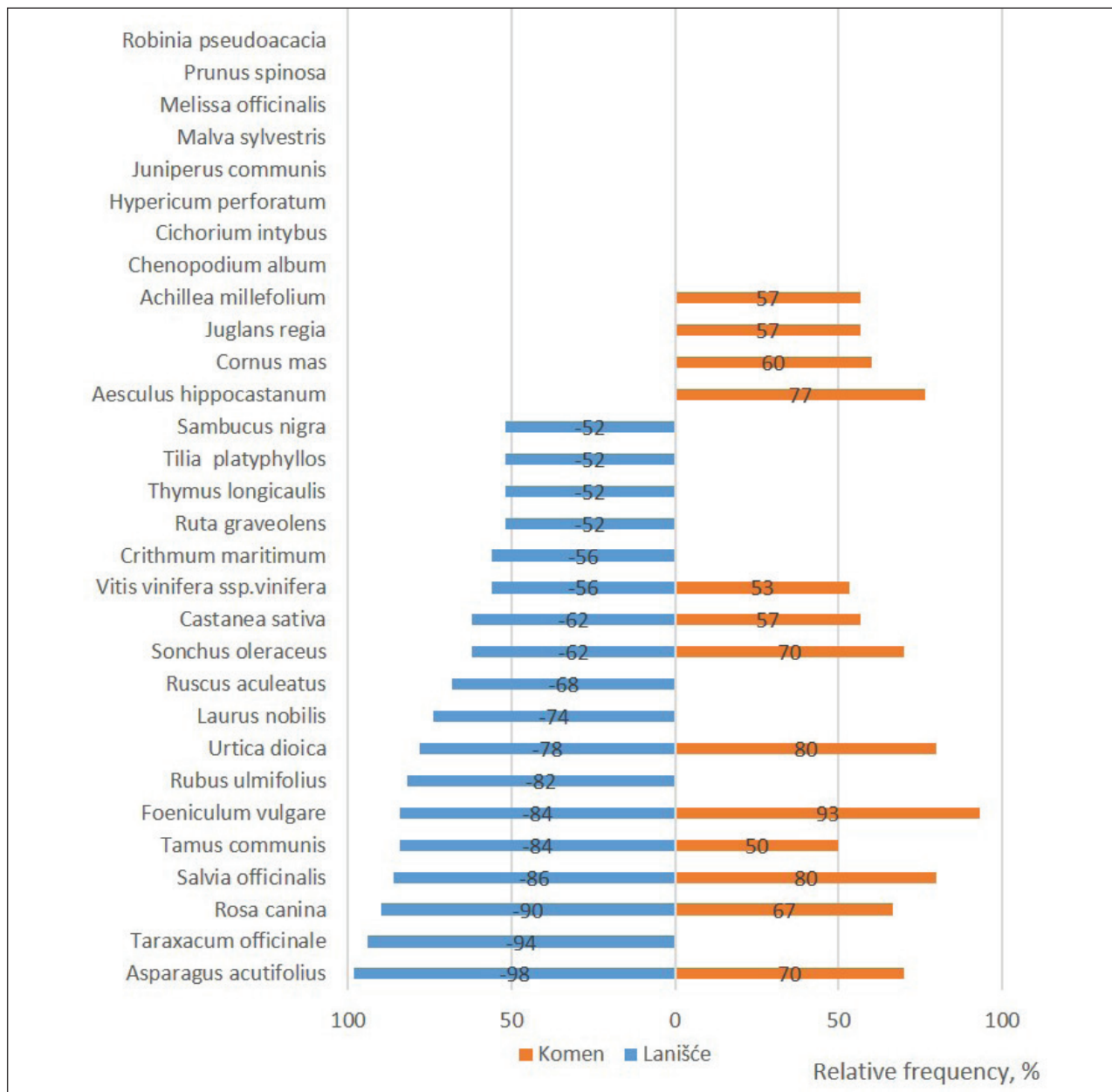

Malo korišteno i uglavnom zaboravljeno samoniklo povrće je *Clematis vitalba* i *Humulus lupulus* (slika 4) čiji se mladi izdanci odnosno vrhovi koriste u „fritaji z jajcima“ u mješavini sa *Asparagus acutifolius* i *Tamus communis*. Upotreba *C. vitalba* kao omlet zabilježena je na otoku Krku (Dolina et al., 2016), što je vrlo zanimljivo jer je cijeli rod *Clematis* otrovan. Također manje korištena, ali vrlo ukusna i hranidbeno dobra biljka je *Portulaca oleracea* koja se koristi blanširana na salatu ili kao prilog ribljim / mesnim jelima. Zadnjih desetak godina je u Europi sve više prisutno nestajanje

starih tradicija i potraga za novim vrstama kuhanja koje uključuju samonikle jestive biljke (Łuczaj et al., 2012), tako su i na istraživanom području vidljivi neki novi utjecaji i „nova moda“ korištenja biljaka za jelo. To je svakako vrsta *Allium ursinum* koja se koristi za salate, juhe ili kao dodatak u sirne namaze, no potrebno je biti jako oprezan i dobro poznavati biljku, da ne dođe do zamjene s *Convalaria majalis* L. (đurdica, šmarnica) koja ima slične listove jer su neki slučajevi trovanja s kobnim posljedicama već zabilježeni u Sloveniji i Hrvatskoj.

Graf 2: Usporedba najčešćih svojti lokaliteta Komen i Lanišće (vrste koje nemaju prikazan RF imaju u tom području frekvenciju < 50%).

Graph 2: Comparison of the most common taxa in the area of Komen and Lanišće (species that do not have RF shown have a frequency < 50% in that area).

Posebna karakteristika lokalne gastronomije je po-
hanje cvatova *Robinia pseudacacia* (bagrem, akacija,
gac) umočenih u gustu smjesu za palačinke (slika 5),
posebice na području Komna i Lanišća gdje ju već 50-
tak godina smatraju tradicionalnom upotrebom. Od
bagrema se također radi voćni sirup za razrjeđivanje s
vodom. Ove dvije upotrebe također su dokumentirane
kao tradicionalne na području kontinentalne Hrvat-
ske, grad Varaždin (Vitasović-Kosić & Kužir, 2018).

Neobična upotreba je lokalna upotreba ukise-
ljenih pupova *Capparis orientalis* Veill. (kapare)
(slika 6) na području Strunjana (općina Izola)
gdje postoji stanište za uzgoj na ovom području
unesene alohtone vrste. U Mošćeničkoj Dragi je
zabilježena upotreba *Crithmum maritimum* kao
samoniklog povrća koje se može kiseliti što je
običaj i tradicija na jadranskim otocima (Luczaj et
al., 2019a). Zanimljivo da se jedino u Mošćeničkoj

Slika 2: *Asparagus acutifolius* – način pripreme u Mošćeničkoj Dragi; blanširane i konzervirane u maslinovom ulju (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Image 2: *Asparagus acutifolius* – method of preparation in Mošćenička Draga (Hrvatska); blanched and canned in olive oil (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Dragi spominje *C. maritimum* koja se tradicionalno koristila za prehranu životinja (prasaca), a tek se u novije vrijeme, utjecajem iz Dalmacije, počinje koristiti kao hrana za ljude; blanšira se i servira s kuhanim krumpirom i maslinovim uljem ili se kiseli pa se koristi kao prilog uz riblja jela tijekom cijele zime. Također, u lokalnoj pizzeriji u Lovranu stavlja se kao sastojak na pizzu.

Praćenje i nalaženje novih trendova korištenja biljaka važno je za očuvanje biljne raznolikosti i očuvanje tradicije ruralnih područja. Važnu ulogu u tome imaju etnobotanika i katalogiziranje tradicijskih znanja jer stvaraju osnovu za osmišljavanje i planiranje razvoja novih prehrambenih proizvoda proučavajući pri tome tradicijska znanja lokalnog stanovništva (Blanco-Salas et al., 2019).

Kultivirane, ali i naturalizirane vrste koje se samoniklo šire, a koje se u velikoj mjeri koriste na

Slika 3: *Salvia officinalis* i *Melissa officinalis* rastu u vrtu u Štanjelu (općina Komen) (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Image 3: *Salvia officinalis* and *Melissa officinalis* grow in the garden in Štanjel (municipality of Komen) (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

cijelom istraživanom području jesu: *Beta vulgaris* i *Brassica oleracea* ssp. *bullata*.

Za istraživano područje karakteristična je obilna upotreba ulja kultivirane *Olea europaea* te zadnjih 50-tak godina i obilno upotreba čaja od lista masline, koji se upotrebljava za regulaciju krvnog pritiska (tlaka) i za čišćenje krvi, protiv kolesterola i srčane aritmije. Kultivirana vrsta *Cynara scolymus* L. (artičoka) se također puno uzgaja i upotrebljava kao ljekovita biljka, posebno na područjima bliže moru (Izola i M. Draga). Široko rasprostranjena i uobičajena upotreba blisko srodne *C. cardunculus* dokumentirana je u Italiji, na Siciliji, kao i u susjednim mediteranskim zemljama (Geraci et al., 2018).

Kao lokalna posebnost općine Izola navodi se „vino“ odnosno osvježavajuće piće od plodova dvije vrste roda *Juniperus*; *Juniperus communis* (više raste na istraživanom području) lokalnog naziva brinj / čepin / čopin i *Juniperus oxycedrus* (manje raste na istraživanom području) lokalnog naziva brinkola rjava. „Vino“ se dobiva hladnom maceracijom plodova (također naziva „čepin“) u bačvi s vodom (brenti), drži se u podrumu na hladnom 40 dana, dok se ne napravi gazirano piće. Ista tradicija zabilježena je u Istri, u općini Kršan (Vitasović Kosić, 2018) i na otoku Krku (Dolina et al., 2016.). Osim toga zabilježena je i sljedeća upotreba na području općine Lanišće; destilacijom plodova *J. communis* dobiva se medicinsko ulje koje se koristilo protiv parazita u crijevima (osobito kod djece). Mogao se napraviti i „brinov sirup“ – od brinovitih jagoda (plodova) s dodatkom

Slika 4: Mladi vrhovi *Humulus lupulus* mogu se pripremati jednako kao i šparoge (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).
Image 4: Young shoots of *Humulus lupulus* can be prepared on the same way as asparagus (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

meda, koristio je kroz zimu kao prirodni antibiotik te su ga djeca često pila. Plodovi „bobe“ se također jedu sirove kao voće, posebno su ukusne kad omekšaju (sazriju).

Održiva i inovativna komercijalizacija lokalnog samoniklog i naturaliziranog bilja moguća je također kroz različite oblike ruralnog turizma: gastronomski, zavičajni, kreativni, kulturni, edukacijski i ekoturizam te njihove kombinacije (Juračak et al., 2019.) stoga je i na istraživanom području moguća revitalizacija i reintrodukcija nekih zaboravljenih proizvoda od samoniklog bilja.

Od plodova uglavnom samoniklog voća koristi se 20 vrsta biljaka. Ti se plodovi jedu i koriste kao sirovo voće i njihove prerađevine (marmelade, kompoti i sl.), pića (sirupi, sokovi, likeri) te svakodnevni i medicinski biljni čajevi. Samoniklo voće

zabilježeno na istraživanom području velikom većinom pripada porodici Rosaceae (ružičnjače), najčešće su to drvenaste vrste u obliku stabala ili grmova (tablica 1). Najčešće korišteno samoniklo voće, s frekvencijom višom od 50% je: *Rosa canina*, *Cornus mas* i *Rubus ulmifolius* / *R. caesius*. Visoka frekvencija zabilježena je i za šumske vrste voća: *Fragaria vesca*, *Castanea sativa* i *Vaccinium myrtillus*. Sve navedene vrste spominju se kao visokofrekventne i u istraživanju Lumpert & Kreft (2017) osim *C. sativa* koja je zabilježena s puno manjom frekvencijom, na Krasu samo jednom spomenuta, u Gorjancima 4 puta. U nekim dijelovima Hercegovine, i u planinama Balkana, tijekom razdoblja hladnoće i jakih vjetrova, kao osnovno voće lokalnog stanovništva, posebice za djecu, koriste se samonikli plodovi: *Crataegus monogyna*, *Cornus mas*, *Sorbus torminalis* i *Prunus avium* (Redžić, 2006) što se potvrđuje i u ovom istraživanju (tablica 1).

Na području Kraškoga ruba tijekom paleontološkog istraživanja nađeni su biljni ostaci iz paleolitika. Prema Jamnik et al. (2020) u nekim su uzorcima pronađene neizgorene sjemenke i plodovi samoniklih biljaka, vrsti sa sočnim ili orašastim plodovima, poput npr. *Juniperus communis* (brin), *Prunus cf. avium* (višnja), *Prunus spinosa* (crni trn), *Cornus mas* (drijen, drnjula), *Sorbus aria* (brašnjava oskoruša, mokovec), *Ostrya* / *Carpinus* (grab) i *Fagus sylvatica* L. (bukva). Otkrivene su i kultivirane sadnice *Vitis vinifera* (vinova loza) i jedno pougljeno pšeno, najvjerojatnije *Hordeum vulgare* L. (ječam). Ove vrste drveća su i danas prisutne na širem području Krasa i Istre, stoga zaključujemo da je vegetacija i danas vrlo slična onoj u paleolitiku.

S visokom frekvencijom se spominju kultivirane voćne vrste: *Prunus domestica*, *Actinidia chinensis*, *Diospyros kaki*, *Citrus limon*, *Punica granatum* i *Eriobotrya japonica* koje na istraživanom području rastu jako dobro i uspijevaju u velikoj mjeri.

Spominje se hrana korištena u vrijeme velike gladi (tijekom 1. i 2. svjetskog rata), to je bio „želud od hrasta crnike“ (*Quercus ilex* L. / *Q. pubescens* Willd.) koji se mljeo u brašno i pravio se kruh, samo od žira ili u mješavini s *Triticum aestivum* L. (pšenica). Žir hrasta je služio i kao hrana za svinje (Vitasović Kosić et al., 2017).

U nedostatku prave kave (*Coffea arabica* L.) koristio se prženi samljeveni *Hordeum vulgare* (ječam), lokalno jačmen ili for za pravljenje ječmene kave ili bijele kave koja se pravila od prženog korijena *Cichorium intybus* i/ili osušenih samljevenih *Ficus carica*.

Tradicionalni kolači u Izoli (Korte) nazivaju se „miška“ (fritule) i prave se sa smokvama (fige) ili suhim grožđem (cvibe).

Slika 5: Pogačice sa *Robinia pseudoacacia* tradicionalno se koriste u općinama Lanišće (Hrvatska) i Komen (Slovenija) (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Image 5: *Robinia pseudoacacia* pancakes are traditionally used in the municipalities of Lanišće (Croatia) and Komen (Slovenia) (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Na području Izole se puno jelo (uglavnom sitne) ribe jer je puno žena radilo u tvornici Delamaris i kupovale su za sitne novce sitnu (ili lošiju) ribu, pripremali uglavnom „na šavor“, pr. sardoni / papaline – poprži se na maslinovom ulju, pečene se poslažu red crvenog luka, red ribe, naizmjenice. Na kraju se zalije crnim vinom (Fragola) ili crnim octom.

Na cijelom istraživanom području je zanimljivo bogatstvo lokalnih naziva (tablica 1), odnosno činjenica da skoro svako selo ima svoj naziv što i sami stanovnici kažu: „svaka vas jedan glas!“, a stanovnici jednog sela često ne poznaju naziv koji se koristi u susjednom selu / mjestu / zaseoku.

Prema frekvencijama najčešćih biljnih svojti koje se tradicionalno koriste i rastu na istraživanom području, vidljiva je veća sličnost područja Izola i Moščenička Draga (područja uz more) kao i veća sličnost područja Komen i Lanišće (udaljeni od mora te više nadmorske visine) (graf 1 i 2).

Medicinske biljke

Vezano uz ljekovite biljke na istraživanom je području zabilježeno 102 biljne vrste i podvrste koje se koriste se u medicinske svrhe ili kao

prevencija bolesti. Često se medicinska upotreba preklapa ili nadopunjuje s jestivom upotrebom (neke biljke se koriste na nekoliko načina) pa je ponekad teško odrediti gdje je granica između jestivih i ljekovitih biljaka (tablica 1).

Kad govorimo o ljekovitim biljkama medicinske upotrebe, na istraživanom području su izdvajaju sličnosti između Izole i Moščeničke Drage (graf 3) gdje su najčešće spominjane i korištene *Salvia officinalis*, *Hypericum perforatum*, *Plantago lanceolata* i *Ruta graveolens*, dok se na području Komen i Lanišće (graf 4) uz navedene vrste vrlo često upotrebljavaju još i *Thymus longicaulis*, *Juniperus communis* i *Sempervivum tectorum*. Ove vrste također su vrlo uobičajene i spadaju među najčešće korištene vrste duž Jadranskih otoka (Łuczaj et al., 2021).

Najčešće spominjane i korištene vrste koje se koriste kao hrana i medicina (jestivo-medicinska upotreba) jesu: *Rubus caesius*, *Sambucus nigra*, *Urtica dioica*, *Tamus communis*, *Taraxacum* spp., *Asparagus acutifolius*, *Rosa canina*, *Foeniculum vulgare*, *Prunus spinosa* i *Sorbus domestica*.

Prema Redžić (2006) sve navedene biljke koriste se još od ranih početaka civilizacije, a danas se koriste u etnofarmakologiji, službenoj

Slika 6: a) Nalazište *Capparis orientalis* na plaži u Strunjanu (Slovenija) b) ukiseljeni pupovi *C. orientalis* (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Image 6: a) *Capparis orientalis* site on the beach in Strunjan (Slovenia) b) pickled buds of *C. orientalis* (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

farmaciji i medicini.

Najčešće dokumentirane namjene korištenja ljekovitog bilja jesu: za regulaciju probave, protiv proljeva (dijareje), protiv grčeva u stomaku, protiv uholbolje, protiv kašlja (razni sirupi i čajevi), za zacjeljivanje površinskih i dubljih rana, protiv prehlade tj za liječenje prehlade, sinusa i sl., za liječenje kožnih bradavica, za snižavanje temperature i sl. Međutim u narodu se dosta primjenjuje i preventiva; za dobar imunitet i opće dobro zdravstveno stanje, često se svakodnevno piju čajne mješavine za opuštanje ili za boljitak pojedinih organa.

Ispitanici u velikoj mjeri koriste i neke od fitoterapeutskih biljaka kao pomoć u liječenju simptoma: prehlade *Malva sylvestris* i *Sambucus nigra*, grlobolje *Salvia officinalis*, uholbolje *Sempervivum tectorum*, za brže zacjeljivanje rana rod *Plantago*, protiv kožnih bradavica *Ficus carica*, protiv bolesti kože *Hypericum perforatum*, za reguliranje krvnog tlaka *Olea europaea*, za želudac *Artemisia absinthium* i *Achillea millefolium*, te protiv dijareje *Sorbus domestica* i *Rosa canina*. Sirup protiv kašlja pravi se od nekoliko biljnih vrsta: *Plantago lanceolata*, *Laurus nobilis* i *Hedera helix* L. (bršljan). Spomenute vrste najčešće se koriste kao: biljni čaj ili uvarak, sirup (s šećerom), odstajalo u ulju, kao kuhano jelo (*maneštre*, *fritaje*) ili dodaci jelima (začini). Sve ove upotrebe su uobičajene te zabilježene na susjednim istraživanim područjima Italije, Slovenije, Hrvatske te Bosne i Hercegovine (Lokar & Poldini, 1988; Guštin Grilanc, 2005; Redžić, 2006; Varga et al., 2019).

Jedan od postupaka pripreme *Sempervivum tectorum* protiv uholbolje: cijeli komad biljke zagrijati na žaru, umočiti u maslinovo ulje i uho na posudu nasloniti tj. „inhalirati“. Drugi način jednostavno samo nakapati stanični sok, a treći način je zgnječiti listove biljke, pomiješati s maslinovim uljem i tada koristiti.

Lokalni recept s područja Izole za pripremu ljekovitog „*Trpočo sirupa*“ protiv kašlja (slika 7) je: „Listovi trputca se istuku i slažu u staklenku red listova, red šećera, tako nekoliko redova. Mješavina stoji 3 mjeseca „šoto terra“ (ispod zemlje) i tek je onda spreman za upotrebu“.

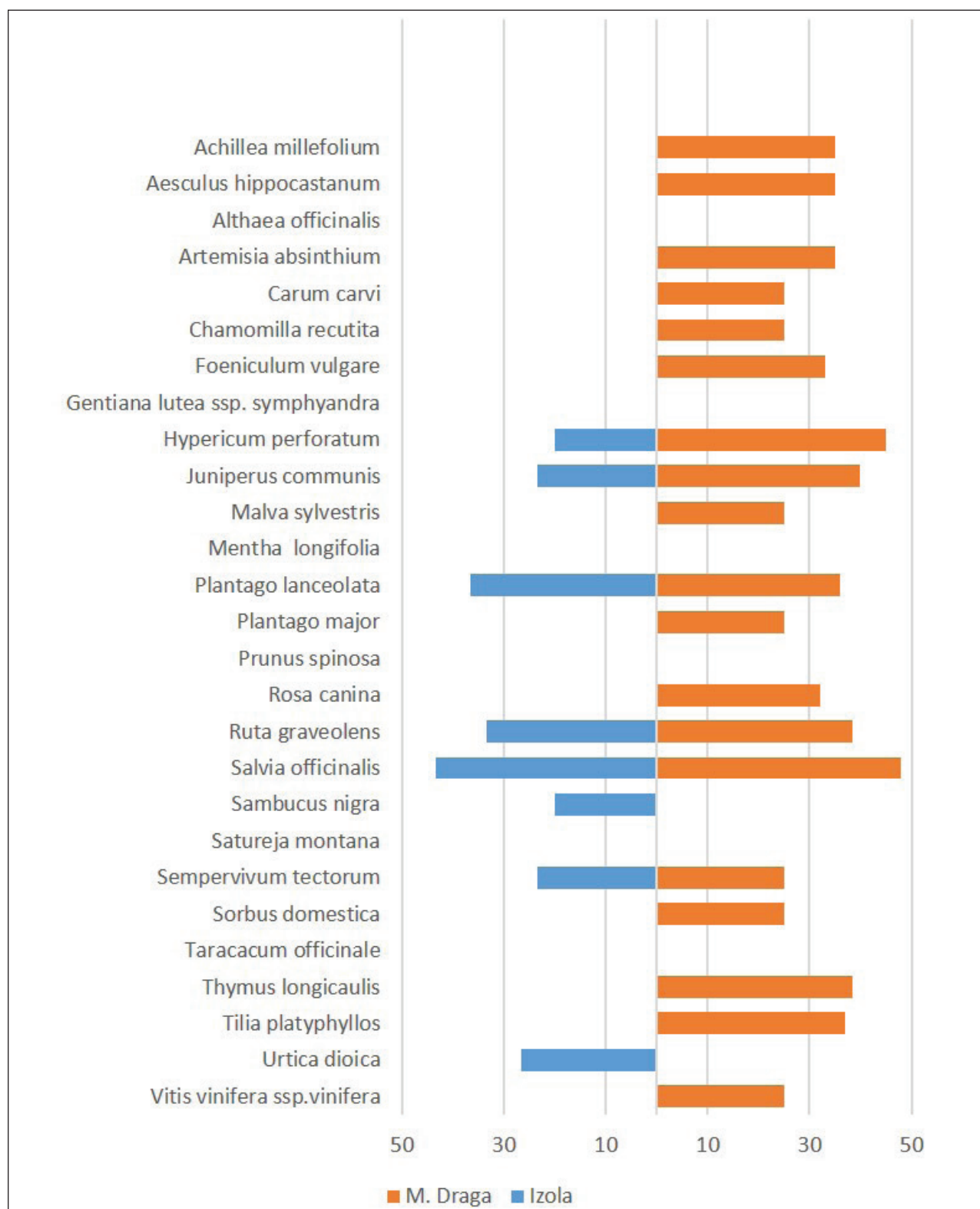
Protiv grlobolje koristi se osim *Salvia officinalis* i prepreženi (karamelizirani) šećer s mlijekom, sa ili bez dodavanja listova kadulje. Lokalni recept „za izvući katar iz pluća (kod pušača); 8 dana po 2x dnevno žvakati listove žajbela“.

Tradicionalno protiv kašlja i za podizanje imuniteta koristi se „med od regrata“ (*Taraxacum* spp.) po receptu: 30-40 cvjetova maslačka, dodati 0.5 l šećera i 0.5 l vode, ostaviti 40 dana na suncu, procijediti.

Medicinski čaj od masline priprema se na

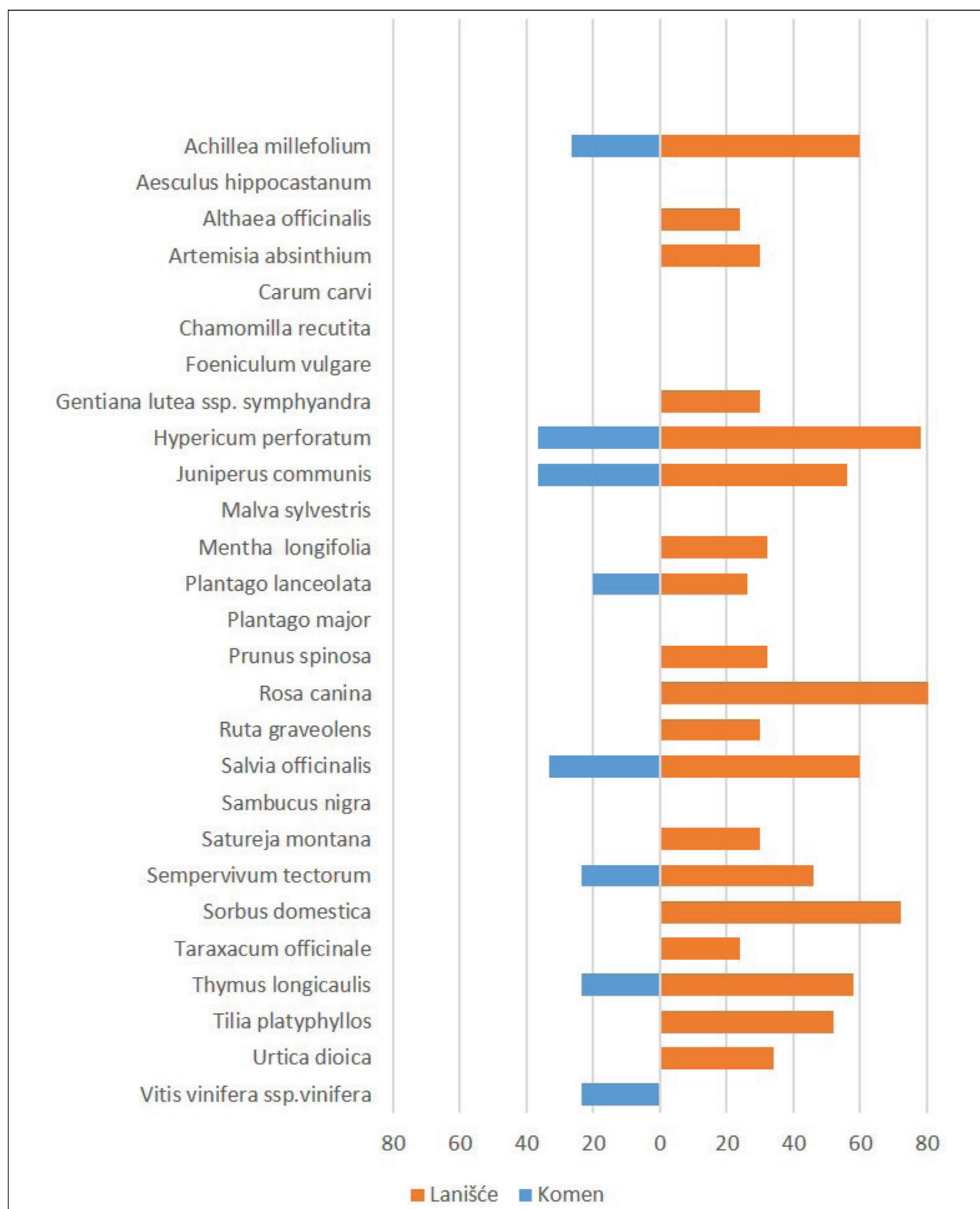
Graf 3: Medicinske biljke usporedba lokaliteta Izola i Mošćenička Draga (vrste koje nemaju prikazan RF imaju u tom području frekvenciju < 20%).

Graph 3: Medicinal plants comparison of Izola and Mošćenička Draga sites (species that do not have RF shown have a frequency < 20% in that area).

Graf 4: Medicinske biljke usporedba lokaliteta Komen i Lanišće (vrste koje nemaju prikazan RF imaju u tom području frekvenciju < 20%).

Graph 4: Medicinal plants comparison of Komen and Lanišće sites (species that do not have RF shown have a frequency < 20% in that area).

sljedeći način: 20 listova masline (najbolje neprskane sorta *Istarska belica*) na jednu litru vode, kuhati 15 min i piti svaki dan protiv kolesterola, visokog tlaka i aritmije.

Protiv zubobolje, osim *S. officinalis* čiji se svježi list stavlja na zub, na isti način se koristi i svježi list *Malva sylvestris*.

Rosmarinus officinalis se puno koristi kao začín za meso i ribu, za ukras i lijepi miris, ali i kao medicinski čaj protiv niskog tlaka i kao čaj za cirkulaciju jer budi osjetila.

Nasuprot djelovanju ružmarina je *Lavandula angustifolia* Mill. (lavanda, sivka) koja smiruje, uspavljuje, koristi se kao čaj ili kao eterično ulje protiv komaraca, a osušeni cvatovi stavljaju se u ormar protiv moljaca (insekata).

Na području Izole koristi se ljekovita mješavina za biljni čaj: *Sambucus nigra*, *Achillea millefolium*, *Urtica dioica* i *Hordeum murinum* L. (divlji ječam / oves).

Urtica dioica je poznata kao jako ljekovita biljka i koristi se kao čaj „za prostatu“ (nekoliko vršaka se ubere i svježe kuha 5 min) ili osušena također kao čaj za poticanje izlučivanja vode iz organizma, za pranje kose u svrhu jačanja kose (vlasišta), kao bio-gnojivo u vrtu. Puno se kuha i priprema s krumpirom ili s jajima na fritaju.

Univerzalan lijek i medicina za sve bolesti i

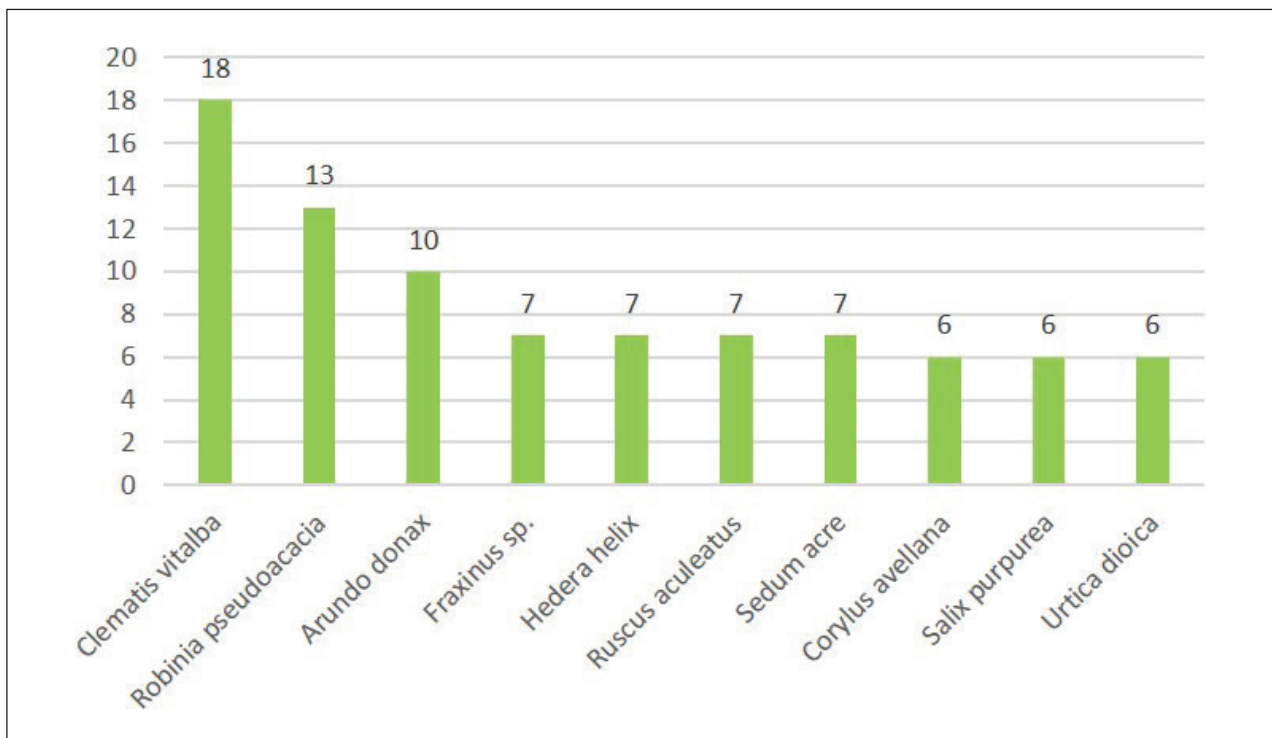

Slika 7: *Plantago lanceolata* sirup protiv kašlja (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Image 7: *Plantago lanceolata* anticough syrup (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Graf 5: Najčešće korištene gospodarske biljke na istraživanom području Krasa i Istre (u %).

Graph 5: The most frequently used economic plants in the researched area of the Karst and Istria (in %).

Slika 8: *Arundo donax* kao zaštita povrtnjaka od vjetra (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Image 8: *Arundo donax* as protection of vegetable gardens from the wind (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

dezinfekciju je bila i ostala rakija („žganje od loze, drupine“). U narodu je poznata izreka „U žganje sve, tud i noge!“ – da padne povišena tjelesna temperatura – sve namočiti u žganje, pa i noge.

Gospodarske biljke vezane uz svakodnevni poljodjelski život

Na istraživanom području koristile su se različite biljke za gospodarske namjene: kao kolci za vrt i vinograd, kao šibljje za pletenje košara, bocuna i flaškara, te za izradu grubih metli za dvorište ili za izradu vijenaca za groblje (graf 5).

Ruscus aculeatus osim što se koristi za jelo dok je mlada biljka („na fritajo z jajcimi“), također se upotrebljavala kao božićno drveće, vijenac za groblje, za pokriti brente s vodom na magarcima (tovarima) koji nose vodu (da se voda ne izlijeva van).

U crkvu i na groblje na blagdane se nosi *Lilium candidum* L. (bijeli ljiljan / bela lilijska, cvet sv. Antona) i kultivirana ruža *Rosa* cv., a na Cvjetnu nedjelju maslinova grančica (*Olea europaea*) na blagoslov u crkvu. Samljevene koštunice masline koriste se kao biognojivo. Čaj od lista masline puno se konzumira za regulaciju krvnog pritiska (tlaka).

Peć za peći kruh su čistili metlama, napravljenim od *Arundo donax* L. (trstika, kanela) na koju su zavezali svježu travu. Za čišćenje dvorišta su se koristile metle od *Sorghum halepense* (L.) Pers. (sirak). *Arundo donax* ima još nekoliko namjena, kao kolci za vrt i kao vjetrozaštitni pojas za vrtove i poljoprivredne površine (slika 8), osim toga na području Korte (Izola)

Slika 9: Tradicionalne vrbove (*Salix purpurea* i *S. alba*) pletene košare u općini Komen (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Image 9: Traditional willows (*Salix purpurea* and *S. alba*) wicker baskets in the municipality of Komen (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

srčika mlade stabljike koristila se kao sladilo za čaj.

Vatra („oganj na ognjištu“) se nikad nije gasila, svi u selu su si međusobno posuđivali ugljen („ogljje“) kao i kiseli kvasac (pivske gljivice) za praviti kruh /dizano tijesto.

Kolci za vrt, drvene ograde, razna oruđa za poljoprivredu (držak za motiku) i ponekad namještaj, izrađivali su se od drveta vrsti: *Robinia pseudacacia*, *Arundo donax*, *Fraxinus ornus*, *Corylus avellana* L., *Quercus pubescens* i *Q. ilex*.

Za vezivati vinograd, za „vrvi“ (vrpce) u Izoli se još uvijek koristi vrsta *Spartium junceum* L. (brneštra, žaneštra), u Komnu vrsta *Clematis vitalba*.

Protiv moljaca u ormar se stavljaju cvatovi ili ulje *Lavandula angustifolia* Mill. (lavanda, sivka) te lišće *Juglans regia*.

Salix purpurea L. i *S. alba* L. (vrba, venjka, beka) koristila se za tradicionalno pletenje okruglih košara „cajne“ (slika 9), za izradu flaškara, za „košić“ (mala pravokutna košara za skupljati orahe) ili za „žbrinca“ (košaru za skupljanje lišća).

Vino teran osim što se rado i redovito pije, koristi se za tradicionalno bojanje uskrasnih jaja (slika 10).

ZAKLJUČAK

Danas, unatoč urbanizaciji i modernizaciji, ispitanici još uvijek redovito beru i jedu samoniklo voće sakupljeno u prirodi što ukazuje na tendenciju povratka tradiciji i suživotu s prirodom. Često koriste i neke od fitoterapeutskih biljaka kao pomoć u liječenju simptoma grlobolje, uholbolje, prehlade.

Dokumentirane su sličnosti u korištenju vrsta

Slika 10: Tradicionalno bojanje uskrasnih pisanica u teranu (Foto: I. Vitasović-Kosić, 2019).

Image 10: Traditional coloring of Easter eggs in Teran (Photo: I. Vitasović-Kosić, 2019).

bilja prema geografskoj pripadnosti područja vegetaciji: veće sličnosti imaju međusobno općine Izola i Mošćenička Draga, te općine Komen i Lanišće. Razlike i sličnosti očituju se također u narodnim / lokalnim nazivima biljnih vrsta, iako su generalno i u većini slučajeva narodni nazivi slični, bez obzira na maternji jezik; hrvatski ili slovenski.

Općeniti zaključak o stanju ekološkog znanja lokalnih stanovnika istraživanog područja je da lokalni ljudi znaju puno biljnih vrsta, no to su uglavnom pojedinci, većina ljudi ne koristi veliki broj vrsta nego samo nekoliko vrsta, što nam govori da je tradicionalno znanje lokalnih stanovnika u opadanju, odnosno da se usmena tradicija sve manje prenosi. Postoje određeni pojedinci koji znaju i koriste puno biljaka, no većina ispitanika uglavnom radije kupuju u trgovini.

ETHNOBOTANICAL RESEARCH OF THE KARST AND ISTRIA – A REVIEW OF THE MOST COMMONLY USED PLANTS (SLOVENIA, CROATIA)

Ivana VITASOVIĆ-KOSIĆ

University of Zagreb, Faculty of Agriculture, Svetošimunska cesta 25, 10 000 Zagreb, Croatia
e-mail: ivitasovic@agr.hr

SUMMARY

Ethnobotanical research in Slovenia and Croatia were conducted in 2018-2019, with the aim of documenting the traditional ecological knowledge of local residents and the use of wild and naturalized plants for food, folk medicine, and economic purposes. A total of 248 plant taxa were documented, on average 27 sort of per interview. Used method was in-depth, semi-structured interview. The following number of taxa of wild, naturalized and cultivated plants were recorded in the surveyed municipalities: Izola – 139, Komen – 187, Lanišće – 186 and Mošćenička Draga – 132. The most frequently mentioned and used species that have edible-medical use are: Taraxacum spp., Urtica dioica, Asparagus acutifolius, Foeniculum vulgare, Ruscus aculeatus, Tamus communis, Rubus caesius and Juniperus communis. Edible that have a high frequency: Cichorium intybus, Sonchus oleraceus and naturalized species that spread wildly Beta vulgaris and Brassica oleracea ssp. bullata. The most commonly used wild fruits are: Rosa canina, Cornus mas and R. caesius. The most common medicinal spices are: Salvia officinalis, Laurus nobilis and J. communis. Residents largely use phytotherapeutic herbs to help treat symptoms: colds Malva sylvestris and Sambucus nigra, sore throat Salvia officinalis, earache Sempervivum tectorum, for faster healing of wounds genus Plantago, against skin warts Ficus carica, against skin diseases Hypericum perforatum, pressure Olea europaea, for the stomach Artemisia absinthium and Achillea millefolium, and against diarrhea Sorbus domestica, Rosa canina, etc. The mentioned species are most often used as: herbal tea or decoction, syrup (with sugar), left in oil, as a cooked dish (fritaja) or food additives (spices).

Keywords: traditional ecological knowledge, folk medicine, herbs, Mediterranean, interviewing

IZVORI I LITERATURA

- Blanco-Salas, J., Gutiérrez-García, L., Labrador-Moreno, J. & T. Ruiz-Téllez (2019):** Wild Plants Potentially Used in Human Food in the Protected Area "Sierra Grande de Hornachos" of Extremadura (Spain). *Sustainability*, 11, 2, 456–474.
- di Tizio, A., Luczaj, Ł., Quave, C. L., Redžić, S. & A. Pieroni (2012):** Traditional Food and Herbal Uses of Wild Plants in the Ancient South-Slavic Diaspora of Mundimitar/Montemitro (Southern Italy). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 8, 21, 1–10.
- Dolina, K., Jug-Dujaković, M., Luczaj, Ł. & I. Vitasović-Kosić (2016):** A Century of Changes in Wild Food Plant Use in Coastal Croatia: the Example of Krk and Poljica. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 85, 3, 327–338.
- Etčki kodeks međunarodnog društva za etnobiologiju (2008):** International Society of Ethnobiology Code of Ethics (with 2008 additions). Available at: <http://ethnobiology.net/code-of-ethics/> (last access: 2. 12. 2020).
- Fakin Bajec, J. (2020):** An Integrated Approach to the Revitalization, Safeguarding and Management of Cultural Heritage: How to Establish a Durable and Active Local Group of Stakeholders. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 2, 285–300.
- Geraci, A., Amato, F., Di Noto, G., Bazan, G. & R. Schicchi (2018):** The Wild Taxa Utilized as Vegetables in Sicily (Italy): a Traditional Component of the Mediterranean diet. *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 14, 1, 1–27.
- Guštin Grilanc, V. (2005):** Beri, beri rožmarin zeleni: kraška zelišča v ljudski. Trieste, Transalpina.
- Jamnik, P., Toškan, B., Križnar, M., Tolar, T. & B. Blažina (2020):** Jama Globoška Peč, novo paleontološko in paleolitsko najdišče na kraškem robu – rezultati poskusnega vkopa v plastu. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 2, 177–200.
- Juračak, J., Gugić, D. & I. Vitasović-Kosić (2019):** Tradicijska primjena samoniklog i naturaliziranog bilja kao potencijal za inovacije u razvoju ruralnih područja Hrvatske. *Agroeconomia Croatica*, 9, 1, 91–102.
- Kaligarić, M., Culiberg, M. & B. Kramberger (2006):** Recent Vegetation History of the North Adriatic Grasslands: Expansion and Decay of an Anthropogenic Habitat. *Folia geobotanica*, 41, 3, 241–258.
- Krželj, M. & I. Vitasović-Kosić (2020):** Etnobotanička primjena samoniklog bilja: hrana i lijek za ljude i životinje na području općine Šestanovac (Dalmatinska Zagora, Hrvatska). *Krmiva: Časopis o hranidbi životinja, proizvodnji i tehnologiji krme*, 62, 1, 3–13.
- Lokar, L. & L. Poldini (1988):** Herbal Remedies in the Traditional Medicine of the Venezia Giulia Region (North East Italy). *Journal of Ethnopharmacology*, 22, 231–278.
- Luczaj, Ł., Pieroni, A., Tardío, J., Pardo-de-Santayana, M., Sõukand, R., Svanberg, I. & R. Kalle (2012):** Wild Food Plant Use in 21st Century Europe, the Disappearance of Old Traditions and the Search for New Cuisines Involving Wild Edibles. *Acta societatis botanicorum poloniae*, 81, 4, 359–370.
- Luczaj, Ł., Fressel, N. & S. Perković (2013a):** Wild Food Plants Used in the Villages of the Lake Vrana Nature Park (northern Dalmatia, Croatia). *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 82, 4, 275–281.
- Luczaj, Ł., Zovko Končić, M., Miličević, T., Dolina, K. & M. Pandža (2013b):** Wild Vegetable Mixes Sold in the Markets of Dalmatia (southern Croatia). *Journal of ethnobiology and ethnomedicine* 82, 4, 275–281.
- Luczaj, Ł., Jug-Dujaković, M., Dolina, K., Jeričević, M. & I. Vitasović Kosić (2019a):** The Ethnobotany and Biogeography of Wild Vegetables in the Adriatic Islands. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 15, 18, 1–17.
- Luczaj, Ł., Jug-Dujaković, M., Dolina, K. & I. Vitasović-Kosić (2019b):** Plants in Alcoholic Beverages on the Croatian Islands, with Special Reference to rakija travarica. *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 15, 51, 1–19.
- Luczaj, Ł., Jug-Dujaković, M., Dolina, K., Jeričević, M. & I. Vitasović-Kosić (2021):** Insular Pharmacopoeias: Ethnobotanical Characteristics of Medicinal Plants Used on the Adriatic Islands. *Frontiers in Pharmacology*, 12. Available at: [10.3389/fphar.2021.623070](https://doi.org/10.3389/fphar.2021.623070) (last access: 7. 5. 2021).
- Lumpert, M. & S. Kreft (2017):** Folk Use of Medicinal Plants in Karst and Gorjanci, Slovenia. *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 13, 1, 16.
- Marinac, B., Milotti-Bertoni, D. & I. S. Gradišnik (1994):** Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: 20. stoletje. Občina Izola. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Mattalia, G., Stryamets, N., Pieroni, A. & R. Sõukand (2020):** Knowledge Transmission Patterns at the Border: Ethnobotany of Hutsuls Living in the Carpathian Mountains of Bukovina (SW Ukraine and NE Romania). *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 16, 1, 1–40.
- Nikolić, T. (2019):** Flora Croatica 4 – Vaskularna flora Republike Hrvatske. Zagreb, Alfa d.d.
- Nikolić, T. (ur.) (2021):** Flora Croatica Database. Prirodoslovno-matematički fakultet, Sveučilište u Zagrebu. Available at: <http://hirc.botanic.hr/fcd> (last access: 7. 5. 2021).
- Pieroni, A. & M. E. Giusti (2008):** The Remedies of the Folk Medicine of the Croats Living in Čičarija Northern Istria. *Collegium Antropologicum*, 32, 623–627.
- Principles of Professional Responsibility. American Anthropological Association (2020):** Available at: <http://ethics.americananthro.org/category/statement/> (last access: 2. 12. 2020).

Redžić, S. (2006): Wild Edible Plants and their Traditional Use in the Human Nutrition in Bosnia-Herzegovina. *Ecology of food and nutrition*, 45, 6, 189–323.

Sõukand, R. & A. Pieroni (2016): The Importance of a Border: Medical, Veterinary, and Wild Food Ethnobotany of the Hutsuls living on the Romanian and Ukrainian Sides of Bukovina. *Journal of ethnopharmacology*, 185, 17–40.

Trinajstić, I. (2008): Biljne zajednice republike Hrvatske. Zagreb, Akademija šumarskih znanosti.

Varga, F., Šolić, I., Dujaković, M. J., Łuczaj, Ł. & M. Grdiša (2019): The First Contribution to the Ethnobotany of Inland Dalmatia: Medicinal and Wild Food Plants of the Knin Area, Croatia. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 88, 2, 3622, 1–20.

Vitasović-Kosić, I. (2011): Travnjaci reda Scorzonero-Chrysopogonetalia na Čićariji: flora, vegetacija i krmna vrijednost. Doktorska disertacija. Zagreb, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Vitasović-Kosić, I. & M. Britvec (2014): Florističke i vegetacijske značajke šumskih rubova i travnjaka Čićarije (Hrvatska). *Šumarski list*, 138, 3–4, 167–182.

Vitasović-Kosić, I., Juračak, J. & Ł. Łuczaj (2017): Using Ellenberg-Pignatti Values to Estimate Habitat Preferences of Wild Food and Medicinal Plants: an Example from Northeastern Istria (Croatia). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 13, 31, 1–19.

Vitasović-Kosić, I. (2018): Tradicionalna upotreba samoniklog jestivog bilja na području općine Kršan (Istra, Hrvatska) – Traditional Wild Food Plants Used in Kršan Municipality (Istria, Croatia). *Glasilo Future*, 1, 1–2, 1–14.

Vitasović-Kosić, I. & M. Kužir (2018): Tradicionalna upotreba samoniklog i kultiviranog bilja na području grada Varaždina (Hrvatska). *Krmiva: Časopis o hranidbi životinja, proizvodnji i tehnologiji krme*, 60, 2, 83–95.

CULTURAL EVENTS AS TOOLS OF DEVELOPING SUSTAINABLE TOURISM IN RURAL AREAS – THE CASE OF SEVNICA IN SLOVENIA

Jasna POTOČNIK TOPLER

University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: jasna.potocnik1@um.si

ABSTRACT

The purpose of this article is to identify cultural tourism as one of the best practices that can help in the implementation of the Strategy for Sustainable Growth of Slovenian Tourism (2017 - 2021) and to examine the role of cultural events as tools for the development of sustainable tourism. The latter is one of the main trends in the tourism sector, at least in the European context and also in Slovenia as a member country of the European Union. The challenge of developing sustainable tourism destinations is considerable in rural areas, where local communities must be closely observed and by all means included in the decision-making process on future tourism development. This is of the utmost importance as tourism is much more than an economic activity. Therefore, key decision-makers need to be aware that tourism activities affect all local people and many areas of their life and that the role of tourism in rural areas is to improve the quality of life of the local population. Since at least some form of culture can be found in every village, small (rural) tourist destinations often find important opportunities for sustainable tourism development in organizing cultural events, which lead to greater community visibility, cultural branding of the destination, which is significant and also several business opportunities. On the case of Sevnica, this article aims to demonstrate that there is great potential for further development of cultural tourism and its subtypes in Slovenia by further developing cultural tourism and various tourism products based on rich cultural heritage.

Keywords: cultural events, cultural tourism, sustainable tourism, preserving heritage, local stakeholders, Sevnica, Slovenia

EVENTI CULTURALI COME STRUMENTI DI SVILUPPO DEL TURISMO SOSTENIBILE NELLE AREE RURALI – IL CASO DI SEVNICA IN SLOVENIA

SINTESI

Lo scopo del saggio è identificare il turismo culturale come una delle migliori pratiche che possono aiutare nell'implementazione della Strategia per la crescita sostenibile del turismo sloveno (2017 - 2021) ed esaminare il ruolo degli eventi culturali come strumenti per lo sviluppo del turismo sostenibile. Quest'ultima è una delle tendenze principali nel settore del turismo, almeno nel contesto europeo e anche in Slovenia come paese membro dell'Unione europea. La sfida dello sviluppo di destinazioni turistiche sostenibili è considerevole nelle aree rurali, dove le comunità locali devono essere osservate attentamente e con tutti i mezzi incluse nel processo decisionale sul futuro sviluppo turistico. Ciò è della massima importanza poiché il turismo è molto più di un'attività economica. Pertanto, i principali responsabili delle decisioni devono essere consapevoli del fatto che le attività turistiche influenzano tutta la popolazione locale e molte aree della loro vita e che il ruolo del turismo nelle aree rurali è quello di migliorare la qualità della vita della popolazione locale. Poiché almeno una qualche forma di cultura può essere trovata in ogni villaggio, le piccole destinazioni turistiche (rurali) spesso trovano importanti opportunità per lo sviluppo del turismo sostenibile nell'organizzazione di eventi culturali, che portano ad una maggiore visibilità della comunità, al marchio culturale della destinazione, che è significativo ed anche diverse opportunità di business. Nel caso di Sevnica, il presente saggio mira a dimostrare che esiste un grande potenziale per un ulteriore sviluppo del turismo culturale e dei suoi sottotipi in Slovenia, sviluppando ulteriormente il turismo culturale e vari prodotti turistici basati sul ricco patrimonio culturale.

Parole chiave: eventi culturali, turismo culturale, turismo sostenibile, preservazione del patrimonio, stakeholder locali, Sevnica, Slovenia

INTRODUCTION

Cultural events can represent an excellent opportunity for the destination and its development, especially when it comes to cultural events representing unique heritage and culture, which can be successfully used as a means of positioning and marketing a destination (Vitić-Četković et al., 2020) and have an outstanding role in the development of the local community (Negrusa et al., 2016). Despite some negative impacts, such as too many tourists at a small destination and their indecent behaviour (Postma & Schmuecker, 2017), changing of the image of a destination – not necessarily in a positive way (Richards & Wilson, 2004), trivializing local culture (González Reverté & Morales Pérez, 2017), etc., events contribute to the formation of the affective and cognitive destination images (Hernández-Mogollón et al., 2018). Many authors believe that events can be employed as tools to implement specific strategic goals of destinations (Hannigan, 2003; Gibson & Stevenson, 2004; Richards & Wilson, 2004; Colombo, 2016; Koščak & O'Rourke, 2019). What is more, local communities and small villages away from the busy tourism centres are very important for hosting small events despite the fact that in the past tourism managers often forgot about these stakeholders (Koščak & O'Rourke, 2019). Buhalis (2000) also points out that the competitiveness of a destination depends on the ability to develop and project a unique and recognizable brand. And this is exactly where the involvement of small local communities can contribute to the creation of unique tourism experiences. In addition, without the inclusion of the locals in the development of a destination, in local fairs, festivals and cultural events, these events and destinations will not be successful. The success of any sustainable destination is crucially dependent on the acceptance of events and tourist-related plans by the local communities (Bimonte & Punzo, 2016), which further on depends on the balance of perceived costs and benefits (Bimonte & Punzo, 2016; Andriotis & Vaughan, 2003). Getz (2008, 403) sees events as *"an important motivator of tourism"*, which *"can lead to regional development"* (Skoultzos & Tsartas, 2009, 293). As positive wider effects or the so-called legacies of cultural events, very often opportunities for local business and developing talent of the locals are identified (Pappalepore & Duignan, 2016). Visibility of local businesses can be increased, and collaboration among local businesses and organizations as well (O'Callaghan & Linehan, 2007; Pappalepore & Duignan, 2016). Irshad (2011, 1) argues that *"events and festivals tourism is one of*

the fastest growing forms of tourism". Especially in Europe, cultural events tourism is on the rise, which also supports the popularity of the project European Capital of Culture, which has become a significant generator of tourism (Liu, 2014). Especially popular among tourists are music, film, theatre and culinary festivals, such as the famous Fringe Festival in Edinburgh, the Venice Carnival, Oktoberfest in Munich, the Slovenian Lent in Maribor, *Kurentovanje* in Ptuj, or the Pippi Longstocking festival (*Pikin festival*) in Velenje. In tourism, however, also small daily cultural events have been gaining popularity, especially after the changed circumstances and safety measures due to the COVID-19 pandemic. Alves et al. (2010) argue that the number of various cultural and other events has multiplied many times over in the 1990s and 2000s. As a popular segment of tourism, event tourism has gained a lot of research interest. Ritchie (1984) and Hall (1989) discussed mostly hallmark or big events, which are, for example, *"major fairs, festivals, expositions, cultural and sporting events which are held on either a regular or a one-off basis"* (Hall, 1989, 263). But in the tourism sector not only big events, but also small-scale events, in our case, cultural events matter. Many different activities may be described as events – from the Olympic Games to small regional or village festivals (Irshad, 2011). Culture and cultural heritage are recognized as important tourism and also event resources. In Slovenia, the Grossmann film & wine festival in Ljutomer is a good example of a small, but successful cultural event, attracting international tourists. In a small village of Kotlje beneath the Uršlja mountain, a festival called *Festival solzic* (*"solzica"* is a flower called *"Lilly of the Valley"* in English), celebrating literary heritage of the local author Lovro Kuhar – Prežihov Voranc (1893–1950), is held every year. Ethnological events, such as Shrovetide carnivals, fairs and events presenting National Costumes and Clothing Heritage also play an important role of presenting the local traditions to visitors and tourists. Tourism has been recognized as a significant tool not only for presenting, but also for preserving tangible and intangible heritage. Where cultural tourism acts as a tool for developing tourism in rural areas, the main objective is usually *"to maintain or improve the quality of life of the local people"* (Bachleitner & Zins, 1999, 199) since tourism helps create business opportunities, jobs, and consequently raises the standards and overall quality of living (Fleischer & Felsenstein, 2000; MacDonald & Jolliffe, 2003). On the other hand, if tourism is not managed well and if the locals and experts are not actively involved in its strategic planning, it can also bring many

negative impacts – from heritage sites turning into theme parks that are overrun with tourists (Koščak & O'Rourke, 2019), devaluation of heritage, loss of authenticity, to pollution, loss of peace, loss of well-being and even criminal (Rangus et al., 2017).

Culture in its broadest sense, where *"shared practices"* (Welsch, 1995, 43) are found and where *"people interact in groups"* (Rathje, 2009, 40), is very often recognized as a primary motivation for tourists to choose a destination, but even when culture is not a primary, but a secondary motivation, it is vital for tourism. Also, because the UNWTO's (2018) estimation show that cultural tourists account for around 40 % of all tourists. Thus, cultural experiences are definitely *"one of the most important elements of tourism production and consumption"* (Richards et al., 2020, 1). Since Pine and Gilmore (1999) published their work on experience economy, also tourism saw the increasing number of studies dealing with (cultural) tourism experiences.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The main purpose of the research presented is to emphasize the significance of the heritage and traditions of a small rural area community in the development of tourism according to the state-of-the-art principles and tools. Its main objective was to analyse the role of small local cultural events in attracting tourists to rural areas away from the most desired tourist attractions. The research is based on literature review on cultural and heritage tourism and on a case study of a rural tourism destination of Sevnica, where the author actively participated in the preparation of the tourism development strategy and several projects on sustainable cultural tourism. Also content analysis is employed and the use of semi-structured interviews with tourism stakeholders (the mayor, three local business owners, two employees of the public institution responsible for tourism development in the municipality (*Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladino Sevnica*), and two locals who are not actively involved in tourism. The purpose of the interviews was to get an insight into the attitudes of the locals towards tourism initiatives, locals' expectations and plans related to the future.

CULTURAL TOURISM

Culture as defined by Welsch (1995) and Rathje (2009), which is the essence of cultural tourism, may be consumed and experienced in numerous ways and in many different places. Thus, cultural

tourism is a type of cultural consumption that is growing also because in the recent decades it has been divided into a large number of subtypes or niches - from heritage, art, gastronomy, film to creative tourism (Richards, 2018). In the tourism literature we find the term niche tourism. Research on the experience of culture has been on the rise since the emergence of the so-called experience economy (Pine & Gilmore, 1999), and it is cultural experiences and cultural events that are increasingly perceived as the essence of tourism (Ritchie et al., 2011). What counts in tourism are *"unique and unexpected personal experiences"* that are different from the experiences of other tourists (Park & Almeida Santos, 2017, 16). This is exactly where the concept of local has its opportunity to contribute to tourism, and local communities have many possibilities to enrich the existing tourism offer, especially for tourists who are seekers of novelty (Larsen et al., 2019) according to the traditional tourist role theory (Cohen, 1972; 1979; Yiannakis & Gibson, 1992). Cornelisse (2018) argues that tourists are in search of authenticity and authentic experiences, which are always very personal, and *"are experienced by engagement on an emotional, physical, mental and/or intellectual level"* (Cornelisse, 2018, 98). In a recent research by Seyfi et al. (2020), it was established that cultural tourism experiences are affected by the following six key factors: 1 prior perceived significance of the experience, 2 authenticity, 3 engagement, 4 cultural exchange, 5 culinary attraction and 6 quality of service.

Given the broad concept of the term culture which presupposes that culture is *"a system of knowledge, beliefs, procedures, attitudes, and artefacts that is shared within a group"* (Gill, 2013, 71), it is not surprising that definitions of cultural tourism differ (Aluza et al., 1998), but there is a consensus that cultural tourism is a phenomenon in which tourists consume culture (Richards, 1996).

It is essential to point out that cultural tourism has been conceptualized from different perspectives and, thus, we come across several definitions (McKercher & DuCros, 2002). For the purpose of this article, the definition by McIntosh and Goeldner (1990) is adopted, recognizing cultural tourism as a form of special interest tourism where culture forms the basis of either attracting tourists or motivating people to travel. The plan for the future development of cultural tourism in Slovenia ONKULT (2017, 8) summarizes the definition of the European Travel Commission, which divides cultural tourism into external and internal circles. The inner circle represents the primary elements of cultural tourism (this includes heritage tourism and art tourism), and the outer circle

represents the secondary elements of cultural tourism (this includes lifestyle with tradition, cuisine, customs, etc. and creative industries). Defining cultural tourists is challenging as well, as motives for travelling and the understanding of culture among people differ (McKercher & Du Cros, 2002).

For many tourists, cultural tourism is travelling with the aim of experiencing a foreign culture. They enjoy a variety of new attractions, voices (languages, dialects, etc.), tastes and smells (dishes, drinks, open markets, woods etc), while researchers and marketers define cultural tourism as a special category of tourism products that differs from other tourism products and activities (Hall & MacArthur, 1998; Leask & Yeoman, 1999; Richards, 1996). According to the diversity of activities within cultural tourism, as well as according to the behavioural patterns of tourists, there are several types of cultural tourists. Silberberg (1995) identified 4 types of cultural tourists – from extremely motivated to accidental (accidental cultural tourists, adjunct cultural tourists, in part cultural tourists and greatly cultural tourists). Stebbins (1996) believes that cultural tourists are divided into 2 types, namely general and specialized tourists, and McKercher & Du Cros (2002) distinguish 5 types of cultural tourists according to the motive and depth of experience: 1) The purposeful cultural tourist - cultural tourism is the primary motive for visiting a destination and the tourist has a very deep cultural experience. 2) The sightseeing cultural tourist - cultural tourism is a primary reason for visiting a destination, but the experience is more shallow. 3) The serendipitous cultural tourist - a tourist who does not travel for cultural tourism reasons, but who, after participating, ends up having a deep cultural tourism experience. 4) The casual cultural tourist - cultural tourism is a weak motive for travel and the resulting experience is shallow. 5) The incidental cultural tourist - this tourist does not travel for cultural tourism reasons but nonetheless participates in some activities and has shallow experiences. According to specific interests, cultural tourists could be divided into numerous types, but it is essential to be aware of two principal categories as Stebbins (1996) suggested. Also the European Travel Commission, whose typology has been adopted by the creators of the Slovenian cultural tourism development plan ONKULT (2017, 9), divides tourists into those for whom culture is the primary motive for visiting, and those for whom culture represents one of the motives of the visit. Both categories are crucial for the further development of cultural tourism in Slovenia.

HERITAGE AND HERITAGE TOURISM

Heritage is an important resource of cultural tourism and often in the professional and scientific literature we also find the term heritage tourism for this subtype of cultural tourism, for which many different definitions derived from different understandings and definitions of heritage exist (Agarwal and Shaw, 2018). One of them is that heritage is “*the contemporary use of the past [...] the interpretation of the past in history*” (Ashworth & Tunbridge, 1996, 105). However, cultural heritage based tourism, which is generally not focused on mass culture (Álvarez-García et al., 2019), is significant type of tourism.

Poria et al. (2000, 1047) state that heritage tourism is often defined and understood as tourism that is focused on what we have inherited, which can be anything from historic buildings to works of art and beautiful views, which, in their opinion, can be problematic, so they propose to treat heritage tourism according to the motivation and perception of tourists instead of the attributes of individual locations, thus distinguishing (2000, 1048) three types of heritage tourists: 1) tourists visiting a location considered part of their heritage, 2) tourists who visit a site that they consider to be heritage, even though it is not related to their heritage, and 3) tourists who visit a heritage site that is specifically marked as a heritage site, even though they are not aware of that designation. Perception of heritage is crucial, as the behaviour of those tourists who perceive heritage as part of their own heritage is different (Poria et al., 2003).

The locals, who are recognised as the bearers of cultural heritage and culture, have a crucial role not only in the management of cultural heritage, its preservation and promotion, but also in the planning of tourism strategies, where local people and local communities are of the utmost importance. The case study findings by MacDonald and Jolliffe (2003) indicate that 1) the development of cultural tourism in rural areas provides a potential economic tool for communities in rural areas, 2) that cultural tourism can be a tool to identify distinct communities in the rural areas as places or destinations for entertainment, education, and some sort of enrichment for visitors and tourists, and 3) that cooperation, networking and partnerships in developing cultural tourism are significant for achieving the goals of the rural communities. Cooperation with local stakeholders is one of the foundations of sustainability and tourism managers should be well aware of that. Often discussing and planning tourism with the locals is extremely demanding, but involving also local entrepreneurs, farmers, associations, village or district

Table 1: Benefits of cultural events (adopted according Colombo (2016) Cultural Impact Perception Model).

BENEFITS	
<i>Impact</i>	<i>Items</i>
Information about culture	Exposure to a variety of cultural experiences through the community festival Shared experience
Preservation of cultural traditions	Revitalisation of traditions Traditions preserved
Construction of cultural identity	Validation of community groups Impacts on the region's cultural identity Building of community pride Opportunity to develop new cultural skills and talents Celebration of community Impacts on the local character of the community Increased local interest in the region's culture and history
Integration by cultural effects	Community pride and integration Cultural integration
Social cohesion by means of culture	Opportunity for intercultural contact Community groups work together to achieve common goals through the festival Variety of cultural experiences

representatives, initiatives, schools, etc. and not only policy-makers is what brings success in the long run. Constant communication with all the local stakeholders and paying attention to the locals' interests in the process of preparing a tourism strategy and also later when the tourism strategy is put to practice is not only essential, but one of the conditions of developing successful sustainable destinations. A recent research carried out in Spain argues, for example, that shared values of tourists and hosts contribute to successful tourism and, further on, that cultural tourism "*promotes happiness*" (Sanagustín-Fons et al., 2020, 15), which is easily associated with attending rewarding cultural events.

Through cultural events, which are of numerous types (Snowball, 2008) and have become a commonly used instrument for sharing local culture with tourists and visitors (Christou et al., 2018), tourism attracts not only tourists but also investments (Getz, 2008). The economic aspect of events is important and has often been researched (Crompton & McKay, 1994; Dwyer et al., 2006). Alves et al. (2010, 33) argue that even in small areas events "*can lead to several benefits*". Not only economic, but also social and cultural aspects

matter, such as raising cultural awareness of local traditions (Stankova & Vassenska, 2015), enhanced sense of place of the locals, improved inclusion and improved quality of life (Robertson et al., 2009; Colombo, 2016; Žilič Fišer, & Kožuh, 2019), enhanced happiness and well-being among the locals and tourists (Ateca-Amestoy et al., 2016). Colombo (2016) proposes the Cultural Impact Perception Model (Table 1) and enumerates five beneficial impacts of cultural events: information about culture, preservation of cultural traditions, construction of cultural identity, integration by cultural effects and social cohesion by means of culture. As far as the event management is concerned, Alves et al. (2010) research indicates the significance of measuring the impact of events, i. e. establishing some methodology to get information about the return of the investment, impacts on the community (Alves et al., 2010) and visitor's satisfaction.

Events, according to Irshad (2011) bring tourists to less visited places, spread the seasonality of tourism in a region, distribute the flow of money in a region, increase the possibilities for full time employment, increasing the stay length of visitors, increasing the expenditure of visitors in the region,

improving awareness of a destination, and increasing the solidarity of the community or civic pride. Further on, events are a tool for promoting tourism, and destination or attraction managers use them as part of their marketing strategy (Irshad, 2011).

Festivals have direct and indirect impacts on their communities through the opportunities they provide for; participation, skills development and volunteering. They can also have environmental and political impacts. (Irshad, 2011, 4)

However, to forecast and predict the demand for events can be very difficult and demanding (Getz, 2008; Mules & McDonald, 1994). Since events also have negative impacts (crowds, noise, pollution, etc.) and never everyone in the local community is happy with the tourism development plans, it is recommended that events are well received among the locals even before their promotion is extended to tourists. That is why it is advised – based on the conclusions of the study in Sevnica where the most widely known traditional events are *Blaufränkisch Wine Festival*, *Salami Festival* and *Traditional grass cutting in Lisca* – that cultural tourists in heritage destinations are invited to events with a long tradition that are well known and well received among the locals.

THE CASE OF SEVNICA IN SLOVENIA

The Slovene town of Sevnica, which is branding itself under the slogan “Sevnica – the Treasury of Adventures”, is, also due to the fact that the First Lady of the United States of America Melania Trump originates from this small rural town, an emerging Slovene tourism (micro-) destination.

In 2018, the municipality joined the so called Green Scheme of Slovenian Tourism (in the Slovene language: *Zelena shema slovenskega turizma*), which is a tool and certification programme developed at the national level that brings together all efforts directed towards the sustainable development of tourism in Slovenia with the strategic objective to bring sustainable models to both tourism service providers and destinations in Slovenia (slovenia.info). The locals of Sevnica support moderate development of tourism that will protect the nature and heritage, enhance the usage of natural materials, enhance job opportunities and green mobility, while the municipality's tourism strategy addresses all sustainability principles: environmental, economic, and socio-cultural aspects of tourism development (UNWTO, 2021). The town and its surroundings are suitable for the development of cultural tourism along with biking,

hiking, fishing, photographing etc., but the most important and most visited attraction in Sevnica is well preserved hill-top medieval castle.

Sevnica (Picture 1) has a long history. The first settlements in the area date back to 5000 years B. C. (Peterle Udovič, 2015), and as such Sevnica was an interesting place not only for settlers, but also for craftsmen, visitors and tourists. In the oral traditions of the locals exist stories about tourists coming to Sevnica because of the curing climate already in the 18th century. Some say that Sevnica was far away enough from Zagreb that some things that happened in Sevnica stayed there. Despite the fact that Sevnica has some tourism attractions, the beginnings of tourism in this area are not officially documented. However, the recent story of more engaged and strategically planned development of tourism in Sevnica began in 2016, when Sevnica started appearing in the world media, and when a great number of media representatives expressed interest in Sevnica due to the fact that Donald Trump's current wife Melania originates from Sevnica. In the beginning of media intrusion into the calm countryside town, the community of Sevnica felt pressured by this sudden intrusion of journalists who were wandering around, asking questions and wanting to know unusual things about Melania, her family and the town itself. Some locals felt they lost their peace and anonymity, and even that the well-being of the locals and of the local community was threatened (Milano et al., 2019). Eventually, the community tried to be supportive to the media, and it saw reporting of all the world's most important media (Reuters, ABC, BBC, CNN, NBC, Washington Post, Frankfurter Allgemeine Zeitung etc.) about Sevnica as an excellent opportunity to push their tourism forward, but still, some of the members of the community started to point out the negative effects of Sevnica's exposure in the media. What is more, later on, especially the tourism stakeholders, saw the necessity of employing not only traditional, but new media as well, which turned out to be imperative for developing the offer, new products and future tourism (especially outdoor and cultural tourism) in terms of sustainability. It is the new media and new technologies that enable information transfer in the first place, and thus, tourism branding, tourism marketing, recommendations, feedback, keeping it up with recent trends etc. (Potočnik Topler, 2019).

According to the semi-structured interviews on tourism development and cultural tourism in Sevnica with the emphasis on the topics of tourism, heritage, culture and sustainability, Sevnica has recognized tourism as a tool for the devel-

Image 1: Sevnica – old town and castle (Wikimedia Commons).

opment of the municipality and for the heritage preservation. Indeed, the potentials of tourism development in the region exist, with the tourism stakeholders focusing mainly on cultural, and heritage tourism offering many cultural events in the Castle Sevnica and in the centre of the old town of Sevnica. The most outstanding cultural events, where the locals of Sevnica play a central role, are the Salami Festival (*Salamiada in Slovenian*), the Blaufränkisch Festival (*Festival modre frankinje*), Grass Cutting in Lisca (*Košnja na Lisci*) and lately Summer Castle Adventures, which feature various cultural events through the summer time.

These events keep and present local traditions, give the locals opportunities to get more connected to the community, to express creativity, present and sell Sevnica's local products, etc. This contributes significantly to the locals' identity development, provides opportunity for development of new partnerships and enhances business opportunities (selling of local products, for example, Picture 2). Since the Municipality of Sevnica also acts in the role of a heritage manager in case of the Sevnica Castle and some other properties in the municipality, it expects to use increased economic

activity in the municipality as a source to maintain heritage properties. In the period of the last four years there has been progress in Sevnica's overall development: greater business initiative resulting in new products (cake Melania, Presidential hamburger, new brand First Lady etc.), reopening of a hotel and a hostel, more journalists, tourists, and students visiting Sevnica, tourism stakeholders starting to work together, and the municipality officials supporting tourism initiatives also by intensively working on tourism development strategies, building a new stadium, organizing more cultural and sporting events, etc.

Data show that the most attractive tourism site in Sevnica is the castle. However, events also attract visitors. Significant numbers of visitors buy swimming pool tickets and visit the local tourist agency Doživljaj (Table 2).

The table confirms that cultural events attract visitors and are thus also significant generators of tourism, enhanced community visibility and a preservation tool of traditions in Sevnica.

There has also been a change in the ways Sevnica presents itself on the Internet. What is significant, tourism stakeholders in the Municipality of Sevnica have become aware of the fact

Image 2: Sevnica's local products (Photo: Jasna Potočnik Topler).

that new media are essential tools for branding of the destination and their products, and further on for the development of the tourism in the municipality and the region as well. To encourage the development of sustainable tourism further it is significant that, in the future, tourism plays an active role in supporting the local community to engage in the sustainable or at least more sustainable business practices also with engaging new media to employ various ways of promotion and to inform the locals and tourists as well about preserving the cultural and natural heritage of the Sevnica Municipality.

Another aspect that is essential is cooperation of local businesses and organizations. Someone, who is offering accommodation should also recommend good restaurants and confectioneries, sights, attractions, suggest activities, offer special discounts. Hospitality – taking care for a guest from the first hello to final goodbye - is significant.

DISCUSSION

According to Getz (2008), event tourism represents an area or as Getz (2008, 422) puts it *"discourse with both academics and practitioners contributing from two main poles (tourism/ events) and many specific event types (conventions, sports, festivals, etc.)"*, where *"the driving force is clearly tourism, because it is the travel dimension and tourism impacts that bring these otherwise diverse communicants to the same table"*. Research by Rangus et al. (2017), carried out in the Slovenian Municipality of Brežice, showed as follows: a) that the locals have a positive attitude towards tourism when they see some tourism benefits, b) that it is significant that the locals and local businesses are included into planning of sustainable tourism development, and c) that strong cooperation among tourism stakeholders is essential. Ramirez (2001) argues that the process of planning tourism development and creating

Table 2: Statistic data (source: table prepared based on data provided by KŠTM Sevnica, 8. 9. 2020).

	2013	2015	2016	2017	2018	2019
Castle						
All castle visitors	3.889	4.180	4.012	6.465	5.242	3.263
Foreign castle visitors	418	234	419	571	653	349
KŠTM						
Number of event visitors organized by KŠTM - Castle	3.950	3.670	5.010	5.452	3.295	3.919
Number of event visitors organized by KŠTM – Culture hall	1.340	1.030	0	400	0	390
Number of event visitors organized by KŠTM - Sports hall 1	754	4.490	3.280	5.010	4.440	3.820
Number of event visitors organized by KŠTM – Sports hall 2	780	420	0	1.160	200	0
Number of event visitors organized by KŠTM – Tourist agency	11.290	11.160	9.375	8.037	10.124	8.688
Number of event visitors organized by KŠTM – Youth centre	1.823	680	4.219	4.393	4.094	3.778
Sum	19.937	21.450	21.884	24.452	22.153	20.595
Pool						
Number of sold tickets at the pool	6.196	9.452	6.855	8.676	7.142	6.717
Tourist Agency Doživljaj						
Number of visitors of the tourist agency Doživljaj	1.893	2.405	2.671	2.855	2.540	2.384
Foreign visitors of the tourist agency Doživljaj	122	81	89	227	258	157

tourism development strategies is a demanding task because stakeholders have different interests. For the sustainable tourism sector and for the satisfaction of the local people it is significant that the locals have the opportunities and are willing to participate in the development (Chiun Lo et al., 2014). When tourism in rural areas is discussed, extra care and sensitivity are essential in the protection of the resources needed in order to prevent too great negative impacts of tourism on the environment. O'Reilly (1986) argues that the tourist carrying capacity, which is the extent to which destinations can successfully cope with tourists and visitors, should be observed, and in a more recent research Hall (2019) supports this by stating that the growth in tourism should be limited. The debates about the positive and negative effects of tourism, sustainability issues, responsible development and active participation of the locals so that the consensus about tourism development is reached are very relevant. What

is more, they have informed academic researchers as well as on the ground practitioners that planning and shaping sustainable tourism is an ongoing process (Milano et al., 2019).

The goal of cultural heritage tourism is to maximize benefits for the local environment, for the local culture and heritage, and to minimize negative impacts. Heritage managers around the world are aiming at exploiting tourism revenues to maintain heritage properties. Also the Municipality of Sevnica acts in the role of a heritage manager in case of the Sevnica Castle and some other properties in the municipality, and as such expects to use increased economic activity in the municipality as a source to maintain heritage properties.

CONCLUSION

As various research show, even small cultural events, such as Sevnica's castle concerts, the Blaufränkisch Festival or Grass Cutting in Lisca, have

impacts on the community. Cultural events can be an excellent opportunity for the area and its development. They help generate cultural, social and economic benefits, cultural events can help foster urban or rural regeneration, they can influence the area's image and foster its visibility, as long as the number of visitors and tourist does not exceed the destination carrying capacity. Along with economic benefits (tourism expenditures, increased tax base, employment opportunities, possible investments), cultural events help celebrate and spread regional culture, participate in the events and help visitors interact with the locals, enable people, artists and visitors to express their views on wider cultural, social and political issues. They do not need fixed infrastructure and may make good use of the existing space. Further on, many more or less innovative tourism products may be designed and introduced. Cultural villages presenting traditional architecture and ethnobotany, for example, could be established in some of the artists' birthplaces, which could be used as platforms for exposing tourists to Slovene traditions, heritage, creativity, and language. Since there is a very thin line between valuing and devaluing cultural heritage, in the process of interpreting heritage not only locals, but also experts should be actively involved. Various performances could be held in such villages

and then accompanied by discussions, workshops, conferences, concerts, festivals, etc. During the summer holidays, adults' and children's festivals (involving children's workshops and activities suitable for children and inspired by literature, history, etc.) could take place. Besides its value as a significant tourism resource, culture is often considered as one of the tourism tools for the redistribution of tourists from crowded tourist centres to less visited cultural attractions, sights, and events, such as smaller museums (that are managed as divisions of bigger regional museums), exhibitions, concerts, typical buildings, gardens, concerts etc. The challenge at many destinations is how to create attractive and interesting cultural events that are accessible and distributed around some tourism underdeveloped areas to avoid over-tourism in some areas and encourage the development in the others. By promoting the stories of rich cultural heritage in Slovenia through tourism development, the importance of Slovene culture is further promoted, and by it also creativity, reading, literacy, well-being etc. Cultural tourism with its many subtypes can undoubtedly be an important tool for branding tourist destinations in Slovenia. By promoting their cultural heritage through organizing cultural events, Slovene destinations can be positioned, promoted and distinguished.

KULTURNI DOGODKI KOT ORODJE RAZVOJA TRAJNOSTNEGA TURIZMA NA PODEŽELJU – PRIMER SEVNICE V SLOVENIJI

Jasna POTOČNIK TOPLER

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija

e-mail: jasna.potocnik1@um.si

POVZETEK

Članek osvetljuje kulturni turizem kot eno najboljših praks, ki lahko s kulturnimi dogodki učinkovito pripomore k razvoju trajnostnega turizma. Ker je vsaj določena oblika kulture prisotna v vsaki vasi, majhne destinacije pomembne priložnosti za razvoj trajnostnega turizma iščejo v organizaciji kulturnih dogodkov, kar vodi ne zgolj k večji opaženosti skupnosti, in znamčenju kraja kot kulturne destinacije, ampak v nadaljevanju tudi do različnih poslovnih priložnosti in splošnega razvoja lokalnih skupnosti. Cilj članka je na primeru Sevnice, ki je primer podeželske destinacije v slovenskem Posavju, pokazati, da je v razvoju kulturnega turizma na osnovi kulturne dediščine veliko priložnosti. Prav kulturni dogodki namreč v Sevnico privabljajo obiskovalce in so zato tudi pomembni generatorji turizma, večje prepoznavnosti skupnosti in orodje za ohranjanje tradicij v Sevnici. Pomagajo ustvarjati kulturne, družbene in gospodarske koristi, lahko pomagajo pospeševati obnovo mest ali podeželja, imajo potencial vplivati na podobo območja in njegovo prepoznavnost. Seveda pa je treba, ko gre za razvoj turizma na podeželju, z naravnimi viri in danostmi ravnati posebej skrbno. Ob tem je pri oblikovanju razvojnih strategij ključno sodelovanje lokalnih društev, podjetnikov, kmetov, kulturnih ustanov in lokalne politike ter upoštevanje medsebojnih želja in potreb, kar prispeva k razvoju takšne vrste turizma, ki je v interesu večine, turisti pa se med domačini počutijo dobrodošle. Vloga kulturnih dogodkov se kaže v tem, da turiste pripeljejo v manj obiskane kraje, širijo sezonskost turizma v regiji in po njej razporedijo denarni tok, povečajo možnosti za polno zaposlitev domačinov, podaljšajo bivanje turistov na destinaciji, povečajo potrošnjo obiskovalcev v regiji, izboljšajo ozaveščenost o destinaciji in okrepijo solidarnost skupnosti ali državljanski ponos. Med drugim so tudi orodje za promocijo turizma, upravljavci destinacij ali posameznih znamenitosti pa jih uporabljajo kot del svoje tržne strategije. Seveda pa je vedno in povsod nujno upoštevati, da mora tudi razvoj kulturnega turizma težiti k povečanju koristi za lokalno okolje, lokalno kulturo in dediščino ter k zmanjšanju negativnih vplivov, saj v nasprotnem primeru ne moremo govoriti o trajnostnih oblikah turizma, ki so edine sprejemljive za slovenske podeželske destinacije, kakršna je Sevnica, ki jo v članku analiziramo.

Ključne besede: kulturni dogodki, kulturni turizem, trajnostni turizem, ohranjanje dediščine, lokalni deležniki, Sevnica, Slovenija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Agarwal, S. & G. Shaw (2018):** *Heritage, Screen and Literary Tourism*. Bristol, Channel View Publications.
- Aluza, A., O'Leary, J. T. & A. M. Morrison (1998):** Cultural and Heritage Tourism: Identifying Niches for International Travelers. *Journal of Tourism Studies*, 9, 2, 2–13.
- Álvarez-García, J., Maldonado-Erazo, C. P., Del Río-Rama, M. I. C. & F. J. Castellano-Álvarez (2019):** Cultural Heritage and Tourism Basis for Regional Development: Mapping of Scientific Coverage. *Sustainability*, 11, 21, 6034.
- Alves, B. H. M., Campón Cerro, A. M. & V. A. Ferreira Martins (2010):** Impacts of Small Tourism Events on Rural Places. *Journal of Place Management and Development*, 3, 1, 22–37.
- Andriotis, K. & D. Vaughan (2003):** Urban Residents' Attitudes toward Tourism Development: the Case of Crete. *Journal of Travel Research*, 42, 2, 172–185.
- Ashworth, G. & J. Tunbridge (1996):** *Dissonant Heritage. The Resource in Conflict*. New York, Wiley.
- Ateca-Amestoy, V., Gerstenblüth, M., Mussio, I. & M. Rossi (2016):** How do Cultural Activities Influence Happiness? Investigating the Relationship between Self-reported Well-being and Leisure. *Estudios Económicos*, 31, 2, 217–234.
- Bachleitner, R. & H. A. Zins (1999):** Cultural Tourism in Rural Communities: The Residents' Perspective. *Journal of Business Research*, 44, 3, 199–209.
- Bimonte, S. & L. F. Punzo (2016):** Tourist Development and Host-Guest Interaction: An Economic Exchange Theory. *Annals of Tourism Research*, Elsevier, 58(C), 128–139.
- Buhalis, D. (2000):** Marketing the Competitive Destination of the Future. *Tourism Management*, 21, 97–116.
- Chiun Lo, M., Ramayah, T. & H. L. Hui Hui (2014):** Rural Communities Perceptions and Attitudes towards Environment Tourism Development. *Journal of Sustainable Development*, 7, 4, 84–94.
- Christou, P., Sharpley, R. & A. Farmaki (2018):** Exploring the Emotional Dimension of Visitors' Satisfaction at Cultural Events. *Event Management*, 22, 2, 255–269.
- Cohen, E. (1972):** Towards a Sociology of International Tourism. *Social Research*, 39, 1, 164–182.
- Cohen, E. (1979):** A Phenomenology of Tourist Experiences. *Sociology*, 13, 2, 179–201.
- Colombo, A. (2016):** How to Evaluate Cultural Impacts of Events? A Model and Methodology Proposal. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 16, 4, 500–511.
- Cornelisse, M. (2018):** Understanding Memorable Tourism Experiences: A Case Study. *Research in Hospitality Management*, 8, 2, 93–99.
- Crompton, J. L. & S. L. McKay (1994):** Measuring the Economic Impact of Festivals and Events: Some Myths, Misapplications and Ethical Dilemmas. *Festival Management and Event Tourism*, 2, 33–43.
- Dwyer, L., Forsyth, P. & R. Spurr (2006):** Estimating the Impacts of Special Events on an Economy. *Journal of Travel Research*, 43, 4, 351–359.
- Fleischer, A. & D. Felsenstein (2000):** Support for Rural Tourism: Does it Make a Difference? *Annals of Tourism Research*, 27, 4, 1007–1024.
- Getz, D. (1991):** *Festivals, Special Events and Tourism*. New York, Van Nostrand Reinhold.
- Getz, D. (2008):** Event Tourism: Definition, Evolution, and Research. *Tourism Management*, 29, 3, 403–428.
- Gibson, L. & D. Stevenson (2004):** Urban Space and the Uses of Culture. *International Journal of Cultural Policy*, 10, 1, 1–4.
- Gill, T. G. (2013):** Culture, Complexity, and Informing: How Shared Beliefs Can Enhance Our Search for Fitness. *Informing Science: The International Journal of an Emerging Transdiscipline*, 16, 1, 71–98.
- González Reverté, F. & S. Morales Pérez (2017):** Cultural and Social Impacts of Events Held in Tourism Destinations. A Managers' Perception Point of View (El impacto cultural e social de los eventos celebrados en destinos turísticos. La percepción desde el punto de vista de los organizadores). *Cuadernos de Turismo*, 40, 339–362.
- Hall, C. M. (1989):** The Definition and Analysis of Hallmark Tourist Events. *GeoJournal*, 19, 3, 263–268.
- Hall, C. M. (2019):** Constructing Sustainable Tourism Development: The 2030 Agenda and the Managerial Ecology of Sustainable Tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 27, 7, 1044–1060.
- Hall, C. M. & S. MacArthur (1998):** *Integrated Heritage Management*. London, The Stationery Office.
- Hannigan, J. (2003):** Symposium on Branding, the Entertainment Economy and Urban Place Building: Introduction. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27, 2, 352–360.
- Hernández-Mogollón, J. M., Duarte, P. A. & J. A. Folgado-Fernández (2018):** The Contribution of Cultural Events to the Formation of the Cognitive and Affective Images of a Tourist Destination. *Journal of Destination Marketing & Management*, 8, 170–178.
- Irshad, H. (2011):** Impacts of Community Events and Festivals on Rural Places. Alberta, Government of Alberta, Agriculture and Rural Development.
- Koščak, M. & T. O'Rourke (2019):** Introduction and Background. In: Koščak, M. & T. O'Rourke (eds.): *Ethical and Responsible Tourism: Managing Sustainability in Local Tourism Destinations*. London, New York, Routledge, 1–20.

- Larsen, S., Wolff, K., Doran, R. & T. Øgaard (2019):** What Makes Tourist Experiences Interesting. *Frontiers in Psychology*, 10, 1603. Available at: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.01603/full> (last access: 1. 6. 2021).
- Leask, A. & I. Yeoman (1999):** *Heritage Visitor Attractions: An Operations Management Perspective*. London, Continuum.
- Liu, Y.-D. (2014):** Cultural Events and Cultural Tourism Development: Lessons from the European Capitals of Culture. *European Planning Studies*, 22, 3, 498–514.
- MacDonald, R. & L. Jolliffe (2003):** Cultural Rural Tourism: Evidence from Canada. *Annals of Tourism Research*, 30, 2, 307–322.
- McIntosh, R. W. & C. R. Goeldner (1990):** *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*. New York, J. Wiley.
- McKercher, B. & H. DuCros (2002):** *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*. New York and London, Routledge.
- Milano, C., Novelli, M. & J. M. Cheer (2019):** Overtourism and Tourismphobia: A Journey Through Four Decades of Tourism Development, Planning and Local Concerns. *Tourism Planning & Development*, 16, 4, 353–357.
- Mules, T. & S. McDonald (1994):** The Economic Impact of Special Events: The Use of Forecasts. *Festival Management and Event Tourism*, 2, 1, 45–53.
- Negrusa, L. A., Toader, V., Rus, R. V. & S. A. Cosma (2016):** Study of Perceptions on Cultural Events' Sustainability. *Sustainability*, 8, 1269. Available at: <https://www.mdpi.com/2071-1050/8/12/1269/htm> (last access: 1. 6. 2021).
- O'Callaghan, C. & D. Linehan (2007):** Identity, Politics and Conflict in Dockland Development in Cork, Ireland: European Capital of Culture 2005. *Cities*, 24, 4, 311–323.
- ONKULT (2017):** Operativni načrt trženja kulturnega turizma Slovenije 2018–2020. Ljubljana, STO. Available at: https://www.slovenia.info/uploads/dokumenti/turisticni-produkti/onkult_2018-2020_web.pdf (last access: 6. 6. 2021).
- O'Reilly, A. M. (1986):** Tourism Carrying Capacity: Concept and Issues. *Tourism Management*, 7, 4, 254–258.
- Pappalepore, I. & M. B. Duignan (2016):** The London 2012 Cultural Programme: A Consideration of Olympic Impacts and Legacies for Small Creative Organisations in East London. *Tourism Management*, 54, 344–355. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0261517715300492?via%3Dihub> (last access: 1. 6. 2021).
- Park, S. & C. Almeida Santos (2017):** Exploring the Tourist Experience: A Sequential Approach. *Journal of Travel Research*, 56, 1, 16–27.
- Peterle Udovič, P. (2015):** Od paleolitika do naselitve Slovanov. V: Zelič, O. Z. (ur.): *Občina Sevnica. Sevnica, KŠTM Sevnica*, 79–111.
- Pine, B. J. & J. H. Gilmore (1999):** *The Experience Economy: Work is Theatre and Every Business a Stage*. Boston, Harvard Business School Press.
- Poria, Y., Butler, R. & D. Airey (2000):** Clarifying Heritage Tourism: A Distinction between Heritage Tourism and Tourism in Historic Place. *Annals of Tourism Research*, 28, 4, 1047–1049.
- Poria, Y., Butler, R. & D. Airey (2003):** The Core of Heritage Tourism: Distinguishing Heritage Tourists from Tourists in Heritage Places. *Annals of Tourism Research*, 30, 1, 238–254.
- Postma, A. & D. Schmoecker (2017):** Understanding and Overcoming Negative Impacts of Tourism in City Destinations: Conceptual Model and Strategic Framework. *Journal of Tourism Futures*, 3, 2, 144–156.
- Potočnik Topler, J. (2019):** The Role of New Media in the Development of Tourism in Sevnica. V: Zekanovič-Korona, L. (ed.): *Informacijska tehnologija i mediji 2017: zbornik 2, (Biblioteka Informacijska tehnologija i mediji, knj. 2)*. Zadar, Sveučilište, 71–78.
- Ramirez, R. (2001):** Understanding the Approaches for Accommodating Multiple Stakeholders' Interests. *International Journal in Agricultural Resources, Governance and Ecology*, 1, 3–4, 264–285.
- Rangus, M., Brumen, B. & J. Potočnik Topler (2017):** Sustainable Tourism Development in Rural Areas: The Role of Stakeholders. *Academica Turistica*, 10, 2, 167–173.
- Rathje, S. (2009):** The Definition of Culture: An Application-Oriented Overhaul. *Interculture Journal*, 8, 8, 35–58.
- Richards, G. (1996):** Production and Consumption of European Cultural Tourism. *Annals of Tourism Research*, 23, 2, 261–283.
- Richards, G. (2018):** Tourism, an Underestimated Driving Force for the Creative Economy. *Revista Turismo em Análise*, 29, 3, 387–395.
- Richards, G. & J. Wilson (2004):** The Impact of Cultural Events on City Image: Rotterdam. *Cultural Capital of Europe 2001. Urban Studies*, 41, 1931–1951.
- Richards, G., King, B. & E. Yeung (2020):** Experiencing Culture in Attractions, Events and Tour Settings. *Tourism Management*, 79, 104104. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0261517720300303?via%3Dihub> (last access: 1. 6. 2021).
- Ritchie, J. B. R. (1984):** Assessing the Impact of Hallmark Events: Conceptual and Research Issues. *Journal of Travel Research*, 23, 1, 2–11.
- Ritchie, J. B. R., Wing Sun Tung, V. & R. J. B. Ritchie (2011):** *Tourism Experience Management Research: Emergence, Evolution and Future Directions*. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 23, 4, 419–438.

- Robertson, M., Rogers, P. & A. Leask (2009):** Progressing Socio-cultural Impact Evaluation for Festivals. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 1, 2, 156–169.
- Sanagustín-Fons, V. M., Tobar-Pesántez, L. B. & R. Ravina-Ripoll (2020):** Happiness and Cultural Tourism: The Perspective of Civil Participation. *Sustainability*, 12, 3465, 1–20.
- Seyfi, S., Hall, C. M. & S. M. Rasoolimanesh (2020):** Exploring Memorable Cultural Tourism Experiences. *Journal of Heritage Tourism*, 15, 3, 341–357.
- Silberberg, T. (1995):** Cultural Tourism and Business Opportunities for Museums and Heritage Sites. *Tourism Management*, 16, 5, 361–365.
- Skoultos, S. G. & P. Tsartas (2009):** Event Tourism: Statements and Questions about its Impacts on Rural Areas. *Tourismos: An international multidisciplinary journal of tourism*, 4, 4, 293–310.
- Slovenia.info. (STO 2016):** Green Scheme of Slovenian Tourism. Available at: <https://www.slovenia.info/sl/poslovne-strani/zeleni-shema-slovenskega-turizma> (last access: 1. 6. 2021).
- Snowball, J. (2008):** Measuring the Value of Culture: Methods and Examples in Cultural Economics. Leipzig, Springer Verlag, 230.
- Stankova, M. & I. Vassenska (2015):** Raising Cultural Awareness of Local Traditions through Festival Tourism. *Tourism & Management Studies*, 11, 1, 120–127.
- Stebbins, R. A. (1996):** Cultural Tourism as Serious Leisure. *Annals of Tourism Research*, 23, 4, 948–950.
- UNWTO (2018):** Tourism and Culture Synergies, UNWTO, Madrid. Available at: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284418978> (last access: 1. 6. 2021).
- UNWTO (2021):** Sustainable Development. Available at: <https://www.unwto.org/sustainable-development> (last access: 1. 6. 2021).
- Vitić – Četković, A., Jovanović, I. & J. Potočnik Topler (2020):** Literary Tourism: The Role of Russian 19th Century Travel Literature in the Positioning of the Smallest European Royal Capital – Cetinje. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 1, 81–98.
- Welsch, W. (1995):** Transkulturalität. Zur veränderten Verfasstheit heutiger Kulturen. *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 45, 1, 39–44.
- Yiannakis, A., & H. Gibson (1992):** Roles Tourists Play. *Annals of Tourism Research*, 19, 2, 287–303.
- Žilič Fišer, S. & I. Kožuh (2019):** The Impact of Cultural Events on Community Reputation and Pride in Maribor, The European Capital of Culture 2012. *Soc Indic Res*, 142, 1055–1073.

DUE TRATTATI PEDAGOGICI UMANISTICI PER UNA FINESTRA VERSO L'EUROPA

Jadranka CERGOL

Università del Litorale, Facoltà di Studi Umanistici, Dipartimento di italianistica e Istituto di studi interculturali, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: jadranka.cergol@fhs.upr.si

SINTESI

*Lo scopo del presente contributo è proporre un confronto tra due trattati pedagogici che sono stati stesi da due umanisti europei, legati all'area dell'Alto Adriatico: si tratta dell'opera *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adulescentiae* del Capodistriano Pier Paolo Vergerio il Vecchio e del *Tractatus de liberorum educatione* di Enea Silvio Piccolomini, allora vescovo di Trieste e futuro papa Pio II. Il primo dei due trattati detiene il primato assoluto nell'ambito della pedagogia umanistica, mentre il secondo fu scritto cinquant'anni più tardi e chiude la sequenza di una corrente intellettuale che ebbe un ruolo importante nella formazione del pensiero umanistico. Il confronto tra i due permette di intravedere quali furono i principali mutamenti avvenuti nell'arco della prima metà del secolo in questione, ma anche di comprendere quali siano stati invece i valori che sono rimasti fermi nella cultura umanistica.*

Parole chiave: trattato pedagogico, umanesimo, Pier Paolo Vergerio il Vecchio, Enea Silvio Piccolomini

TWO HUMANISTIC PEDAGOGICAL TRACTS FOR A WINDOW TO EUROPE

ABSTRACT

*The purpose of this contribution is to propose a comparison between two pedagogical tracts that were written by two European humanists, linked to the area of the Upper Adriatic: the first is *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adulescentiae* written by the Capodistriano humanist Pier Paolo Vergerio the Elder, the second is the *Tractatus de liberorum educatione* by Enea Silvio Piccolomini, then bishop of Trieste and future Pope Pius II. The first of the two tracts holds the absolute primacy in the field of humanistic pedagogy, while the second was written fifty years later and closes the sequence of an intellectual current that played an important role in the formation of humanistic thought. The comparison between the two allows us to glimpse what the main changes occurred during the first half of the century in question, but also to understand what were the values that remained firm in humanistic culture.*

Keywords: pedagogical tract, humanism, Pier Paolo Vergerio the Elder, Enea Silvio Piccolomini

INTRODUZIONE

Il tema dell'educazione è fortemente presente all'inizio dell'Umanesimo e continua a rimanere un perno rilevante, intorno al quale ruota il dibattito intellettuale della prima metà del Quattrocento. Un'approfondita analisi dei trattati scritti in questo periodo può mostrare un'interessante evoluzione delle idee umanistiche e in particolare del discorso educativo, il loro progredire da corte a corte e l'adattamento alle nuove esigenze educative degli aristocratici e borghesi della civiltà mercantile che miravano a formare intellettuali, non più dediti alla speculazione medievale del mondo ultraterreno, ma al governo concreto delle città. *“Uno sguardo attento ai modelli educativi che si vengono via via prospettando dall'inizio fino ad oltre la metà del Quattrocento [...] rivela una ricchezza di motivi e suggestioni che vanno ben oltre l'orizzonte pedagogico quale oggi lo intendiamo, e assumono una più ampia dimensione storica, politica, culturale, antropologica”* (Rossi, 2016, 3). È interessante notare come il primo e l'ultimo di questi trattati siano stati scritti da pedagoghi che erano in un modo o nell'altro legati all'area dell'Alto Adriatico, come per aprire e chiudere un cerchio che abbracci tutta l'Europa centrale. *“Non è forse un caso che, nella storia dell'Umanesimo, italiano ed europeo, l'area di Capodistria e Trieste abbia giocato, in diverse occasioni, un ruolo importante di cerniera tra Est e Ovest, tra Italia e Centro Europa”* (Vecce, 2009, 147). I due trattati in questione sono il *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adulescentiae* del Capodistriano Pier Paolo Vergerio il Vecchio e il *Tractatus de liberorum educatione* di Enea Silvio Piccolomini, allora vescovo di Trieste e futuro papa Pio II. Il primo dei due detiene anche *“il primato cronologico nei confronti degli altri, e costituisce in effetti la prima riflessione globale su un movimento che, dagli intellettuali padovani di fine Duecento-primo Trecento fino a Petrarca, Boccaccio e Salutati, ha già prodotto radicali cambiamenti nella scuola tardomedievale italiana”* (Vecce, 2009, 148).

LO STATO DELLE ARTI

Gli studi finora pubblicati dimostrano come all'inizio del XV secolo in Italia cominciò a proliferare una vera e propria corrente educativa innovatrice nelle corti delle Signorie cittadine che portò alla nascita di importanti trattati pedagogici i quali rappresentano le prove di una delle più importanti linee di pensiero umanistico e cioè l'istruzione e

l'educazione dei futuri signori (Garin, 1958; Kristeller, 1962, 1–20; Grafton & Jardine, 1986; Quondam, 2006). Leggendo le opere umanistiche infatti il tema dell'educazione e della pedagogia emerge in continuazione sia nei singoli trattati dedicati al tema che anche accennati in altri libri sul pensiero umanistico (Fubini, 2001; Viti, 2009; Vergara, 2012). Nell'arco dei primi cinquant'anni del secolo in questione si arriva così alla piena maturazione di una corrente di pensiero pedagogica che affonda le proprie radici nelle corti italiane, ma che ben presto, con codici manoscritti, incunaboli, epistole si diffonde in molteplici copie su gran parte del continente europeo¹.

Pier Paolo Vergerio il Vecchio appartiene alla prima generazione umanistica, caratterizzata, tra l'altro da un costante spostamento di città e corti prima italiane, poi anche europee. Dopo aver studiato a Padova, si trasferì a Firenze, dove ebbe maestri come Francesco Zabarella, Coluccio Salutati, Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini. Fu poi lettore a Bologna, dove probabilmente compose quella che è considerata la prima commedia umanistica, il *Paulus, ad iuvenum mores corrigendos*. A maturare le prime esperienze educative fu a Padova tra il 1390 e il 1397, quando svolse le mansioni di segretario di Francesco II da Carrara e di precettore di suo figlio Ubertino. Si trasferì prima a Firenze, dove studiò greco da Emanuele Crisolora insieme a Coluccio Salutati, Jacopo dell'Agnolo e Palla Strozzi, per ritornare infine a Padova, dove terminò gli studi di diritto civile e canonico (McManamon, 1996; Nemeth & Papo, 2017). Proprio questi continui scambi di città, di compagni ed insegnanti permise al Vergerio di formarsi una propria linea di pedagogia, che non seguiva completamente l'esempio fiorentino, ma una nuova consapevolezza, basata più sui testi classici: *“Tutto sommato fu più moderno dei suoi contemporanei, con una dimensione che oggi si direbbe europea.”* (Petrini, 1991, 7). La modernità del Vergerio è riscontrabile proprio nella stesura del suo trattato pedagogico *De ingenuis moribus et liberalibus adulescentiae studiis*, considerato il primo, di tutta una serie di trattati pedagogici *“mirati alla elaborazione di linee educative basiche per le nuove generazioni”* (Cagnolati, 2016, 93): ha affrontato il tema dell'educazione con assoluto anticipo rispetto alle pubblicazioni contemporanee nell'età umanistica, *“con i vivaci colori del dinamismo tipico dell'età comunale, ricca di contatti, relazioni, commerci, fatta di spazi aperti e di inusitate sperimentazioni”* (Cagnolati, 2016, 93).

1 Numerosi sono i manoscritti dei trattati umanistici rinvenuti nelle più antiche biblioteche italiane ed europee. A partire dall'invenzione della stampa nel XVI secolo gli stessi trattati vissero una diffusione ancora più ampia essendo stati stampati o singolarmente oppure – più frequentemente – inseriti in miscellanee (Cagnolati, 2016, 94). Per la diffusione dei manoscritti di Pier Paolo Vergerio si veda Favero (2018).

Il trattato di Vergerio aprì in seguito la strada a tutta una serie di altri trattati sul tema della pedagogia. “Se da un certo punto di vista questo testo si può considerare un prototipo, dall’altro non bisogna cercarvi una originalità particolare [...]; è il piccolo laboratorio di quella che sarà la futura cultura umanistica, lettura di classici e loro rielaborazione” (Del Nero, 2019, 8). Tra le opere pubblicate, una buona parte fu scritta “nell’Italia padana, poi, e specialmente nella sua parte nord-orientale sono individuabili alcuni dei luoghi di nascita, di formazione e di lavoro di umanisti-educatori quali Vergerio, Guarino, Barzizza, Vittorino.” (Del Nero, 2019, 9). Possono inoltre essere annoverati tra questi studiosi anche Leonardo Bruni, Leon Battista Alberti, Matteo Palmieri, Maffeo Vegio da Lodi ed Enea Silvio Piccolomini (Grendler, 1991) che si inserisce in questo filone con il *Tractatus de liberorum educatione* (Maffei, 1968; Rotondi Secchi Tarugi, 1991), composto negli anni del suo vescovado a Trieste tra il 1447 e il 1450: come se si volesse chiudere il cerchio lì dove era stato aperto e abbracciare tutta l’Europa Centrale nella zona dell’Adriatico settentrionale. Rispetto al cuore pulsante dell’Umanesimo che veniva considerata l’asse geografica tra Firenze e Padova, Capodistria e Trieste potevano infatti sembrare zona ‘di periferia’, “ma forse proprio per questo in grado di dare una visione cosmopolita della rivoluzione che stava accadendo in Italia, e di consentirne una lettura più ampia nel resto del continente” (Vecce, 2009, 149).

Entrambi gli autori trattati erano uomini di estrazione culturale umanistica, ma anche importanti trasmettitori di valori umanistici in Europa. I loro viaggi li portarono in varie parti del continente, presso le università e le corti, dove avevano avuto la possibilità di promuovere una lettura umanistica dell’educazione che superava la divisione in *nationes*, promuovendo invece i valori morali e culturali dell’uomo, in linea con le tendenze dell’umanesimo italiano. Proprio il confronto tra questi due trattati pedagogici, quello del Vergerio e quello del Piccolomini, ci permette di osservare i cambiamenti gradualmente avvennero nella prima metà del Quattrocento da una concezione, pure sempre umanistica, ma ancora rivolta alle arti liberali intese nell’ottica medievale nel caso del Vergerio, ad un’educazione di carattere più realistico e rivolta alla formazione del futuro signore da un punto di vista pratico e più manuale, come nel caso del Piccolomini. Lo scopo del presente contributo è quindi proporre un confronto tra i due trattati che ci segnalerà quali furono i principali mutamenti avvenuti nell’arco della prima metà del secolo in questione, ma anche di intravedere quei valori che sono invece rimasti fermi nella logica umanistica.

GENESI, STRUTTURA E CARATTERISTICHE PRINCIPALI

De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis di Pier Paolo Vergerio il Vecchio

Il trattato *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* fu scritto da Pier Paolo Vergerio tra il 1400 e il 1402 a Padova, dopo che a Firenze ebbe studiato greco presso il maestro Manuele Crisolora. Già parecchi illustri studiosi e ricercatori (Garin, 1958; 1967; 1975; Petrini, 1991; Vecce, 2009; Cagnolati, 2016; Rossi, 2016; Favero, 2018; Cergol, 2019) hanno parlato e dimostrato l’interesse di Pier Paolo Vergerio il Vecchio nei confronti della pedagogia umanistica, concentrandosi sui valori morali descritti soprattutto nel trattato, scritto nel 1400 e rifinito entro il 1402, e messi in pratica ancora prima nella prima commedia umanistica *Paulus, ad iuvenes mores corrigendos*, scritta all’età di 20 anni nel 1390. Questi studi hanno messo in evidenza soprattutto l’apporto della cultura romana descritta nelle *Istituzioni oratorie* di Quintiliano e *l’Oratore* di Cicerone (Petrini, 1991), mentre altri hanno approfondito l’apporto dei valori morali dalla *paideia* greca sul pensiero di Vergerio (Cergol, 2019). Va ricordato, inoltre, che il trattato di Vergerio fu il primo di tutta una serie di trattati pedagogici “mirati alla elaborazione di linee educative basiche per le nuove generazioni” (Cagnolati, 2016, 93): ha affrontato il tema dell’educazione con assoluto anticipo rispetto alle pubblicazioni contemporanee nell’età umanistica, “con i vivaci colori del dinamismo tipico dell’età comunale, ricca di contatti, relazioni, commerci, fatta di spazi aperti e di inusitate sperimentazioni” (Cagnolati, 2016, 96). Infatti, 16 anni più tardi uscirono le *Istituzioni oratorie*, integralmente presentate da Poggio Bracciolini, il *De liberis educandis* di Plutarco uscì invece nel 1411. Vergerio, alunno del filologo classico Manuele Crisolora, aveva probabilmente letto e analizzato il trattato di Plutarco parecchi anni prima e ne era rimasto entusiasta, dato che ha in seguito approfondito il tema nella propria opera. In realtà aveva probabilmente preso in considerazione la stesura di un trattato sulla pedagogia già qualche anno prima, dato che nel Prologo al *Paulus* preannunciò la stesura di un’opera che avrebbe parlato dei vizi e delle virtù dei giovani.

Il trattato di Pier Paolo Vergerio il Vecchio è più breve rispetto a quello di Enea Silvio Piccolomini, ma nonostante ciò, denso di informazioni e precetti, ordinati in due principali capitoli: questa struttura semplice e lineare lo rese probabilmente anche molto agibile e contribuì, oltre alla sua chiarezza, a decretarne il successo di pubblico nell’Europa umanistica. L’opera è suddivisa in due parti che si specchiano

tra l'altro nel titolo stesso: *Pars prior – De ingenuis moribus* e *Pars altera – de liberalibus studiis*, entrambe precedute da una breve *Praefatio*. “Tuttavia non va dimenticato che per Vergerio i ‘comportamenti’, le ‘abitudini’, le ‘inclinazioni’ (mores) dei giovani e le loro ‘occupazioni’ (studia) formano un dittico inseparabile” (Favero, 2018, 12). La *Praefatio* funge soprattutto a spiegare lo scopo e l'impulso che ha spinto l'autore a trattare questo tema specificando il destinatario della sua opera. La prima parte è invece dedicata alle buone abitudini e alle inclinazioni dei giovani, vengono forniti infatti suggerimenti ai precettori su ciò che è permesso fare e ciò che invece non lo è e di come introdurre i giovani alla temperanza, al rispetto e alla buona educazione. La seconda parte è invece interamente dedicata alle arti liberali, cioè a quegli strumenti che devono essere offerti al giovane affinché scelga una vita di virtù e di sapienza.

***Tractatus de liberorum educatione* di Enea Silvio Piccolomini**

Il Piccolomini scrive il suo trattato pedagogico, il *De liberorum educatione*, nel 1450, quando la sua breve esperienza di vescovo di Trieste volge al termine. La prima stagione dell'umanesimo pedagogico si conclude con un'altra ‘lettera ad un principe’, dedicato al giovane Ladislao, figlio nato postumo del re di Boemia Alberto II, al tempo sotto la tutela dell'imperatore Federico III. Come nel caso del trattato *De ingenuis moribus* di Vergerio, si tratta nuovamente di una lettera aperta rivolta in realtà alle nuove classi dirigenti europee, e basata non solo sull'esperienza italiana, ma anche sull'attenta osservazione delle istituzioni scolastiche e universitarie contemporanee nel resto del continente (Vecce, 2009).

Il Trattato di Piccolomini è assai più ampio e complesso di quello del Vergerio, è infatti diviso in 39 sezioni precedute da un lungo prologo, nel quale l'autore spiega prima di tutto lo scopo del suo lavoro rifacendosi ad alcuni celebri esempi del passato e si rivolge poi al destinatario spiegandogli le proprie intenzioni. A differenza del Vergerio, Piccolomini pone parecchia attenzione anche alla corporeità, all'educazione del fisico e alla cura del corpo ai quali sono dedicati i primi capitoli dell'opera, tra i quali rientrano anche le sezioni che parlano di una dieta equilibrata e della temperanza nel bere. Si passa poi ai contenuti di un'educazione volta alla virtù, che comprendono lo studio della filosofia, della teologia, della retorica. Soprattutto all'arte dell'orazione e

all'eleganza del discorso viene dedicato parecchio spazio, come anche ad alcune regole grammaticali che forse sembrano essere un po' obsolete in un trattato di pedagogia generale, ma che indicano l'interesse e il peso della padronanza della lingua nell'educazione dei giovani: si parla ad esempio delle variazioni delle parole, delle declinazioni, dei casi e dei tempi, dei solecismi e dell'etimologia, argomenti molto specifici nell'ambito della linguistica. Ricollegandosi al discorso del corretto uso della lingua, propone come fattore importante anche l'esempio di poeti, storici ed oratori che poi però li innalza anche ad *exempla virtutis* nell'ambito della morale per terminare con l'ultimo, trentanovesimo capitolo, dedicato a “*quid eligendum et quid fugiendum puero*”².

A CHI È RIVOLTA L'EDUCAZIONE

Nella *Praefatio* al suo Trattato Pier Paolo Vergerio inizialmente afferma che tutti gli uomini (e specialmente i genitori) dovrebbero offrire ai propri figli una buona educazione, ma nel proseguo aggiunge che la questione dell'educazione deve essere presa in special modo in considerazione da chi dovrà governare:

*verum cum omnes homines deceat (parentes quidem in primis) eos esse, qui recte erudire suos liberos studeant, et filios deinde tales, qui parentibus bonis digni videri possint, praecipue tamen qui excelsiore loco sunt, quorum nihil neque dictum neque factum latere potest, decens est ita principalibus artibus instructos esse, ut et fortuna, et gradu dignitatis quam obtinent, digni habeantur. Aequum est enim, qui sibi summa omnia debere volunt, debere et eos summa omnia de se praestare. Nec est ulla certior aut stabilior regnandi ratio, quam si ii qui regna obtinent ab omnibus dignissimi omnium regno judicentur*³. (Vergerius, *Praefatio*, 1958, 126)

Come già accennato, Il Vergerio dedica il suo trattato a Ubertino da Carrara, figlio terzogenito di Francesco Novello. Il destinatario è quindi il signore della città in cui l'opera fu scritta, al quale il Vergerio si “*rivolge con toni affettuosi e confidenziali, seppur improntati ad una evidente ode della sua nobile famiglia*” (Cagnolati, 2016, 95). Vergerio, seguendo in questo caso l'insegnamento classico generato dal filosofo greco Platone (Cergol, 2019) è del parere che sarebbe opportuno offrire una buona educazione a tutti i cittadini, questa deve essere

² “ciò che il bambino debba scegliere e cosa debba evitare.”

³ “Sebbene sia opportuno che tutti gli uomini (e in primo luogo i genitori) si impegnino ad educare correttamente i propri figli e che i figli siano quindi tali, da dimostrarsi degni di buoni genitori, tuttavia, è opportuno che soprattutto coloro che si trovano in posizione di potere, dei quali niente di ciò che viene detto o fatto può restare nascosto, siano educati nelle principali arti per essere considerati degni sia della sorte che del grado di dignità che essi detengono. È giusto infatti che coloro che vogliono avere riconosciuto tutto, siano essi stessi garanti delle stesse cose. E non vi è ragione più certa e stabile del governare, di coloro che, ottenendo il potere, ne siano considerati degni.”

in particolar modo rivolta a coloro che un giorno deterranno le redini del potere. *“Il De ingenuis moribus contiene frequenti indicazioni su perché e come debba essere educato chi dovrà governare. Si tratta di luoghi, richiami a exempla e riflessioni, spesso collocate nel vissuto quotidiano e inquadrare nella rete di relazioni che si formano intorno a chi detiene il potere.”* (Favero, 2016, 47). È necessario però aggiungere che seppure il trattato sia rivolto al giovane signore, l'autore si auspica che i suoi insegnamenti siano poi seguiti anche da altri adolescenti *“che potranno ispirarsi al comportamento di Ubertino il quale dovrà apparire come un valido exemplum di perfezione, una volta che avrà seguito alla lettera i consigli e gli insegnamenti del suo maestro”* (Cagnolati, 2016, 96). In quest'ottica il trattato del Vergerio si pone come punto di incontro tra la cultura dei Comuni e la nuova nascente cultura delle corti: ciò è riscontrabile proprio in questa sua dedica del trattato che da una parte si rivolge al signore della città, ma dall'altra deve invece fungere da esempio a tutti i cittadini.

Diverso invece è il discorso che viene fatto nel *Tractatus de liberorum educatione* del vescovo triestino Enea Silvio Piccolomini che si rivolge espressamente al principe Ladislao Postumo, nato dopo la morte del padre Alberto II e cresciuto sotto la protezione di Federico III, presso il quale il Piccolomini era al servizio in veste di segretario di corte:

*Si quem virtuti operam dare totumque se bonis prebere artibus oportet, hunc esse te, Ladislao, rex inclite, nemo, qui sapiat, inficias ibit. Maximis nanque regnis et amplissimis principatibus, postquam tutele finieris annos, expetaris imperator, quibus nisi consumate prudentie fueris, diu dominari non poteris*⁴. (Piccolomini, 1958, 198)

L'intento di Enea Silvio Piccolomini è quindi chiaro: educare il giovane principe, affinché sappia regnare vasti imperi con virtù e prudenza. Lo scopo dichiarato dell'educazione non è quindi più formare il buon cittadino come lo era stato in parte per Vergerio, ma un buon governatore che dovrà trarre esempio dai precetti degli antichi da una parte, ma anche dei suoi antenati *“qui Romano imperio cum maxima laude prefuerunt, paterni ac materni progenitores, et qui te genuit, dive atque indelende memorie pater Albertus, a quibus degenerare fedissimum fuerit”*⁵. Il Piccolomini ebbe molto a cuore il giovane principe e *“fece di tutto [...] dandogli consigli pedagogici e occupandosi della sua istruzione retorica,*

affinché il suo protetto divenisse un re grande anche per la sua cultura” (Pajorin, 2015, 29). Piccolomini, però, consapevole delle sue esperienze politiche e culturali sullo scenario europeo e della sua *“attenta osservazione delle istituzioni scolastiche e universitarie contemporanee”* (Vecce, 2009, 153), scrive in realtà una lettera aperta che vuole essere anche indirizzata a tutte le classi dirigenti in Europa, *“una lettura umanistica che andava contro le divisioni fra nationes, in nome di una superiore unità culturale e religiosa”* (Vecce, 2009, 153).

Recentemente sono stati pubblicati nuovi studi che mettono in discussione la finalità della trattatistica umanistica. Mentre il filone principale degli studiosi della pedagogia umanistica in Italia, a partire da Eugenio Gerin in poi, mette in risalto l'aspetto civico dell'educazione che mirava a formare dei buoni cittadini nella realtà dei Comuni italiani, dall'altro tale tesi viene in parte ribaltata a favore della convinzione che sia stata invece la cultura nelle singole corti italiane a sviluppare il modello educativo dell'umanesimo (Rossi, 2016). Ed è proprio Pier Paolo Vergerio il Vecchio a rappresentare il momento del distacco dalla logica pedagogica nella realtà dei Comuni italiani dedicando il proprio trattato al figlio del Signore locale, ma nel contempo, rivolgendosi ancora a tutti gli adolescenti che lo circondano. Da Vergerio in poi la maggior parte dei già citati autori infatti lavorò e scrisse soprattutto per i propri mecenati: Vittorino da Feltre creò e diresse la Scuola Giocosa alla corte dei Gonzaga a Mantova; Guarino Veronese trovò una posizione stabile e di prestigio presso la corte estense a Ferrara. Inoltre è necessario sottolineare le dediche di questi trattati pedagogici che sono perlopiù rivolti ai signori delle città: Vergerio lo dedica ad Ubertino da Carrara, Battista Guarini, figlio di Guarino Veronese, indirizza il *De ordine docendi ac studendi* a Maffeo Gambara, giovane di nobile famiglia bresciana; per arrivare infine ad Enea Silvio Piccolomini che si rivolge chiaramente ed esclusivamente al principe Ladislao, erede al trono di Ungheria e Boemia. *“Gli umanisti, insomma, approntano non solo una nuova pedagogia culturale ma una nuova antropologia sociale e politica: pongono al centro del discorso non l'uomo in astratto ma il principe e la scena cortigiana che lo circonda.”* (Rossi 2016, 19). Il dibattito rimane comunque aperto, soprattutto perché non in tutti gli autori è possibile parlare di educazione rivolta esclusivamente al signore locale, ma, come nel caso della Scuola Giocosa di Vittorino, l'educazione era rivolta a tutti i cittadini.

4 *“Chiunque abbia senno, Ladislao, inclito re, ammetterà che, se a qualcuno si deve imporre di volgersi alla virtù e di prepararsi con tutto sé stesso alle buone arti, questo qualcuno sei tu. Quando uscirai di tutela ti aspetta infatti il governo di grandissimi regni e vastissimi principati, che non potrai dominare a lungo senza una consumata prudenza.”*

5 *“Che tennero con altissima lode l'impero romano, dei progenitori paterni e materni, di colui che ti generò, tuo padre Alberto, di santa e perenne memoria.”*

LO SCOPO DELL'EDUCAZIONE

Lo scopo del trattato di Vergerio è chiaramente espresso già nel titolo stesso e riprende i valori morali degli *ingenui mores* romani e dell'*arete* greca e cioè la moralità dei costumi già chiaramente enunciata nel *Paulus* con il sottotitolo di *ad corrigendos mores*. Nell'epoca umanistica, Vergerio, prendendo spunto dai valori morali greci e romani, fu il primo ad enunciare i principi fondamentali dell'educazione armonica e integrale. Proprio come Platone, anche Vergerio pensa che il sapere non deve essere libresco, ma deve basarsi su scambi attivi e sulla discussione.

*Proderit autem et de communibus studiis una cum sodalibus crebro conferre: acuit enim ingenium disputatio, linguam erudit, memoriamque confirmat; ac non modo multa disputando discimus, sed et quae sic discimus, aptius eloquimur, et firmitus recordamur*⁶. (Vergerius, 1958, 126)

Educare i giovani voleva quindi dire educarli alla virtù che ricerca il bene per la comunità: ciò che era buono, era anche utile alla comunità stessa: l'idea del bene, del bello e dell'utile era nell'antica Grecia molto connessa ed avevo lo scopo principale la crescita della polis (Cergol, 2019).

Trattando il tema dello scopo della corretta educazione, Pier Paolo Vergerio inserisce nelle prime pagine del suo trattato un passo che potremmo definire autobiografico, quando parla dell'estrazione familiare dell'adolescente e dice: *"Neque enim opes ullas firmiores aut certiora praesidia vitae parare filiis genitores possunt quam si eos exhibeant honestis artibus et liberalibus disciplinis instructos, quibus rebus praediti et obscura suae gentis nomina et humiles patrias attollere atque illustrare consueverunt"* (Vergerius, 1958, 128). Secondo il trattatista quindi non è tanto importante la famiglia (o la regione), da cui uno studente proviene, ma il valore più importante che deve essere trasmesso al giovane, è l'educazione in arti onorevoli e discipline liberali. *"L'educazione è dunque l'eredità migliore e più duratura che i genitori possono lasciare ai figli, e arreca un elemento di rivoluzionaria funzione sociale, nella società europea dell'Autunno del Medioevo, consentendo a un giovane di oscure origini di nobilitare la propria famiglia, e di passare da una classe inferiore ad una superiore"* (Vecce, 2009, 149).

Nel suo trattato quindi Vergerio offre al destinatario insegnamenti pratici di come usufruire della buona educazione offerta dalla famiglia, affinché il futuro signore avrà chiaro il concetto di virtù, così come era chiaro anche ai filosofi greci. *"La riflessione sulla virtù è essenziale in ogni parte e in tutto lo sviluppo del De ingenuis moribus, che è stato composto proprio con l'intenzione di delineare un progetto educativo finalizzato all'acquisizione di essa"* (Favero, 2018, 30). L'educazione alla virtù è proposta anche attraverso modelli ed esempi da seguire che devono essere studiati dai discenti attraverso la storia: sono questi modelli a dare esempio di virtù e dei *mores* che vengono contrapposti ai vizi negativi. L'insistenza con la quale Vergerio propone il concetto di *virtus*, ci indica il peso che intende dare allo scopo dell'educazione che deve appunto mirare a formare un giovane virtuoso – l'ideale morale ed etico rimane quindi saldo nella concezione della corretta educazione.

Fin dalla *Praefatio*, dunque, appare chiaro come le buone arti e le virtù siano essenziali le une alle altre, quasi a formare un unico concetto, una stessa realtà:

*artibus vero bonis, nisi quis ab adulescentia fuerit institutus, aut si perversis infectus exstiterit, non facile de se speret, in aetate proveciori posse aut has abicere, aut illas continuo sibi parare. Jacienda sunt igitur in hac aetate fundamenta bene vivendi, et formandus ad virtutem animus, dum tener est, et facilis quamlibet impressionem admittere; quae ut nunc erit, ita et in reliqua vita servabitur*⁸. (Vergerius, 1958, 126)

Ciò che viene aggiunto invece da Vergerio è la rivalutazione della posizione dei genitori nell'insegnamento primario della virtù, *"per far sì che il loro figlio cresca con sani principi etici assorbiti dal contesto in cui si trova a vivere fin dalla culla"* (Cagnolati, 2016, 97). Nel passo già citato infatti il precettore umanista ribadisce l'importanza dei genitori nel trasmettere gli obblighi morali della società il che invece non era presente nella concezione della *paideia* greca, dato che sia Platone che Aristotele attribuirono la responsabilità dell'educazione allo Stato.

Nella prima parte del suo trattato, Vergerio in maniera sintetica, ma esaustiva, riassume che cosa intende per educazione alla virtù. Dice infatti che da una parte è necessario possedere la modestia

6 *"Sarà utile, inoltre, dialogare spesso degli studi comuni con i compagni: la discussione infatti affina l'ingegno, migliora la lingua, rafforza la memoria; e, discutendo, non solo impariamo molto, ma, ciò che già sappiamo, lo esprimiamo in maniera più chiara e ce la ricordiamo meglio."*

7 *"In effetti, i genitori non possono fornire ai figli risorse e protezioni più sicure per la vita di quelle che dà l'educazione in arti onorevoli e discipline liberali, con cui i fanciulli riescono di solito ad elevare e rendere famoso il nome della propria famiglia, anche se oscuro, e la stessa patria, anche se umile."*

8 *"Se qualcuno non sarà educato nelle buone arti dall'adolescenza o se sarà rovinato da quelle cattive, non speri di allontanarsene facilmente da queste seconde o di avvicinarsi a quelle prime, giunto ad un'età matura. In quest'età devono infatti essere poste le fondamenta del vivere correttamente, l'animo deve essere educato alla virtù, finché è giovane, e preparato ad accettare qualsiasi spunto; così come sarà adesso, la conserverà per tutta la vita."*

necessaria per saper ascoltare i giusti ammonimenti e insegnamenti; dall'altra però può essere di aiuto possedere per natura un'indole che è *"in actionibus prompti, fugientes otium, amantque semper aliquid recte agere, bene dispositi natura videntur"*⁹ (Vergerius, 1958, 128). Nello stesso capoverso si trova anche la prima e l'unica osservazione che riguarda l'aspetto fisico dell'educando: un fisico debole può in realtà anche nascondere un buon intelletto, ma a volte comunque *"nell'atteggiamento del corpo e nelle azioni si possono cogliere indizi di buona indole"* (Favero, 2018, 13). Infine, Vergerio conclude la prima parte del suo trattato ribadendo di nuovo l'importanza di un'educazione pubblica, dato che è lo stato in primis a trarre benefici se i giovani sono educati al comportamento leale ed onesto nei confronti di esso: *"Più i cittadini saranno educati, meglio si vivrà all'interno dello spazio comune, maggiore giovamento ne trarrà il bene collettivo"* (Cagnolati, 2016, 98).

Nel trattato di Enea Silvio Piccolomini, scritto cinquant'anni più tardi, rimangono fermi alcuni concetti basilari della cultura umanistica, altri invece cambiano. Nella stessa prefazione pure lo stesso Piccolomini ribadisce l'importanza della virtù: *"Regna virtuti parent, resistunt vitiis"*¹⁰ (Piccolomini, 1958, 199). È la virtù quindi che resta il perno principale intorno al quale ruota il discorso dello scopo della corretta educazione, concetto che riprende gli esempi classici della *virtus* romana e dell'*arete* greca (Cergol, 2019). In Piccolomini però cambia il fine ultimo dell'educazione alla virtù: mentre in Vergerio questa aveva lo scopo principale di formare dei buoni cittadini, affinché anche lo Stato ne giovasse, la prospettiva del Piccolomini è diversa: la virtù serve soprattutto a governare bene gli altri: *"Nulli magis quam regnanti opus est sapientia!"*¹¹ (Piccolomini, 1958, 199). Piccolomini continua affermando che il giovane principe deve trarre esempio anche dai celebri antenati, dato che è ciò quello che si addice a chi eredita il regno. Pure Piccolomini, come il suo predecessore, elenca alcune caratteristiche che sono proprie degli uomini virtuosi: *"Nemo tibi non modestus sodalis pacet, morales historias totis hauris auribus in diesque fieri melior preceptoris tui monitu niteris"*¹² (Piccolomini, 1958, 199). Sulla modestia si insiste anche più avanti, quando nella prima sezione l'autore tratta l'indole dei fanciulli che richiede una natura buona e suscettibile di essere disciplinata.

Con lo sviluppo delle corti e l'instaurazione di un'educazione personalizzata al principe cresce anche l'importanza della figura del precettore che nel trattato di Vergerio non viene descritta. Piccolomini invece gli dedica la seconda parte della prima sezione sottolineando l'importanza di alcune virtù che devono contraddistinguere anche gli stessi precettori: in primis devono essere persone istruite, ma che nel contempo non abbiano la presunzione di sapere tutto: *"quod primum est, aut se non eruditos scire"*¹³ (Piccolomini, 1958, 204). Come esempio illustre Piccolomini pone la scelta del re macedone Filippo II, di far istruire il figlio Alessandro (Magno) dal filosofo greco Aristotele. Seguono poi alcuni suggerimenti sugli educatori che *"non sint austeritate tristes, nec comitate nimia dissoluit, quos nec odire nec contemnere iure possis, quorum sermo plurimum de honesto sit"*¹⁴ (Piccolomini, 1958, 199).

Dal confronto dello scopo della corretta educazione si riscontra nuovamente che in entrambi gli autori è la virtù che rappresenta il fine ultimo dell'educazione, mentre differiscono gli usi che se ne fa: mentre in Vergerio questa funge soprattutto come formatrice di un onesto cittadino, in Piccolomini l'interesse rimane per il buon regnante. Non si discostano, però, nella concezione delle caratteristiche morali del signore che deve essere modesto, attento ai nuovi precetti, umile nei confronti del proprio educatore. Una novità che viene inserita da Piccolomini è anche la descrizione della figura del precettore.

GLI STRUMENTI DI UNA CORRETTA EDUCAZIONE

L'idea che impregna il testo di Vergerio sugli strumenti per una corretta educazione è chiara: per conseguire lo scopo dell'educazione alla virtù bisogna proporre ai giovani le arti liberali, alle quali viene dedicata la parte principale del trattato, cioè l'intera *Pars altera*. Mentre per i Greci le discipline principali erano quattro: le lettere, la musica, la lotta e il disegno, Vergerio riprende queste discipline tracciando un quadro completo delle migliori discipline secondo il criterio principale della priorità morale, di gradualità e di propedeuticità (Favero, 2018, 33), quindi della virtù. Le tre discipline principali delle arti liberali, chiamate così, perché rendono l'uomo libero, sono quindi la storia, la filosofia morale e l'eloquenza.

9 *"Pronta all'azione, aliena dalla pigrizia, desiderosa di operare sempre il bene"*.

10 *"I regni obbediscono alla virtù, recalcitano al vizio."*

11 *"Nessuno quanto chi regna, ha bisogno di saggezza."*

12 *"Non apprezzi nessun amico privo di modestia, ascolti avidamente i racconti morali, cerchi di farti sempre migliore sotto la guida del tuo precettore."*

13 *"Come prima cosa che credano di non sapere nulla."*

14 *"I maestri non devono essere cupi nella loro severità, ma neppure abbandonarsi a familiarità eccessiva; non devono meritare né odio né disprezzo, il loro discorso deve insistere su ciò che è retto."*

Nam liberalibus quidem ingeniis, et iis qui in publicis rebus et hominum communitate versari debent, convenientiora sunt historiae notitia et moralis philosophiae studium. Ceterae quidem enim artium liberales dicuntur, quia liberos homines deceant, philosophia vero idcirco est liberalis, quod ejus studium liberos homines efficit. In horum igitur altero praecepta, quid sequi quidve fugere conveniat, in altero exempla invenimus: in illa enim omnium hominum officia reperiuntur, et quid quemque deceat, in hac vero quid factum dictumve sit suis quoque temporibus. Adiciendum est ad haec (ni fallor) et tertium, id est eloquentia, quae civilis scientiae pars quaedam est. Per philosophia siquidem possumus recte sentire, quod est in omni re primum, per eloquentiam graviter ornatueque dicere, quae una re maxime conciliantur multitudinis animi; per historiam vero in utrumque juvamus. Nam si senes idcirco prudentiores judicamus, eosque libenter audimus, quod per longam vitam et in se multa experti sunt, et in aliis pleraque viderunt atque audierunt, quid de iis est judicandum, qui multorum saeculorum res cognitum dignas memoriter norunt, et ad omnem casum proferre illustre aliquod exemplum possunt? Ex quibus id efficitur, quod est summi viri et omnino excellentis ingenii, ut et optime quis dicere possit, et studeat quam optime facere¹⁵. (Vergerius, 1958, 132)

Sono quindi nell'ordine queste le discipline, nelle quali deve essere educato il giovane: la storia, la filosofia morale e l'eloquenza che insieme alla grammatica e alla poesia, sono le discipline ad avere un ruolo preminente nella pedagogia umanistica: Vergerio in seguito spiega che dalla storia impariamo a prendere i migliori esempi, dalla filosofia morale si impara a pensare correttamente e soprattutto con lo scopo di acquisire la virtù, dall'eloquenza invece come parlare in modo adeguato e consoni al contesto. Vergerio ricorda anche che ai fanciulli nell'antica Grecia venivano insegnate le lettere, la

lotta, la musica e il disegno che vengono ritenute dal pedagogista importanti tappe nello sviluppo del giovane. Vengono in seguito ritenuti fondamentali la grammatica, la dialettica e la retorica che formavano appunto il trivio delle *artes* medievali. Al trivio seguono le quattro arti del quadrivio; innanzitutto c'è la musica che riesce a temperare le passioni dell'animo, si aggiungono poi l'aritmetica e la matematica che sono strettamente connesse tra loro, e infine l'astronomia. Alle arti che secondo Vergerio devono quindi essere insegnate ai giovani, il pedagogista aggiunge anche le discipline maggiori che possono essere apprese soltanto dopo aver acquistato le altre: la medicina, il diritto e la scienza divina (Favero, 2016, 34–42).

In realtà Vergerio nella *Pars altera* dedica una parte della sua trattazione anche all'esercizio fisico e alla formazione militare che devono essere inseriti nel curriculum educativo. Inoltre, verso la fine della sua trattazione sulle arti liberali, aggiunge che lo studio del greco antico deve essere ripreso dagli umanisti, perché si è arrivati al punto di studiare la filosofia greca attraverso il tramite degli autori latini che invece avevano una perfetta conoscenza del pensiero e della lingua greca.

Così come già menzionato una delle caratteristiche che contraddistingue il trattato del Piccolomini rispetto a quello del Vergerio è la corporeità, alla quale il secondo presta più attenzione dedicandone le prime sette sezioni, ribadendo però che *“nihil esse, quod homines in terra possideant, pretiosius intellectu”*¹⁶ (Piccolomini, 1958, 200). Il trattato del futuro papa Pio II propone il controllo del corpo come preliminare all'educazione della mente, un primo passo verso l'interiorizzazione di un costume di vita (*mos, habitus*) equilibrato e giusto che dal re, secondo un'altra convinzione diffusa tra i pedagogisti rinascimentali e di enorme fortuna per tutto l'Antico Regime, si riverbera su tutto lo Stato e sul suo popolo. L'umanista è convinto che bisogna fare attenzione che il corpo non stia nell'ozio e non dorma più del dovuto, perché *“bona enim in pueris corporis habitudo bone quoque se-*

15 *“Infatti agli ingegni liberali e a coloro che devono occuparsi delle cose pubbliche e della comunità degli uomini si addicono maggiormente gli insegnamenti della storia e lo studio della filosofia morale. Le altre arti vengono chiamate infatti arti liberali, perché si addicono a uomini liberi, la filosofia, invece, è anche liberale, perché studiandola, rende gli uomini liberi. Negli insegnamenti di quest'ultima troviamo ciò che deve essere seguito e ciò che deve essere evitato, nella prima invece gli esempi: in quella infatti si trovano tutti i doveri degli uomini e ciò che è opportuno fare, in questa invece ciò che è stato fatto e detto nel tempo. A queste due va aggiunta (se non sbaglio) una terza, cioè l'eloquenza che è parte della scienza civile. Con la filosofia impariamo a pensare correttamente, il che è l'aspetto più importante in ogni cosa, con l'eloquenza impariamo invece a parlare in modo adeguato e ornato, il che è lo strumento più importante per far conciliare una moltitudine di animi; la storia invece ci aiuta in entrambi i casi. Se infatti reputiamo i vecchi essere più saggi e li ascoltiamo volentieri, perché sono esperti in molte cose avendo vissuto una vita lunga e avendo visto e sentito tante altre cose dagli altri, cosa possiamo pensare di coloro che sanno a memoria gli avvenimenti di molti secoli, degni di conoscere, e in ogni occasione sanno offrire qualche illustre esempio? Da tutto ciò deriva la conclusione che ognuno può esprimersi correttamente e può impegnarsi a fare del suo meglio, il che si addice ad un uomo grande e di un ingegno eccellente.”*

16 *“Tra ciò che l'uomo possiede sulla terra, nulla è più prezioso dell'intelletto.”*

nectutis fundamenta iacit"¹⁷ (Piccolomini, 1958, 201). Seguono poi i consigli sui cibi e bevande che convengono ai ragazzi con un'interessante digressione su alcuni stereotipi che riguardano gli eccessi di alcune popolazioni europee. Piccolomini invita il giovane principe anche ad essere temperati nel bere e a frenare i piaceri corporei badando e non esagerare anche con gli ornamenti del corpo, osservando un'eleganza che non abbia nulla di spiacevole o di ricercato. Tra i principi da osservare rientra anche una dieta sana, per la quale l'autore spiega le differenze principali tra le regioni italiane e quelle tedesche. Traendo spunto da altri trattati che furono scritti nella prima metà del Quattrocento (soprattutto Vittorino da Feltre e Guarino da Verona), Piccolomini è convinto che l'esercizio fisico giochi un ruolo importante nelle esperienze educative: la compostezza e il controllo del proprio corpo sono considerati parte integrante della formazione di un nobile e di un buon cittadino che è in grado di reggere la cosa pubblica e, all'occorrenza, di prendere le armi.

Si passa poi all'educazione della mente cominciando con l'affermare che per un ragazzo in attesa di regnare è assolutamente necessario lo studio della filosofia, "*vero omnium mater artium*"¹⁸ (Piccolomini, 1958, 200) che introduce l'animo dell'uomo alla religione, al diritto degli uomini, alla modestia e alla generosità. Strettamente connesso alla filosofia è lo studio delle lettere, poiché in una corte piena di adulatori, la cultura gioverà al futuro re per impadronirsi della verità attraverso i libri dei filosofi. Piccolomini dedica una sezione anche all'insegnamento della religione cristiana che non era stata trattata dal Vergerio. Il vescovo di Trieste è infatti convinto che "*quanto maior es natus, tanto te debes humiliter gerere, subiicere collum religione, interesse divinis officiis. Nam cui divinus cultus est cordi, facile reliqua famulantur*"¹⁹ (Piccolomini, 1958, 201). Viene trattato anche il tema delle compagnie che sono adatte ai fanciulli, tema che non è stato preso in considerazione dal Vergerio nel suo trattato, ma che in realtà era stato descritto invece nella sua commedia *Paulus, ad iuvenum mores corrigendos*. Entrambi sono d'accordo sul fatto che i precettori devono fare attenzione alle compagnie dei ragazzi, ma soprattutto bisogna essere prudenti nei confronti degli adulatori: "*est enim pestiferum genus hominum, qui audant quecumque audiunt laudari, et rursus cum vituperante vituperant*"²⁰ (Piccolomini, 1958, 202).

Piccolomini pone in seguito molta attenzione all'arte dell'orazione ricollegandosi alla tradizione medievale del trivio e quadrivio e anche agli insegnamenti del Vergerio. Così si consiglia al giovane principe di imparare a preparare il discorso che deve essere piano, cortese nel rivolgersi ai presenti, benevolo nel rispondere. Piccolomini riprende completamente gli insegnamenti del Vergerio, dato che entrambi suddividono la grammatica in tre parti, cioè nella scienza del corretto eloquio, nell'interpretazione dei poeti e degli altri autori e nelle regole dello scrivere. Seguono così tutta una serie di precetti che sono molto specifici all'ambito della grammatica e linguistica generale, come le regole della declinazione, dei casi e dei tempi, la spiegazione dei solecismi, delle analogie ed etimologie, dei raddoppiamenti, dell'aspirazione. Il cerchio della linguistica si conclude con un breve accenno alla retorica e dialettica che sono però strettamente connesse con quanto detto prima. A queste tematiche vengono dedicate più di venti sezioni, mentre alla fine l'autore si sofferma ancora sul quadrivio delle materie, cioè sulla musica, geometria, aritmetica e astronomia. Piccolomini introduce il tema affermando che ci sono dei dubbi riguardo all'insegnamento della musica che sembra portare poca o nessuna utilità al governo dello stato. E in questo dubbio è espresso un altro importante cambiamento nella percezione dell'educazione. Mentre Vergerio era convinto dell'importanza della musica per la crescita dell'animo, Piccolomini invece non la considera tanto importante, anche se pensa che sia un'arte che non bisogna disprezzare, ma bisogna evitarne l'abuso: "*non esset ergo huius disciplinae mediocris fugienda cognitio*"²¹ (Piccolomini, 1958, 228). Ribadisce però l'importanza dello studio della geometria e dell'aritmetica e anche un po' di astronomia, badando a non concentrarci soltanto su un'arte a scapito delle altre, trascurando soprattutto l'attività morale. Piccolomini, similmente a Vergerio, termina il suo trattato con un cenno ad autori che conviene leggere e studiare.

CONCLUSIONE

A conclusione del confronto tra i due trattati, potremmo affermare che quello del Vergerio è molto più rivolto all'educazione verso le virtù, le antiche *mores maiorum* dei Romani, mentre quello del Piccolomini è invece più concreto sia nell'esemplificazione delle singole caratteristiche

17 "Un fisico opportunamente temprato nella fanciullezza costituisce anche la base di una buona vecchiaia.

18 "la madre di tutte le arti."

19 "Quanto più alto sei nato, tanto più devi comportarti con umiltà, sottometterti alla religione, partecipare ai riti divini. Se infatti uno ha a cuore il culto divino, facilmente le altre cose si sottomettono a lui."

20 "Vi è infatti una razza pestifera di gente che loda ciò che sente lodare, e, al contrario, quando sente dir male, dice male."

21 "Una discreta conoscenza musicale non pare da trascurarsi."

dell'educazione che anche nei precetti che vengono forniti. È forse anche questa la causa per la quale quest'ultimo non è stato così diffuso come quello del Vergerio. Rimane comunque il fatto che entrambi i trattati assumono un ruolo di base per l'educazione dei signori locali e hanno come spunto principale le virtù, le conoscenze e le competenze che un futuro signore deve possedere. Anche la loro concezione della virtù risulta essere quasi invariata, dato che entrambi la considerano quale atteggiamento che si basa soprattutto sugli *exempla* degli antichi e che introducono il giovane signore ad un comportamento modesto, attento ai nuovi precetti, umile nei confronti del proprio educatore.

Sono però riscontrabili alcuni cambiamenti dovuti soprattutto allo svilupparsi della cultura delle corti e al cambiamento nella concezione sull'utilità di una buona educazione: mentre in Vergerio questa serviva soprattutto a formare l'onesto cittadino, il Piccolomini la considera come uno strumento per forgiare il futuro regnante, il che era però già in parte pensato anche dal Ver-

gerio. Il Piccolomini introduce anche il discorso sulla figura del precettore e descrive le caratteristiche che devono contraddistinguerlo.

In seguito ad alcuni cambiamenti culturali, il Piccolomini esprime già i primi dubbi sulla scelta delle arti da studiare come strumento per una corretta educazione. Mentre il Vergerio riprende completamente il sistema del trivio e del quadrivio, il Piccolomini mira ad insegnare arti e sapere che siano di carattere più pratico. In queste arti rientra preponderante l'insegnamento della lingua e tutto ciò che è con essa connesso, la grammatica, la retorica e le lettere. Mentre pone in secondo piano lo studio della musica, della geometria, dell'aritmetica e astronomia.

Con il Piccolomini si conclude la trattatistica umanistica sulla pedagogia, dato che lo sviluppo delle corti e delle varie società molto probabilmente non riteneva più importante trattare questo tema che però venne molto approfondito nell'età dell'Umanesimo e rappresenta lo specchio della cultura rinascimentale e dei cambiamenti che ha subito nell'arco del suo sviluppo.

DVE PEDAGOŠKI HUMANISTIČNI RAZPRAVI ZASIDRANI V EVROPSKEM HUMANISTIČNEM DUHU

Jadranka CERGOL

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za italijanistiko in Inštitut za medkulturne študije, Titov trg 5,
6000 Koper, Slovenija
e-mail: jadranka.cergol@fhs.upr.si

POVZETEK

Razprava obravnava in primerja dve humanistični pedagoški razpravi, ki sta nastali na območju zgornjega Jadrana: gre za *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adulescentiae* koprškega humanista Petra Pavla Vergerija Starejšega in *Tractatus de liberorum educatione* tržaškega škofa Eneja Silvija Piccolomini. Prva od dveh razprav predstavlja sam temelj humanistične pedagogike, besedilo je bilo zelo cenjeno in uporabljeno po raznih evropskih središčih, Piccolominijsva razprava pa je nastala petdeset let kasneje in zaključuje serijo številnih drugih pedagoških razprav, ki so nastajale v prvi polovici 15. stoletja. Medtem ko Vergerijeva razprava kaže še znake zasidranosti v italijansko realnost manjših mestnih držav, v katerih je bil glavni cilj vzgojiti poštenega državljana, je Piccolominijsva razprava že povsem vpeta v življenje evropskih dvorov, na katerih je bil glavni cilj vzgoja bodočega vladarja. Primerjava obeh razprav zato ponuja zanimive iztočnice za vpogled v razvoj in spremembe temeljev, ki so zaznamovali humanistično pedagogiko. Ob razlikah pa je nujno izpostaviti še tiste vrednote, ki pa so ostale nespremenjene in so predstavljale trdno jedro vzgoje bodočega moža: gre predvsem za vrednote kreposti in poštenosti, ki jih pri odraščajočem mladeniču lahko vzgojitelj doseže s posredovanjem in učenjem nekaterih temeljnih disciplin, kot so zgodovina, filozofija, retorika, dialektika, glasba.

Ključne besede: pedagoška razprava, humanizem, Peter Pavel Vergerij Starejši, Enej Silvij Piccolomini

FONTI E BIBLIOGRAFIA

Cagnolati, A. (2016): L'eredità dell'umanesimo italiano. Pier Paolo Vergerio e le sue teorie educative. *Rivista di storia dell'educazione*, 29, 3, 93–102.

Cergol, J. (2019): Pier Paolo Vergerio il Vecchio e i valori morali della paideia greca. In: Pobežin, G. & P. Štoka (eds.): *Clodiados libri XII Marci Petronii co. Caldanae*. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 47–58.

Del Nero, V. (2019): Osservazioni sul modello educativo umanistico e sulla trattatistica pedagogica del Quattrocento. Qualche esempio. Available at: https://www.academia.edu/19012557/Osservazioni_sul_modello_educativo_umanistico_e_sulla_trattatistica_pedagogica_del_Quattrocento_Qualche_esempio (last access: 30. 6. 2020).

Favero, A. (2018): Educare e governare: il *De ingenuis moribus* di Pier Paolo Vergerio il Vecchio come chiave di lettura di una raccolta pedagogica umanistica. Pirano, Società di studi storici e geografici.

Fubini, R. (2001): L'umanesimo italiano e i suoi storici: origini rinascimentali, critica moderna. Milano, F. Angeli.

Garin, E. (1958): Il pensiero pedagogico dello Umanesimo. Firenze, Giuntine.

Garin, E. (1967): La cultura del rinascimento. Bari, Laterza.

Garin, E. (1975): Educazione umanistica in Italia. Bari, Laterza.

Grafton, A. & L. Jardine (1986): *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth-Century Europe*. Cambridge-London, Harvard University Press.

Grendler, P. F. (1991): La scuola nel Rinascimento italiano. Roma-Bari, Laterza.

Kristeller, P. O. (1962): The European Diffusion of Italian Humanism. *Italica*, 39, 1, 1–20.

Maffei, D. (1968): Enea Silvio Piccolomini papa Pio II. Siena, Accademia Senese degli Intronati.

McManamon, J. M. (1996): Pierpaolo Vergerio the Elder. *The Humanist as Orator*. Tempe, Medieval & Renaissance Texts & Studies.

Pajorin, K. (2015): La pietà di Pio. Ladislao Postumo nella corrispondenza di Enea Silvio Piccolomini. In: Rotondi Secchi Tarugi, L. (ed.): *Pio nell'epistografia del Rinascimento*. Firenze, Franco Cesati Editore, 23–32.

Rotondi Secchi Tarugi, L. (1991): Pio II e la cultura del suo tempo. Milano, Guerini e Associati.

Nemeth, G. & A. Papo (2017): Pier Paolo Vergerio il Vecchio. Profilo storico e letterario di un umanista italoungherese. *Quaderni vergeriani*, 13, 13–63.

Quondam, A. (2006): "Formare con parole": l'istitutio del moderno gentiluomo. *History of Education and Children Literature*, 1, 2, 23–54.

Petrini, E. (1991): A ricordo di P. P. Vergerio il Vecchio. Trieste, Edizioni Ricerche.

Piccolomini, E. S. (1958): *Tractatus de liberorum educatione*. In: Garin, E. (ed.): *Il pensiero pedagogico dello Umanesimo*. Firenze, Giuntine, 199–295.

Rossi, M. (2016): *Pedagogia e corte nel Rinascimento italiano ed europeo*. Milano, Marsilio.

Vecce, C. (2009): Modelli della pedagogia umanistica dall'Italia all'Europa. In: Da Rif, B. M. (ed.): *Civiltà italiana e geografie d'Europa*. XIX Congresso AISLLI 19-24 settembre 2006: Trieste, Capodistria, Padova, Pola. Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 146–154.

Vergara, J. (2012): Humanismo y renovación educativa: una mayéutica para el hombre occidental. *Historia de la Educación*, 31, 23–32.

Vergerius, P. P. (1958): *De ingenuis moribus et liberalibus adulescentiae studiis*. In: Garin, E. (ed.): *Il pensiero pedagogico dello Umanesimo*. Firenze, Giuntine, 126–137.

Viti, P. (2009): La pedagogia umanistica. In: Cavalli Sforza, L. (ed.): *La cultura. Una vocazione umanistica*. Torino, Utet, 48–81.

RAVNOTEŽJE MOČI OD VESTFALSKEGA MIRU (1648) DO UTRECHTSKEGA MIRU (1713)

Izidor JANŽEKOVIC

Srednjeevropska univerza na Dunaju, Quellenstraße 51, 1100 Dunaj, Avstrija
e-mail: janzekovic_izidor@phd.ceu.edu; izidor.janzekovic@gmail.com

IZVLEČEK

Čeprav se je ideja ravnotežja moči v mednarodnem diskurzu zasedrala do sredine 17. stoletja, je presenetljivo ni najti v vestfalskem miru (1648). Ideja je bila pogosto referirana v zgodovinopisnih, diplomatskih in teoretičnih pravnih tekstih, hkrati se je vedno pogosteje pojavljala v »vsakdanjih« političnih tekstih, a šele v utrechtskem miru (1713) se ravnotežje moči prvič eksplicitno pojavi v mednarodni pravni pogodbi. Očiten je torej izrazit razkorak med jasno prisotnostjo ideje ravnotežja moči v političnem diskurzu in jasno odsotnostjo ideje ravnotežja moči v mednarodnih pogodbah. V članku je prikazana pot ideje ravnotežja moči od diplomatskega ozadja do diplomatskega ospredja v času od vestfalskega miru vse do utrechtskega mira. Načelo ravnotežja moči se je od 1648 do 1713 premaknilo od naravnega prava nekoliko proti pozitivnemu in postavljenemu pravu.

Ključne besede: ravnotežje moči, mednarodni odnosi, vestfalski mir (1648), utrechtski mir (1713), Ludvik XIV., Francija, Anglija, Španija, Sveto rimsko cesarstvo

L'EQUILIBRIO DI POTERE DALLA PACE DI VESTFALIA (1648) ALLA PACE DI UTRECHT (1713)

SINTESI

Il concetto di equilibrio di potere è stato consolidato nel discorso delle relazioni internazionali entro la metà del diciassettesimo secolo. Tuttavia, la frase l'equilibrio di potere non è stata menzionata nella Pace di Vestfalia (1648). L'idea è stata inizialmente utilizzata in testi storiografici, diplomatici e astratti giuridici, e poi negli opuscoli »quotidiani« politici. Con la firma della Pace di Utrecht (1713), l'equilibrio di potere apparso per la prima volta in contratti legali. La discrepanza tra il discorso politico con la chiara presenza dell'idea di equilibrio di potere e i trattati internazionali con la chiara assenza dell'idea fino a Utrecht è peculiare. L'articolo traccia il percorso del concetto di equilibrio di potere dal sfondo diplomatico al primo piano diplomatico. Quindi, il concetto di equilibrio di potere è passato dalla legge naturale alla legge positiva.

Parole chiave: equilibrio di potere, relazioni internazionali, pace di Vestfalia (1648) pace di Utrecht (1713), Luigi XIV, Francia, Inghilterra, Spagna, Sacro Romano Impero

UVOD

Vestfalski mir je praktično od podpisa pogodb postal referenčna točka v zgodovini mednarodnih odnosov in mednarodnega prava.¹ Mnoge zbirke mednarodnih pogodb se pričnejo z vestfalskim mirom in, kot je glavni urednik ene teh zbirk napisal v predgovoru prvega zvezka, se leto 1648 »klasično smatra za datum osnutka modernega sistema držav« (Parry, 1969–1980; Wiktor, 1998). Ob praznovanju tristoletnice in hkratnem sprejetju Splošne deklaracije o človekovih pravicah leta 1948 je bil vestfalski mir opisan kot izvor sistema ravnotežja moči v Evropi in celo kot »prva velika evropska ali svetovna listina« (Gross, 1948, 20; Vagts & Vagts, 1979, 560; Luard, 1992; Malettke, 2012; za bolj kritično oceno vestfalskega miru in z njim povezanega koncepta suverenosti glej Croxton, 1999; Osiander, 2001; Schmidt, 2011). Kot pri številnih 'zgodovinskih prelomnicah' vestfalski mir ni predstavljal začetka nove dobe, ampak le eno stopničko na poti razprav o ravnotežju moči.

Ravnotežje moči je eno tistih načel, ki se vztrajno izmika natančni definiciji, pisci pa so prilagajali pojem sočasnim razmeram in potrebam. Morda se je glede definicije najbolje nasloniti na sočasnega pisca in mednarodnega pravika Emericha de Vattela. Zanj je bilo ravnotežje moči »takšno razmerje stvari, da nobena sila ni mogla popolnoma prevladati, ali predpisovati zakonov drugim« (Vattel, 1758, 40),² kar je precej široka in nerazločna definicija, a še vedno ne bi ujela vseh različnih interpretacij ravnotežja moči. V članku se ne posvečam vsem različnim pomenom ideje ravnotežja moči (Pollard, 1923, 58), ampak njeni diskurzni vrednosti, vse večjemu pomenu pojma v 17. stoletju in mednarodnemu širjenju ideje v Evropi.

Evropa je po Vattlu tvorila »politični sistem [...] in stalna pogajanja so v Evropi ustvarila svojevrstno republiko,« iz katere je s »skupnim interesom za ohranjanje reda in svoboščin« nastala »tista znana shema političnega ravnovesja ali ravnotežja moči« (Vattel, 1758, II, 39–40; 1760; praktično isto videnje Evrope je nekaj let prej izrazil Voltaire, 1751, 11–12). Vattel in ravnotežje moči sta pogosto služila raziskovalcem mednarodnih odnosov kot izhodišče za rešitev 'anarhičnih' mednarodnih odnosov (Bull, 1977, 97–121; Morgenthau, 1949; Kaplan, 1957; Waltz, 1979; Mearsheimer, 2001; Little, 2007). Ravnotežje moči je še danes ena iz-

med temeljnih paradig mednarodnih odnosov, zato je vredno preučiti njeno genezo.

Ideja ravnotežja moči, ki je bila v dolgem 16. stoletju predvsem domena zgodovinskih in teoretičnih pravnih besedil (Janžekovič, 2019a; 2019b), je v 17. stoletju postala priljubljena v političnih tekstih in propagandnih besedilih, ki so se vedno prepletala (Smith, 2020). Številna strateško sklenjena zaveznitva so se sklicevala na ravnotežje moči. Pomemben vir navdiha za besedila o ravnotežju moči je bilo nasprotovanje španskim oziroma cesarskim težnjam in francoskim načrtom za *univerzalno monarhijo* (Mastnak, 1993; Türk, 2015, 393–399, uporablja izraz svetovna država). Če je bila v dolgem 16. stoletju glavna nasprotnica evropskega ravnotežja in miru Španija, se je v 17. stoletju ta vloga prenesla na Francijo.

Tako je obstajalo vzajemno delovanje med konfliktnima idejama o ravnotežju moči in o univerzalni monarhiji. Slednja se loči od običajne monarhije po želji po prevladi nad ostalimi državami oziroma nadvladi nad celotnim sistemom geopolitičnega ozemlja ali civilizacije. Peter Schröder je sicer pokazal, da je *univerzalna monarhija* igrala vlogo »retorične figure« v tekstih, ki so propagirali idejo ravnotežja moči proti »neželeni hegemoniji« (Schröder, 2017a, 6; več o konceptu univerzalne monarhije Bosbach, 1988; Gelderen, 2007; Strohmeier, 2009). Ravnotežje je bilo ogroženo, če je država prehitro postala premočna, čeprav le-ta sama izrecno ni navajala želje po univerzalni monarhiji, zato jo je bilo treba preventivno 'uravnovežiti.'

V kakšnih kontekstih se ravnotežje moči pojavlja do utrechtskega miru, ko je ideja prvič eksplicitno zapisana v veliki mednarodni pogodbi? Glavni primarni viri, ki sem jih uporabil v pričujoči primerjalni študiji, so bile mednarodne pogodbe, diplomatsko dopisovanje in politični teksti. Tekstna analiza in primerjalna študija sta vključevali natančno branje (*close reading*) teh besedil v obdobju od zgodnjega 17. do zgodnjega 18. stoletja. Uporabil sem izvirnike in sočasne prevode v večje evropske jezike: latinski, angleški, francoski, nemški, španski, nizozemski in italijanski jezik. Medtem ko sem prebral vse ali večino večjih pogodb, sem pregledal le tiste izmed tisočih političnih tekstov in diplomatske korespondence, ki so vsebovali zvezo »ravnotežje moči« v različnih oblikah in jezikih.

Osredotočil sem se na vojne in z njimi povezane dogodke, pri čemer so bili vzroki za

1 Za številne koristne pripombe pri pripravi in pregledu članka se zahvaljujem profesorju Janu Henningsu. Za pregled zgodnejše verzije članka se zahvaljujem še Evi Ajkay-Nagy. Številne koristne napotke so prispevali tudi Marko Štuhec, Sašo Jerše, Kornelija Ajlec in Žiga Zwitter. Tekst je lektorirala Terezija Kekec. Za koristne napotke se zahvaljujem tudi recenzentom in urednikom.

2 »[...] une disposition des choses, au moyen de laquelle aucune Puissance ne se trouve en état de prédominer absolument, & de faire la loi aux autres.«

vojne vprašanja nasledstva, vere in trgovine, a so uradno navajali preventivni boj proti preveliki koncentraciji moči. Ob vojnah na terenu so potekale tudi »vojne« za javno mnenje, saj so določena besedila bila namenjena tako domači kot tuji javnosti. Sledil sem Cambridgeovi šoli intelektualne zgodovine pri iskanju »političnih jezikov« (Pocock, 1987; Skinner, 2002), in sicer sem iskal implicitno ali eksplicitno idejo o ravnotežju moči. V središču pozornosti so besedila, v katerih sem zasledil ravnotežje moči, tako da članek ni izčrpen pregled vseh vojn, pogajanj in mentalitete dobe, ampak osredotočen in gost opis (*thick description*) razvoja ideje ravnotežja moči v omenjenem obdobju.

Ideja ravnotežja moči je v dobri polstoletni zgodovini od vestfalskega do utrechtškega miru prišla iz diplomatskega ozadja v diplomatsko ospredje. Zanimiv je izraziti razkorak med jasno prisotnostjo ravnotežja v političnem diskurzu in jasno odsotnostjo ideje v mednarodnih pogodbah. Ideja ravnotežja moči je tekom 17. stoletja postala pogosta celo v tako vsakdanjih medijih političnega diskurza, kot so časopisi in revije. Iskanje ravnotežja moči je v tem času postalo interkativni in pragmatični proces v primerjavi z bolj teoretičnim in idealističnim pristopom v dolgem 16. stoletju. Države zaveznice in sovražnice so numerično določale ter prilagajale medsebojna razmerja in obveznosti.

Članek je razdeljen na tri dele. Prvi del je posvečen tridesetletni vojni in analizi vestfalskega miru, v katerem ravnotežje moči ni bilo zapisano, čeprav so ga med pogajanci diplomati pogosto pragmatično koristili. Drugi del predstavi idejo ravnotežja moči v drugi polovici 17. stoletja, ko se je ravnotežje moči uporabljalo in prilagajalo vedno širše. Tretji del prikaže špansko nasledstveno vojno in utrechtški mir, kjer je bilo ravnotežje moči prvič navedeno kot temeljno načelo in razlog za mirovno pogodbo.

TRIDESETLETNA VOJNA IN VESTFALSKI MIR

Premik razmišljanja o ravnotežju moči v prvi polovici 17. stoletja se je zgodil znotraj ene generacije. Španijo in Habsburžane so v dolgem 16. stoletju imeli za največjo grožnjo evropskemu ravnotežju in miru, pogosto še večjo od Turkov. Po mnenju nasprotnikov naj bi Španci stremeli k univerzalni monarhiji, kar naj bi sicer v prvi polovici 17. stoletja odkrito zagovarjal le še Tom-

maso Campanella (Campanella, 1600; 1620; 1640; Schröder, 2017a, 6). Leta 1598 so predstavniki francoskega kralja Henrika IV. in španskega kralja Filipa II. podpisali sporazum v Vervinsu, ki so ga sodobniki imeli za prelomnega vse do vestfalskega miru leta 1648 (Matthieu, 1606; Davila, 1644; Anon., 1649; Imhof, 1966), nakar je slednji postal referenčna točka.

S sporazumom v Vervinsu in smrtjo Filipa II. v istem letu se je začel počasen zaton Španije in postopen vzpon Francije v 17. ali »francoskem« stoletju. Francija je prešla od podrejene moči, ki se je kitila z nazivom jezička na tehtnici, do nadrejene moči in je, vsaj po mnenju njenih nasprotnikov, stremela k univerzalni monarhiji. Leta 1616 sta kardinal Richelieu in Ludvik XIII. že trdila, da je Francija vse od vladavine Henrika IV. (1589–1610) prevzela prestižno vlogo »razsodnika krščanstva« (*arbitre de la chrestienté*) (navodila poslaniku v Nemčiji (sic!))³ M. de Schombergu; Avel, 1853, 213; cf. pismo Ludvika XIII. izrednemu ambasadorju za Italijo (sic!))⁴ M. de Béthunu; Avel, 1853, 294–296). Zelo redko je kateri zunanji akter dodelil prestižno vlogo razsodnika ali arbitra katerikoli tuji državi ali vladarju.

Skrb za evropsko ravnotežje je krojila tudi diskurz ob izbruhu tridesetletne vojne (splošni pregledi v Parker, 1997; Wedgwood & Grafton, 2005; Wilson, 2011; Schmidt, 2018; z ozirom na slovenske dežele Kočever, 2020). Eden izmed razlogov za vojno, tesno vezan na religijo, je bil nasledstvo v cesarstvu, potem ko je postalo jasno, da bo cesar Matija (1557–1619) umrl brez naslednika. Med drugim je v igri za naslednika krožilo več »tujih« kronanih glav, kar lepo kaže na dejstvo, da so notranji konflikti pogosto prerasli v zunanje oziroma mednarodne vojne; v tem času je to bilo še posebej izrazito pri vprašanjih nasledstva. Leta 1617 je na primer anonimni francoski pisec v političnem tekstu zavrnil idejo, da bi mladi Ludvik XIII. (1601–43) prevzel cesarsko krono. Moral bi si namreč prizadevati, da bi krono prenesel na drugo evropsko dinastijo in ne na Habsburžane. S tem *nesebičnim* dejanjem »bi postal razsodnik vseh in bi v svojih rokah držal ravnotežje sveta, ki ga je prejel z nebes« (Anon., 1632 [1617], 64;⁵ cf. Fentonov hvalospev kraljici Elizabeti I. v Guicciardini, 1579, iii). Anonimni pisec je predstavil pogled vseh dinastij in držav v Evropi glede (novega) cesarja ter sklenil, da je ravnotežje najboljša izbira.

3 Čeprav takrat seveda še ni bilo politične tvorbe Nemčije, je bil poslanik v pismu napoten v Nemčijo. Verjetno je bil zadolžen za več kraljevin, kneževin in grofij v osrednji Evropi.

4 Enako kot Nemčija tudi Italija v tem času še ni bila poenotena, zato je bil ambasador verjetno zadolžen za več (mestnih) držav na Apeninskem polotoku.

5 »Il deviendra seul par cet acte l'Arbitre de tous, & tiendra la balance du monde en ses mains, qu'il a apportée du Ciel.«

Vse manj mislecev in državnikov se je oziralo proti Rimu oziroma papežu dodelilo kakršnokoli vodilno vlogo. Zgoraj omenjeni anonimni francoski pisec je trdil, da bi moral papež »*bolj spoštovati enakost vladarjev in protiutež zadevam kot pa velikost in ugled premoči*« (Anon., 1632 [1617], 14). Podobnega mnenja o papežu je bil celo dominikanski teolog iz Benetk, ki je opozoril, da bi papež »*gotovo moral videti, da so narodi tako uravnoreženi in bi se ravnotežje popravilo*« (Mariales, 1645, 37).⁶ To je bilo zanimivo prehodno obdobje: ideja ravnotežja moči se je uveljavila, medtem ko je ideja univerzalne monarhije ali enotnega krščanstva pod enim (duhovnim) voditeljem izgubila na pomenu (Schröder, 2017b).

Med tridesetletno vojno so Habsburžani v Španiji in cesarstvu izgubljali na moči. Sveto rimsko cesarstvo je bilo še mnogo bolj kot prej zveza šibko povezanih teritorijev in političnih entitet, kjer je vladala »*asociativna politična kultura*« (Hardy, 2018). Španija, glavna država oziroma moč, proti kateri so bile napisane prejšnje teorije o ravnotežju moči, je bila v počasnem, a vztrajnem zatonu (Cooper, 1970). Ulrich Nagel je pred kratkim opisal napetosti med obema habsburškima hišama in kako je španska veja družine svoje strategije in argumente vedno bolj opirala na »*državni interes*«, medtem ko se je »*avstrijska hiša*« še vedno zanašala na dinastični princip (Nagel, 2018). Španski pisci so poudarjali vlogo Španije kot glavnega branika katolištva, avstrijska veja Habsburžanov pa je bila vse bolj odvisna od španske veje.

Hkrati je Francija, potem ko je v poznem 16. stoletju končala svoje verske vojne z izdajo nantskega edikta (1598) le nekaj tednov pred podpisom pogodbe v Vervinsu, pričela pridobivati na moči v prvi polovici 17. stoletja. Richelieu je razvil učinkovito vojsko in mornarico s trajno institucionalno strukturo (Parrott, 2001). Richelieu je želel ohraniti vojaški pritisk na Španijo ali preko posrednikov in financiranja njenih sovražnikov ali z neposrednim vstopom v tridesetletno vojno. Še pred vstopom v vojno leta 1635 je Richelieu leta 1632 napisal tajni memorandum, kjer se je zavzemal za francoski vstop v vojno. Želel je »*popolnoma uničiti avstrijsko hišo, [...] da bi [Francija] pridobila z njenim razkosanjem, [francoski] kralj pa bi prišel na čelo vseh katoliških vladarjev v krščanstvu in tako postal najmočnejši v Evropi*« (Richelieu, 1997, 518–520). Franciji se je v tem času uspelo

konsolidirati, čeprav je fronda oziroma državljanska vojna zamajala stabilnost države med letoma 1648 in 1653.

Čeprav verski razlogi niso bili nepomembni, je bil uradni vzrok za vstop v »nemško vojno« tako s strani Francije kot Švedske zaščita drugih (nemških) vladarjev pred »agresivnim« cesarjem, ki mu je pomagal španski kralj. Poleg tega bi vsaka utrditev položaja Habsburžanov znotraj cesarstva ogrozila tudi države zunaj cesarstva. To je bilo jasno zapisano v široko razširjenem vojnem manifestu Gustava II. Adolfa, ki mu ga je pomagal napisati njegov tajnik Johan Adler Salvius, a je bil objavljen anonimno (Anon., 1630). Salvius je Habsburžane obtožil načrtovanja »*univerzalne monarhije*« in podreditve Evrope. Tudi med mirovnimi pogajanjmi za vestfalski mir več kot deset let kasneje so iste trditve proti domnevnim habsburškim načrtom »*univerzalne monarhije*« propagirali švedski in francoski državniki ter diplomati (Osiander, 1994, 79–80).

»Pamfletna vojna« oziroma propagandna vojna (*guerre des plumes*) se je odvijala sočasno s pravo vojno. Med francosko-špansko vojno (1635–59) so francoski pisci še vedno prispevali ključna besedila k teoriji ravnotežja moči. Francoski knez Henri de Rohan (1579–1638) je poudaril, da je težnja držav po rasti ali vsaj samoohranitvi naravna. Če bi Španija pridobila na moči, bi bilo po njegovem mnenju nujno, da pridobi na moči tudi Francija in se tako razmerje izravna. Tako je trdil, da sta »*dve moči v krščanstvu*«, Francija in Španija, kot »*dva pola*« (*come les deux Poles*; Rohan, 1639, 104–105; Haas, 1953, 448; Maurseth, 1964, 122; Wright, 1975, 35–38). Ironično so kasneje, ko je Francija obveljala za evropskega hegemonia pod Ludvikom XIV., njegovo teorijo, ki je bila usmerjena proti Španiji, uporabili prav proti Franciji.

Habsburška stran se je odzvala brez zadržkov. Potem ko je Francija leta 1635 vstopila v tridesetletno vojno na *protestantski strani*, je Wunifried Alman von Warendorff objavil tekst za cesarsko stran. Francijo je obtožil vojnega hujskaštva, verske hinavščine in egoističnega vedenja, potem ko je »*avstrijska hiša*« dosegla mir z več pogodbami, kot sta regensburška pogodba (1630) in praški mir (1635). Warendorff je opozoril, da »*Francozi želijo vladati celemu svetu in tako spraviti vse ljudi pod svoj nadzor, ker oni sami ustno in pisno navajajo, da samo njim pripada cesarstvo Karla Velikega*« (Warendorff, 1641, nepaginirano;⁷ Kaehler, 1907, 45–47). Tako je Warendorff sklenil,

6 »[...] e certamente havrebbe veduto così equilibrate le nationi, ed agiustate le bilancie.«

7 »Ich befinde aber, daß die Franzosen das Regiment über die gantze Welt, unnd also alle Menschen unter ihre Vormässigkeit zubringen begehren, weil Sie selbst münd- und schriftlich vorgeben, daß des Caroli Magni Monarchia ihnen gehöre [...].«

Slika 1: Srebrna medalja, skovana na Nizozemskem med vestfalskim mirom ob praznovanju konca osemdesetletne vojne (1568–1648) med Nizozemsko in Španijo. V ozadju stoji Pravičnost z mečem in tehtnico (Vir: https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_G3-FD-70).

da bi se morale vse države združiti proti Franciji, ki naj bi odkrito stremela za univerzalno monarhijo (cf. Cassan, 1632; Jansenius, 1637). Položaj hegemonia sta si torej tekom zadnjega obdobja tridesetletne vojne izmenjevali Španija in Francija. Za ohranitev evropskega ravnotežja in miru je bilo potrebno sodelovanje, ki so ga kronali s podpisom pogodb leta 1648.

Vestfalski mir ni bil vseevropska listina, ampak je bil sestavljen iz več dvostranskih pogodb med političnimi entitetami v Evropi. Glavni sta bili osnabrška pogodba med Svetim rimskim cesarstvom in Švedsko (IPO) ter münsterska pogodba med Svetim rimskim cesarstvom in Francijo (IPM). Mednarodno pravo se je z vestfalskim mirom postopoma začelo emancipirati od naravnega prava (Zurbuchen, 2019; Asbach, Schröder, 2010; Schröder, 2017a, 89–136). Kongres se je odvil v sosednjih vestfalskih mestih zaradi konfesionalnih razlogov, saj se je protestantska Švedska raje pogajala v dvo-konfesionalnem luteranskem in katoliškem Osnabrücku (Repgen, 1998). Celo v tem dejanju je bil prisoten primer iskanja ravnotežja, saj je Švedska zahtevala enakost s Francijo. Zaradi tega iskanja enakosti pogodb iz Münstra in Osnabrücka se slednja pogodba imenuje Osnabrška, čeprav je bila dejansko prav tako podpisana v Münstru (*Acta Pacis Westphalicae*, 1648).

Iskanje ravnotežja moči je še vedno potekalo v ozadju in se ni izrecno pojavilo v končni pogod-

bi. Obe pogodbi nista omenjali ravnotežja moči in celo noben od relativno sočasnih prevodov ni vključeval besedne zveze ali besede ravnotežje. Ključen razlog za sklenitev pogodbe je bil »javni mir« (*publicae tranquillitatis causa*) (IPO, IV/5). Številne sočasne spominske medalje prikazujejo alegorično upodobitev boginje Miru, ki v rokah drži kerikej ali Hermesovo palico in oljčno ali palmino vejico (sl. 1). Večina členov v pogodbah je bila posvečena medsebojnemu (omejenemu) restitucijam med političnimi entitetami in verskim sporazumom med katoličani ter protestanti. Toda to ne pomeni, da v pogodbah ni bila prisotna implicitna ideja ravnotežja moči, še posebej pri razrešitvi verskih vprašanj.

Instrumentum pacis Osnaburgensis (IPO) je vključeval dve temeljni načeli mednarodnega prava: *status quo ante bellum* in njegovo nasprotje *uti possidetis, ita possideatis* (Fellmeth, Horwitz, 2009, 267–68, 286–87). Tako so bili v pogodbi ključni glagoli in besedne zveze, kot so »ponovno vzpostavljeni« (*restituantur*), »povrnjeno v tisto stanje« (*redintegrentur in eum statu*), »v tisto stanje, kot je bilo pred temi težavami« (*in eo statu, quo fuerunt ante hos motus*), »v trenutnem stanju ostati nedotaknjeno« (*in suo statu immediato inviolate relinquat*) (IPO, IV/32–45). To je sicer do določene mere ironično, saj je pogodba hkrati v drugem členu predpisala »večno pozabo in amnestijo«, a se je to nanašalo na grozodejstva in zločine, storjene med vojno. Podobno kot danes

je mednarodno pravo oziroma mednarodna skupnost selektivno ignorirala ali poskušala pozabiti nekatere zločine.

Členi pogodbe, kjer se implicitno čuti ideja ravnotežja moči, so bili povezani z urejanjem verskih vprašanj. Toda celo tu so se sklicevali na prejšnje pogodbe, kot je »*passauška pogodba iz leta 1552 in sledeči verski [augsturški] mir iz leta 1555*«, ki naj »*bi ohranila moč ter bila sveto in nedotakljivo upoštevana*«. Toda IPO se je zavzel tudi za »*točno in vzajemno enakost med vsemi in posameznimi princi elektorji, knezi in državami obeh religij*« (inter *utriusque religionis electores, principes, status omnes et singulos sit aequalitas exacta mutuaque*), in »*število vseh drugih častnikov mora biti enako v obeh religijah*« (omnes sint aequali numero *utriusque religionis*) (IPO, V/1–4, V/9–11, V/51, V/53, VIII, XVI/4, XVI/9; cf. IPM, § 47). Torej je bila ideja ravnotežja implicitno prisotna, saj so ocenili, da je enakost oziroma pariteta med veroizpovedma nudila boljšo rešitev kot vrnitev v prejšnje stanje.

V ozadju teh členov je bila enakost ali ravnotežje zastopanosti med tremi veroizpovedmi: »*katoliško, augsturško in reformirano*« (katoliška, luteranska in kalvinistična veroizpoved). IPO je temeljil na praškem miru iz leta 1635, kjer je bila izrecno omenjena »*enakost vere*« (*Gleichheit der Religion*; praški mir, 1635, nepaginirano; Butterfield, 1973; Fenske, 1975). Porazdelitev moči oziroma položajev med verami so imeli za temelj mirnega sobivanja, to je zgodnjenovoveške strpnosti ali tolerance. Čeprav je bila vera glavni del sporazumov, kjer so morale biti stvari enake in uravnotežene, vojna ni potekala izključno zaradi verskih vzrokov. Protestantska Švedska je bila v istem taboru kot katoliška Francija proti katoliškemu Svetemu rimskemu cesarstvu. Pragmatični in politični vzroki so pogosto prevladali nad ideološkimi in verskimi vprašanji.

Instrumentum Pacis Monasteriensis (IPM) je bila pogodba med Svetim rimskim cesarjem in »*najbolj krščanskim*« (francoskim) kraljem. Temeljila je na IPO, in sicer je na več delih neposredno navajala IPO: »*razumljeno kot tukaj vstavljeno na enak način, kot ga vsebuje v pogodbi cesarstva s Švedsko*« (IPM, § 28, 30, 31, 35, etc.; IPM je bil urejen po sekcijah namesto členih in odstavkih, in je bil zaradi sklicevanja na IPO krajši). Spet je bil glagol *restituare* uporabljen v številnih oblikah, prevladalo je torej načelo *status quo ante*; npr. »*obe strani morata ponovno vzpostaviti stanje, pravice in privilegije, ki so jih uživali pred začetkom teh vojn*« (*qua ante initium horum bellorum gavis*); IPM, § 32, 35).

Pri »uravnoteženih« verskih vprašanjih je bil praktično identičen IPO. Zanimivo je bila »po-

rok te pogodbe beneška republika« (*respublica Veneta uti mediatrix huius tractatus*; IPM, § 119). V Münstru so Benetke oziroma njihov ambasador Contarini sicer služile samo kot mediator med katoliškimi državami, prav tako Papeška država oziroma njen nuncij Chigi; med protestantskimi državami v Osnabrücku ni bilo mediacije. Benetke so bile verjetno izbrane, ker so bile ena redkih držav, ki je ves čas tridesetletne vojne ohranila nevtralnost, prav tako pa so vzdrževale relativno strpni odnos do drugih ver, čeprav so bile same katoliške. Zanimivo je še prej francoski menih in matematik Émeric Crucé v svojem pacifističnem in utopističnem predlogu izbral prav Benetke za sedež skupščine veleposlanikov vseh držav, tako evropskih kot neevropskih, kjer bi sproti reševali pereča vprašanja na mirni način (Crucé, 1623). Papež zaradi branjenja katoliške vere ni mogel več igrati povezovalne vloge, zato so verjetno izbrali Benetke zaradi njihovega strpnega pristopa do vseh veroizpovedi in predvsem tržišč.

Kljub temu da ravnotežja moči ali besede ravnotežje ni bilo v pogodbah, je bila ideja že del diplomatskih razprav. Ideja ravnotežja moči je bila namreč prisotna že v dopisovanju med diplomati v času vestfalskega kongresa v 1640-ih letih. Večkrat so jo referirali v francoskem in švedskem dopisovanju in navodilih kot *balance*, dodatno *balancer*, *ballance* in *équilibre* v francoskem dopisovanju, kot *Gleichgewicht*, *abwägen* in *ausgleichen* v cesarskem, francoskem in švedskem dopisovanju (enkrat tudi izrecno kot *Gleichgewicht der Kräfte*). Tako se je ideja o ravnotežju moči zasidrala v diskurzu o političnem redu v Evropi, toda še vedno ni s prestola strmoglavila alternativnih pravnih načel *status quo ante* in *uti possidetis*. Ravnotežje moči še ni postal strogo pravni koncept, zato je vestfalski mir mogoče le pogojno razumeti kot pojav ali celo izvor ideje o ravnotežju moči.

ZAVEZNIŠTVA IN POGODBE (PROTI FRANCII)

Po mnenju Carla Schmitta je po koncu verskih vojn v 16. in prvi polovici 17. stoletja nastal *jus publicum europaeum* z novim meddržavnim redom. Trdil je, da je ta novi red opredeljevala omejena vojna (*gehegten Krieg*), kar je bilo v nasprotju s totalnimi verskimi nemiri polna srednjeveška *respublica christiana* in poznejšimi ideološkimi totalnimi vojnami 20. stoletja, ki so bile posledica upada tradicionalnih meddržavnih vrednot. Za Schmitta so (bile) sodobne mednarodne in liberalne težnje pot v propad in konec suverene državnosti (Schmitt, 1950). Po Schmittovi interpretaciji v zgodnjenovoveškem mednarodnem pravu ni bilo smrtnih sovražnikov, ki bi

bili obravnavani kot zločinci ali heretiki, temveč so bili le enakopravni politični nasprotniki. To je po njegovem bil razlog, da naj bi vojne v »povestfalski« Evropi ostale omejene ali »uravnotežene,« kar je seveda mit.

Kljub številnim pomankljivostim je vestfalski mir poskrbel za večjo stabilnost v (centralni) Evropi. Po vestfalskem miru se je ravnotežje moči postopoma prevesilo v prid Francije. Sčasoma je Ludvik XIV. Habsburžanom prevzel vlogo dežurnega agresorja in hegemonu. Hkrati se je evropska javna podpora preusmerila od Francije k Španiji oziroma Habsburžanom, ki naj bi jih bilo treba zaščititi za ohranitev evropskega miru in ravnotežja. Slavni belgijski pravni zgodovinar Ernest Nys ni označil vestfalskega miru, ampak pirenejski mir leta 1659 med Francijo in Španijo za temelj mednarodnega prava do francoske revolucije (Nys, 1893, 46; cf. Kennedy, 1987; Duchhardt, 2010; Bély, Haan, Jettot, 2015). Med drugim je pirenejski mir v zvezi s trgovinskimi zadevami narekoval »medsebojno enakost v vseh zadevah na obeh straneh« (pirenejski mir, 1659, člen XX, odstavek 9). Te »medsebojne enakosti« v komercialnih zadevah seveda ni enačiti z ravnotežjem moči, ampak ga je prej povezovati z iskanjem ravnotežja trgovine (*balance of trade*).

Načelo ravnotežja trgovine v mednarodnih pogodbah sicer ni bilo posebej uveljavljeno. V pogodbah se je vsaj deklarativno pojavljala alternativna ideja proste trgovine, čeprav protekcionizem, ki je temeljil na trgovinski bilanci oziroma ravnotežju trgovine, ni bil nobena redkost. Aprila 1654 je westminstrska pogodba uradno končala prvo angleško-nizozemsko vojno (1652–54). Pogodba je vsebovala običajne člene o »trdnem in nedotakljivem miru,« obrambi skupnih pravic »na morju in kopnem,« medsebojni pomoči in zavezništvu in prosti trgovini (tudi v Aziji!) (westminstrska pogodba, 1654). Takoj zatem je Anglija sklenila pogodbe še s Švedsko, Portugalsko, Dansko in Francijo. V pogodbi s slednjo je bila prisotna logika ravnotežja trgovine, in sicer da »mora biti v trgovini med obema narodoma ohranjena prosta in nepristranska enakost« (westminstrska pogodba, 1655, člen X, odstavek 83). Slednja fraza je bila pogosto uporabljena v sočasnih pogodbah.

Ekspanzivne težnje Ludvika XIV. so sprožile nova protifrancoska zavezništva, saj je Francija zdaj predstavljala največjo grožnjo Evropi. Ludvik XIV. so zaradi njegove agresije včasih imenovali celo kot »krščanskega Turka« ali »evropskega Turka« (Anon., 1689; Burke, 1992; Piirimäe, 2007, 75–76) ali ga celo označili kot »francoskega Ati-

la« (Teutschmuth, 1690). To retorično primerjavo so pogosto uporabljali proti vsem nasprotnikom, ki naj bi kršili evropske norme prava narodov ali *jus gentium*. V tem času so diskurz zaznamovale tri velike vojne, v katerih je Ludvik XIV. oziroma Francija odigrala vlogo agresorja: devolucijska vojna (1667–68), nizozemska ali holandska vojna (1672–78) in devetletna ali vojna velike alianse (1688–97).

V drugi polovici 17. stoletja so sicer potekale številne vojne in bila sklenjena številna zavezništva, ki so omenjala idejo ravnotežja moči. Evropske države so pozorno spremljale potek prve angleško-nizozemske vojne (1652–54). 10. aprila 1653 je francoski obveščevalec v Angliji pisal francoskemu državnemu sekretarju v zvezi z Oliverjem Cromwellom, ki naj bi se zavezal proti Španiji kot zaveznik Francije: »Anglija je kot država sposobna prevesiti ravnotežje« (Birch, 1742, I, 233;⁸ za vpliv ravnotežja moči na sočasno domačo politiko in oceno vlade Karla I. kot »neuravnotežene« glej L'Estrange, 1655, 60). V poznem poletju leta 1653 sta Danska in Švedska kot odgovor na angleško zmago nad Nizozemci razmišljali o zavezništvu z Nizozemci proti Angliji. Novembra pa je Švedska pomislila na zavezništvo z Anglijo za boj proti nizozemsko-danskemu zavezništvu. Zavezništva so v skladu z idejo ravnotežja moči takrat morala biti fleksibilna in prilagodljiva dinamični moči.

V ozadju so sicer diplomati, državniki in z njimi povezani akterji razpravljali o ravnotežju moči. Angleški obveščevalec ali vohun John Adams je 24. aprila 1654 v pismu iz Nizozemske izjavil, da »nekateri modreci menijo, da brez nove vojne ne bo ravnotežja« (Birch, 1742, XIII, 143). To je bil popoln povzetek za inherentno spremenljivost ideje ravnotežja moči. Dim iz ladijskih topov se še ni prav razkasil in Adams je že napovedoval novo vojno, ki se bo odvila zaradi (ne)ravnatežja. Tako kot pogosto pri teoriji ravnotežja moči je odgovor na vprašanje, kaj je pravilno ravnotežje, odvisen od perspektive. Inis L. Claude je sestavil pet različnih pojmovanj konceptov (Claude, 1962, 12–39), Martin Wight pa celo devet sicer medsebojno neizključujočih se definicij (Wight, 1966).

Narava ravnotežja je bila, da nikoli ni bilo trdno določeno, kar je razvidno tudi iz regionalnih ravnotežij kot na primer v Baltiku. 7. julija 1659 je nizozemski veleposlanik v Angliji Willem Nieupoort trdil, da »bi lahko danski kralj do določene mere uravnatežil veliko moč Švedske,« kar ne bi bilo le pravično, ampak v »pravem interesu Anglije, kakor tudi Združenih

8 »[...] l'Angleterre comme l'estat, qui est capable de faire pancher la balance [...]«

provinc [Nizozemske]» (Birch, 1742, VII, 688). Nieupoort je praktično hkrati pisal državnemu svetu, da so »države in knezi, ki jih je zanimala ohranitev svoboščin ter pravične svobodne plovbe in trgovine v Baltskem morju, zelo preudarno vzdrževale ravnotežje in protiutež med severnimi kralji in kraljestvi« (Birch, 1742, VII, 695). Tako je bilo po mnenju Nieupoorta potrebno ravnotežje za ohranitev proste trgovine v Baltiku. Angleži in Nizozemci so bili pripravljeni vsiliti ravnotežje med Dansko in Švedsko, da bi ohranili trgovinske privilegije. Čeprav so pogodbe in politični jezik poudarjali enakost in prosto trgovino, je bila realnost na terenu ali na morju pogosto protekcionistična.

Pogodba iz Brede je končala drugo angleško-nizozemsko vojno (1665–67) in je imela običajne člene o »trdnem in nedotakljivem miru, iskrenem prijateljstvu, bližnjem in jasnejšem zavezništvu ter zvezi,« prosti trgovini in plovbi po Evropi (tokrat ne v Aziji, saj so zmagali Nizozemci!) (pogodba iz Brede, 1667). Državniki, ki so sodelovali pri pripravi pogodbe, so v aneksu k pogodbi iz Brede razmišljali o ravnotežju moči. Nizozemci so namreč želeli dodati nove člene, ki bi državi postavili v »enako ravnotežje in s tem natančno prilagodili vse in vsako stvar,« ker »je prisoten strah, da se bodo prebivalci in podložniki obeh strani spet znašli v novih prepirih in nesoglasjih, in današnje razlike lahko ponovno krvavijo, če jih ne bodo zavezovali določeni zakoni o teh zadevah, ki se nanašajo na plovbo in trgovino« (Aneks, 1667, 152). Tako so znova želeli preprečiti prihodnje vojne z vzpostavljanjem fiksne ravnotežja (trgovine), ki ga v zgodnjem globaliziranem svetu ni bilo mogoče fiksirati. Kljub temu so v času merkantilizma in »simbioze države z gospodarstvom« to poskusili (Rommelse, 2010).

Ekspanzivne težnje Ludvika XIV. so več mislecev spodbudile k pisanju o naravi ravnotežja moči. Ideja o ravnotežju moči je tako postala ena izmed osrednjih idej evropskega javnega diskurza o mednarodnih odnosih. Leta 1665 je francoski veleposlanik pri Porti v Konstantinoplu dobil navodilo, naj ne spodbuja mirne rešitve med Benetkami in Otomanskim imperijem, ker je bil Ludvik v sporu z Benetkami. Takšen naj bi bil odnos do Benetk, čeprav je »vodilo [Beneške] republike, da želi ohraniti ravnotežje med evropskimi silami in se v ta namen vedno pridružiti šibkejši strani s ciljem preprečitve, da bi le-ta postala prešibka v primerjavi z drugo« (navedeno po Maurseth, 1964, 123).⁹ Ludvik si

je želel, da bi se Benetke ukvarjale z vzhodnim Sredozemljem in zato Benetke ne bi mogle pomagati šibkejši Španiji in Habsburžanom v zahodnem Sredozemlju.

Cesarska stran je bila izzvana s francosko ekspanzijo pod Ludvikom XIV. Najvidnejši habsburški pravnik in odposlanec Franz Paul von Lisola oziroma François-Paul de Lisola (1613–1674/75) je leta 1667 napisal *Bouclier d'Etat* (Državni ščit); v angleščino je bil preveden še istega leta. Lisola se je neposredno skliceval na kneza Rohana, a zdaj nevarnost za »evropsko ravnotežje« ni bila več Španija, ampak Francija. Lisola je razkrinal in obtožil Francijo, da je stremela k *univerzalni monarhiji*, obenem pa je skušala krivdo prevaliti na Habsburžane za iste univerzalne težnje. Ironično je, da je Lisola evropskim državnikom priporočal, naj upoštevajo kneza Rohana in se zavedajo, da morajo ohraniti ravnotežje proti Franciji, če želijo ohraniti neodvisnost in mir v Evropi (Lisola, 1667a; Lisola, 1667b). Lisola je želel močno protifrancosko zavezništvo za obrambo španske oziroma habsburške Nizozemske.

Ideje Lisole so naletele na močan odmev v Angliji, ki je takrat prešla iz protinizozemske v protifrancosko držo v evropski politiki (Goldie, Levillain, 2020; za nekoliko kasnejši prehod v zgodnjih 1670-ih glej Pincus, 1995a; 1995b). Leta 1668 je Slingsby Bethel (1617–1697) objavil tekst, ki je kritiziral pokojnega Oliverja Cromwella. Ko je Cromwell leta 1655 napovedal vojno Španiji namesto Franciji, je »porušil ravnotežje med obema kronama« (Bethel, 1668, 3). Bethel je trdil, da Cromwell ni sledil zdravi pameti pri stalnem nasprotovanju najmočnejši državi, ki bi naj takrat že bila Francija. Pravzaprav je želel dinamično zunanjo politiko brez fiksnih zavezništev ali antagonizmov (kot pri Španiji v predhodnem stoletju). Bethel je neposredno kritiziral Cromwella, posredno pa je kritiziral Karla II., ker je podpiral Ludvika XIV. (Walter, 2015). Hkrati je poudaril, da, ker Anglija ni bila dovolj močna, da bi sama nasprotovala Franciji, bi morala iskati zavezništva, saj bi tako ohranila ravnotežje.

Ta politični diskurz je vplival tudi na politiko, parlamentarni pritisk pa je leta 1668 učinkovito pritisknil Karla II. v Trojno zvezo z Nizozemsko in Švedsko. Trojna zveza je nastala, da bi zavirala ekspanzijske težnje Francije, potem ko je Francija sprožila devolucijsko vojno (1667–68). *Spiritus agens* in arhitekt Trojne zveze je bil izkušeni angleški diplomat William Temple (1628–1699),

9 »Encore que la maxime de la République soit de vouloir tenir l'équilibre entre les puissances de l'Europe, et pour cet effet d'embrasser toujours le parti du plus faible pour empêcher qu'il ne devienne trop inférieur à l'autre [...]«.

ki je nasprotoval profrancoskemu stališču svojega kralja. Temple je kralja opozoril na nevarnost premočne Francije za Evropo. Pogodba o Trojni zvezi ni nikoli izrecno omenila Francije, a je bilo sporočilo jasno (pogodba o Trojni zvezi, 1668). Potencialna moč teh treh držav in Španije je bila dovolj velika grožnja, da je Ludvika XIV. prisilila v mir. Postopoma je ideja o Angliji kot razsodniku za ravnotežje na evropskem kontinentu prodrla v širši diskurz (Sheehan, 1989).

Ta Trojna zveza ali »večna obrambna liga« (sl. 2) je bila zasnovana, da bi preprečila kakršnekoli prihodnje konflikte in zlasti omejila francoske ambicije. V javno natisnjeni in objavljeni pogodbi so navedli, koliko vojakov, konjev, vojnih ladij in topov bi v primeru vojne morala prispevati vsaka od njih. Nizozemska in Anglija sta bili »zavezani zatiranju ali odvratanju takšnih poskusov in dejanj sovražnosti [...] ter pomagati [...] s štiridesetimi dobro opremljenimi vojnimi ladjami, od tega štirinajst ladij od 60 do 80 topov in vsaj 400 mož na ladjo (s stroški 18.000 funtov na mesec)« (pogodba o Trojni zvezi, 1668, členi I–IV, pp. 3–7). To je bil zanimiv primer, kako so skušali številčno oceniti pravične in uravnotežene prispevke vsake zavezniške države, hkrati pa so poslali ostro sporočilo Franciji. Potencialna moč teh treh držav in Španije je bila dovolj velika grožnja, da je Ludvik XIV. sklenil mir.

Razprave o ravnotežju moči so še vedno potekale v diplomatskem ozadju. Potencialna preventivna uporaba sile za prisilitev Francije k podpisu sporazuma je nizozemske in angleške državnike prisilila k razmišljanju o mehanizmi ravnotežja. Johan de Witt in Temple sta v francoščini izmenjala nekaj prijateljskih pisem, v katerih sta razpravljala o zavezništvu in govorila o medsebojni »razumni enakosti« (*égalité raisonnée*), ki je »resnični temelj dobre volje in prijateljstva« (*vray fondement de bienveillance et d'amitié*) (Fruijn, Japikse & Kernkamp, 1906–1919, 398–99, 433–37). Slednji stavek iz zasebnega pisma se bo skoraj dobesedno pojavil v utrechtskem miru iz leta 1713, kar le kaže na dejstvo, kako globoko v evropskem mednarodnem diskurzu so se te ideje postopoma zasidrale. Temple je jasno videl ravnotežje moči, ki je delovalo znotraj širšega sistema evropskih držav.

Kljub prizadevanjem Tempela sta Charles in Ludvik leta 1670 podpisala (tajno) doversko pogodbo in sklenila zavezništvo proti Nizozemski. V petem odstavku sta se zavezala, da »bosta napovedala in vodila vojno skupaj z vsemi silami na kopnem in morju [...] da bi zmanjšala moč [nizozemskega] naroda, ki [...] ima celo predrznost, da se zdaj postavlja kot suvereni razsodnik vsem drugim mogočnejšem« (tajni sporazum v Dovru,

1670; Cartwright, 1894, 332–333; Hutton, 1986; Howat, 1974). Ironično je bila Nizozemska obtožena intervencijske politike, čeprav je bila Francija bolj napadalna in veliko večja grožnja evropskemu ravnotežju. Toda Nizozemci so bili predmet strahu in zavidanja drugih držav, ker naj bi si želeli univerzalne pomorske in trgovske monarhije (Pincus, 1992).

Tretja angleško-nizozemska vojna (1672–74) in francosko-nizozemska vojna (1672–78) sta bili razglašeni marca 1672. Uradni razlog je bil prepričanje zaradi nizozemskega (ne)spoštovanja »suverenosti morja« in »nizozemske nevhvaležnosti« (Clément, 1861–82, VI, 287). Angleški kralj Karel II. je poskusil preusmeriti pozornost in prikazati nizozemske (republikanske) generalne stanove kot »skupne sovražnike vseh monarhij.« V zgornjem domu angleškega parlamenta je izjavil, da bi naj ti stanovi želeli ustanoviti »tako veliki univerzalni imperij, kot je bil Rim« (Journals of the House of Lords, 1771, 524–527). Da je Karel II. uporabil Rim kot negativno primerjavo za svojega sovražnika, je sicer razumljivo, saj je nagovarjal protestantsko publiko, izrazito ostro naostreno proti (katoliškemu) Rimu, čeprav so bili Nizozemci tudi sami večinsko protestanti. Karel II. je še izjavil, da so »nizozemski stanovi večni sovražniki Anglije, tako zaradi interesov kot teženj« (nav. po Jones, 1996, 198–99; Rodger, 2004, 85). To je bil uraden razlog za propad Trojne zveze, angleško-francosko zavezništvo pa se je rodilo zaradi skupnih (kraljevih) interesov.

Nizozemska propaganda je uspela poudariti nenaravno angleško-francosko zavezništvo in nezanesljivost francoskih vojnih ladij, ki so se vedno izogibale spopadam. Kritiki v angleškem parlamentu so trdili, da francoska neaktivnost na morju ni naključje, ampak cilj njene politike: »interes angleškega kralja je preprečiti, da bi Francija postala premočna na celini, francoski interes pa je, da nam ne dovoli obvladati morja; Francozi so svojemu interesu uspešno sledili« (Cobbett, 1806, IV, 602). Leta 1673 je Lisola ponovno objavil »apel Angliji«, zanimivo spet napisan v francoščini, in pozval Anglijo v novo protifrancosko zavezništvo, da bi ponovno vzpostavili ravnotežje v Evropi (Lisola, 1673).

Med tretjo angleško-nizozemsko vojno je bilo napisanih veliko tekstov, ki so omenjali ravnotežje moči, saj je angleška javnost precej odkrito nasprotovala vojni (Anon., 1672). V drugem anonimnem tekstu je »angleški prezbiterijaneec« zapisal, da je »mir v Angliji odvisen od miru v Evropi in ta mir je odvisen od večnega konflikta med Španijo in Francijo« (Anon., 1671). Cilj te politike torej ni bil nujno mir, ampak uravnotežen in večni konflikt med Španijo in Francijo, kar bi

Slika 2: Sočasna nizozemska upodobitev Trojne zveze. Upodobljeni so angleški kralj Karel II., mladi švedski kralj Karel XI. in nizozemski premier Johan de Witt, ki se držijo za roke. Angel nad njimi drži vejo mirte, v ozadju so vojne ladje, da bi zagotovile ravnotežje Evrope in mir (https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1836-0811-240).

Angliji omogočilo, da obdrži primat, sledeč večnemu pravilu: kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima. Podobno kot je pisal Lisola v svojih spisih, »je v tej nevarni krizi Božji Previdnosti pogodba, da je Anglija razsodnica evropske usode« (Anon, 1677, 26; cf. Lisola, 1673, 50).

Potem ko je Anglija z Nizozemsko podpisala (ločeno) westminstrsko pogodbo (1674a; 1674b), je prekinila nenaravno zavezništvo s Francijo. Andrew Yarranton je kasneje v Pismu bralcu opozoril, da »lahko pride do velike nevarnosti ob porušenju evropskega ravnotežja, ki je bilo takrat tako brezbrizno urejeno. Toda ravnotežje je bilo zdaj polomljeno« (Yarranton, 1677; Anon., 1678). Zaključil je, da čeprav so Nizozemci glavni trgovinski tekmeči Anglije, se mora Evropa združiti in zoperstaviti Ludviku XIV., da bi ponovno vzpostavila ravnotežje. Potem ko se je Viljem (III.) Oranjski poročil z nečakinjo kralja Karla II. in hčerko bodočega angleškega kralja Jakoba II., Marijo, se je Anglija pridružila defenzivni zvezi z Nizozemsko proti Franciji, ki je bila ponovno prisiljena k diplomaciji.

Mir v Nijmegenu je bila prav tako serija dvostranskih pogodb, ki so jih podpisali septembra 1678. Spet je bil osrednji glagol »povrniti« v navezavi na stanje, vzpostavljeno v prejšnjih pogodbah (pogodba v Nijmegenu, 1679). V še zgodnejši zavezniški pogodbi med Anglijo in Nizozemsko, podpisani julija 1678, sta se obe državi v drugem členu zavezali, da bosta ravnali »z vso združeno močjo.« Toda Anglija je morala »dostaviti za tretjino več sil na morju kot Nizozemska in slednja tretjino več sil na zemlji kot Anglija« (zavezniška pogodba, 1678). To spet dokazuje, kako pragmatično in interaktivno je postalo iskanje ravnotežja moči v tem času. Ker so morali Nizozemci preusmeriti del svojih sil na kopno zaradi francoskega napada leta 1672, so bili zdaj dolžni prispevati manj pomorskih sil in več vojaških sil.

O ravnotežju moči so seveda še vedno razpravljali tudi teoretiki in pravniki. Nemški pravnik Samuel von Pufendorf je objavil svoj *magnum opus* o naravnem in mednarodnem pravu oziroma pravu narodov v Londonu, kjer je bilo ravnotežje moči na splošno in široko cenjeno. V osmi in zadnji knjigi tega ogromnega dela je bil Pufendorf podobno kot Grotius zelo kritičen do pojma pravične preventivne vojne na podlagi ravnotežja proti katerikoli močni državi. Vsaj nesporni dokaz o potencialni agresiji ali o nenavadnem povečanju moči sosedu bi moral biti jasen (Pufendorf, 1672,

1161–62). Nemški pravnik Just Wolrad Bodinus je ocenil ravnotežje moči v Svetem rimsko-nemškem cesarstvu (Bodinus, 1689).

Čeprav so se razprave o ravnotežju moči odvijale v bližini vojn, se je protifrancosko razpoloženje ohranilo tudi v času mira. Leta 1680 so s pogajanjem za še eno angleško-nizozemsko zavezništvo želeli »ohraniti ravnotežje Evrope pred kaosom, iz katerega bi Francozi lahko ustvarili univerzalno monarhijo« (Anon., 1680, 417; Sandras, 1685). Markiz iz Halifaxa, George Saville (1633–1695), je delil protifrancosko vzdušje, ne zaradi ideoloških ali verskih razlogov, ampak pragmatičnih. V svojih tekstih je trdil, da je Francija naslednica španske nadvlade in da bi morala Anglija zdaj nasprotovati francoski agresiji, kot je nasprotovala Španiji pred sto leti (Halifax, 1682). Halifax je spoznal mehanizem premikajočega se ravnotežja in boja proti spreminjajočim se velesilam, tako da so današnji zavezniki lahko postali jutrišnji sovražniki. Podobno je Leibniz napisal satiro o načrtih Ludvika XIV. za univerzalno monarhijo s pomenljivim naslovom: *Mars Christianissimus* (Leibniz, 1684).¹⁰

Angleška politika je sledeč tem tekstom zavešno zasledovala držo v skladu z idejo ravnotežja moči. Leta 1688 se je Ludvik XIV. odločil za invazijo na Renski palatinat (*sac du Palatinat*) in začel »prvo svetovno vojno« (Kennedy, 1987),¹¹ to je devetletno vojno (1688–97). Peter Pett je zapisal, da »bodo morali biti zelo previdni, da bodo natančno ohranili ravnotežje moči na celotnem svetu« (Pett, 1688, 195). Viljem III. je podobno kot Bethel in Halifax menil, da je opozicija Franciji neizogibna, saj je slednja postala premočna. Čeprav v tem času Viljem III. še ni izrecno omenjal ravnotežja moči, pa je Wout Troost pokazal, da se njegova skrb za »svoboščine Evrope« lahko razume kot sledenje »načelu ravnotežja moči avant la lettre« (Troost, 2011, 283). Vpliv tekstov Lisole in Templa ter njune interpretacije evropske politike skozi prizmo ravnožja moči je nezgrešljiv.

Ravnotežje moči je bilo v ozadju formacije (prve) Velike ali dunajske alianse leta 1689 med Nizozemsko, Španijo, Bavarsko, Anglijo in Avstrijo, da bi omejili Francijo (Black, 2002, 97–98). Vse strani so se zavezale, da bodo nadaljevale boje, dokler Francija ne upošteva vestfalskega miru in se vrne na meje, določene z vestfalskim mirom. V prvem členu posebne zavezniške pogodbe, »posvečene vzpostavitvi flote,« sta si Nizozemska in Anglija enakomerno razdelili pomorsko breme. Vsaka država je morala »poslati na

10 Naziv »najbolj krščanski kralj« (*Rex Christianissimus*) je francoskim kraljem podelil papež, v splošni uporabi predvsem v diplomatskih dokumentih pa je bil od poznega srednjega veka naprej. Španski kralj je bil v diplomatskih dokumentih oklican kot »najbolj katoliški kralj« (*Rex Catholicissimus*). Te nazive so jim zanimivo priznavali tudi nasprotniki.

11 Številne zgodnjenovoveške vojne ali njihovi zgodovinarji so v zadnjih desetletjih poskušali vzeti primat prvi svetovni vojni.

morje 50 velikih vojnih ladij, to se pravi ena ladja drugega razreda, sedemnajst ladij tretjega in 32 četrtega, skupaj s petnajst frigate in osem ladij zažigavk (*Fireships*) [...]» (Zavezniška pogodba, 1689). Personalna unija med Veliko Britanijo in Nizozemsko je sicer negativno vplivala na slednjo, ker so drage vojne kampanje krili večinoma z nizozemskimi sredstvi. Po nekaj desetletjih je bila Nizozemska finančno izčrpana, glavne nizozemske banke in trgovske hiše pa so se preselile iz Amsterdama v London (Vries & Woude, 1997, 673–87).

Takšno agresivno iskanje ravnotežja je našlo odmev v tekstu Thomasa Manleya, ki je napisal kratek protifrancoski tekst. Prej so vladarji »ohranjali moč krščanstva v enakem ravnotežju in spretno uporabili orožje na dozdevno šibkejši strani, saj so vedeli, da so tako zagotovili svoj mir in vlado.« Manley je celo poskusil izumiti tradicijo in postaviti izvor takšne politike iskanja ravnotežja v čas Henrika VII. z opisom 210 let angleških kraljev in kraljic, ki naj bi sledili temu »temeljnemu interesu vladarjev.« Toda po Manleyevem mnenju to več ni bilo dovolj, dokler je »pravično ravnotežje tako močno polomljeno« in Francija ogroža Nizozemsko. Če bi padla Nizozemska, bi kmalu sledila Anglija, ker je bila prešibka, da bi se lahko sama uprla Franciji. Tako je bila za zagotovitev »ravnotežja v krščanstvu« potrebna ofenzivna preventivna vojna s Francijo (Manley, 1689, 2–3, 14).

V 1690-ih ni manjkalo političnih tekstov, ki bi obravnavali načelo ravnotežja moči (Lloyd, 1692; Davenant, 1693). Politični teksti so opozarjali Anglijo, da se je vojna bila za najvišje duhovne, politične in materialne interese, ki so upravičevali velika bremena. Vsi so bili proti prevladi Francije, večina pa je govorila o grožnji univerzalne monarhije (Anon., 1694a). Vendar je več avtorjev prepoznalo tudi angleška dvojna merila. Anglija se je namreč zavzemala za ravnotežje moči v (kontinentalni) Evropi, a kot pomorska velesila ni podpirala ideje, ki bi ogrozila njen rastoči imperij na morju (Molesworth, 1694; Pincus, 2011). Po mnenju piscev je Anglija podpirala »ravnotežje moči« in protifrancosko zavezništvo prav zaradi »vzdrževanja pomorskega imperija« (Anon., 1694b), kar je bilo ključno za angleške trgovinske interese v (prvem) britanskem imperiju (Canny, 1998).

Francoska stran je v skladu z Nysovo ugotovitvijo (Nys, 1893), da je država, ki prevladuje, tarča kritik piscev o ravnotežju moči, napisala veliko manj tekstov. Solange Rameix je primerjalno preučila pomen prižnice za vojno propagando v devetdesetih letih 17. stoletja, še posebej v odnosu do devetletne vojne. Ugotovila je, da je

bila francoska krona veliko manj zaskrbljena, da bi upravičila svoje ravnanje, v nasprotju s šibkim režimom Viljema III., ki si je prizadeval za legitimacijo, pri čemer je uporabljal argument pravične vojne (Rameix, 2011). Seveda je pri tem pomembno vlogo igralo tudi dejstvo, da je Viljem III. leta 1688 oziroma 1689 po Slavni revoluciji postal angleški in škotski kralj, zato je bila njegova pozicija šibkejša.

Nadškof in učitelj vnuka Ludvika XIV., Frančois Fénelon (1651–1715), je želel svojemu učencu, knezu Burgundije, predati *uravnotežen* pogled na evropske zadeve. Fénelon se je zavzemal za zavezništva, ki bi ohranila ravnotežje v Evropi. Toda v nasprotju z drugimi pisci je želel, da druge države ne bi dobile preveč moči in bi grozile Franciji. Po njegovem je treba »preprečiti sosedu, da bi postal premočan, kar ne pomeni storiti škode; to je jamstvo sebi in sosedu pred podložnostjo; to je prizadevanje za svobodo, mir in javno varnost [...] Ta skrb za ohranitev neke vrste enakosti in ravnotežja med sosednjimi državami je tisto, kar vsem zagotavlja mir« (Fénelon, 1825 [1734]; Haas, 1953, 456). Relativno pomanjkanje francoskih besedil ali političnega diskurza o ravnotežju moči priča o nadrejenem položaju Francije: prevladujoči Franciji ni bilo treba skrbeti za ravnotežje.

ŠPANSKA NASLEDSTVENA VOJNA IN UTRECHTSKI MIR

Španska nasledstvena vojna je bila še en konflikt, ki se je izrecno boril zaradi (ne)ravnotežja moči v Evropi. Ludvik XIV. je poskusil svojega vnuka postaviti na španski prestol, kot se je v svoji oporoki odločil španski kralj Karel II. (1661–1700), ki je umrl brez otrok (Clark, 1970; sl. 3). To potencialno nasledstvo je sprožilo sklenitev (druge) Velike alianse, ki je bila sklicana leta 1701 ponovno med Anglijo, Nizozemsko, Habsburžani in več drugimi (nemškimi) državami (Black, 1990, 279–280). Utemeljitev novega zavezništva je bila, da bi francoski kralj lahko postal tako močan, da bi Evropa bila v neposredni nevarnosti in bi lahko izgubila svoboščine pred grožnjo univerzalne monarhije. To je bil uradni *casus belli*, ki so ga zavezniške države uporabile proti volji pokojnega španskega kralja.

Ta boj za interpretacijo med željami kralja in evropsko geopolitiko je vstopil v širšo vsakdanjo *javno sfero* (Habermas, 1962; Habermas, 1989), to se pravi ne le v politične tekste, ampak tudi časopise in revije. Časopis *London Gazette* je leta 1701 objavil več govorov, naslovljenih neposredno na kralja, ki so podpirali njegovo politiko »ravnotežja moči v Evropi« (London Gazette,

Slika 3: Znameniti portret Ludvika XIV., ki ga je okrog leta 1701 naslikal Hyacinthe Rigaud po želji Ludvikovega vnuka in španskega kralja Filipa V. (vl. 1700–24). Kralju Ludviku je bil portret sicer tako všeč, da ga je kar obdržal v Versaillesu. Pozorni opazovalec bo opazil, da je na stebri pri žezlu in kroni naslikana podoba Pravičnosti z mečem ter tehtnico (Wikimedia Commons).

1701a). V drugi številki so hvalili kraljev »sijajni načrt ponovne vzpostavitve pravičnega ravnotežja moči v Evropi« (London Gazette, 1701b). Število političnih tekstov v letih 1700 in 1701, ki so se izrecno ukvarjali s francoskimi univerzalističnimi cilji in ravnotežjem Evrope v povezavi s španskim nasledstvom, je neverjetno (Anon., 1700a; Anon., 1700b; Anon., 1700c; Somer, 1701; Anon., 1701a; Anon., 1701b; Anon., 1701c; Anon., 1701d; Anon., 1702). V tem pogledu je habsburška stran zaostajala (Anon., 1701e; Anon., 1701f). Še pred razglasitvijo vojne je Viljem III. leta 1701 nagovoril poslance spodnjega doma parlamenta, naj podprejo njegova dejanja, »če resnično želite, da bi Anglija držala ravnotežje Evrope,« saj »bi se Anglija morala zavzeti za ohranitev svobode Evrope« (Cobbett, 1806, V, 1329–31; Horwitz, 1977; Hayton, 1996).

Po mnenju številnih piscev je bila preventivna vojna za omejitev rasti sosednje države dovolj dober razlog ali celo pravičen povod za vojno. Veliko diplomatskega dopisovanja je potrdilo to mnenje in državniki so podali izjave v tem okviru. Angleška kraljica Ana (1665–1714), snaha pravkar umrlega Viljema III. (marca 1702), je maja 1702 uradno napovedala vojno Ludviku XIV in Filipu V. Španskemu kot odgovor na »francosko zasedbo« španske krone, čeprav so slednjega Angleži že priznali kot (burbonskega) kralja Španije. Anglija je objavila deklaracijo, s katero je vojno upravičila zaradi »ohranitve svobode in ravnotežja Evrope in za zmanjšanje prevelike moči Francije« (Anne, 1702). Vojna je seveda imela še druge vzroke, kot so »Asiento de Negros,« francoska podpora katoliškim upornikom v Angliji, francoska dejanja na Nizozemskem, itd.

Države niso sledile le proti-hegemonskim politikam. Oglasilo se je več kritičnih glasov, ki so trdili, da sta mir in ravnotežje moči ali *status quo* v Evropi ključna za angleške trgovinske interese. Charles Davenant (1656–1714) iz vigovske opozicije v Angliji je napisal esej o ravnotežju moči kot (torijskem) propagandnem sredstvu za vojno proti Franciji. Anglija bi morala po njegovem mnenju držati ravnotežje, ki pa ne bi smelo slediti zgolj interesu Anglije, ampak »interesu Evrope« (Davenant, 1701a, 301; Davenant, 1701b). Zagovarjal je torej tradicionalno vlogo Anglije kot jezička na tehtnici s trditvijo, da »smo se vrsto let pretvarjali, da držimo ravnotežje Evrope, in ljudstvo [body of the people] bo menilo, da ni v skladu z našo častjo ali našo varnostjo zapustiti to vlogo« (Davenant, 1701a, 302, 359; tudi seznam angleških vladarjev od Henrika VII., ki bi naj sledili ravnotežju moči na 302–316). Davenant je upravičil vojno proti Franciji, da bi rešili Evropo.

Leta 1704 je Daniel Defoe (1660–1731) po naročilu Roberta Harleyja začel izdajati (propagandni) časopis Pregled zadev Francije in vse Evrope (*A Review of the Affairs of France: and of all Europe*), ki je pokrival predvsem špansko nasledstveno vojno (McVeagh, 2003–11). Defoe je trdil, da so Angleži v svetu doslej veliko govorili, a da je koncept ravnotežja moči še vedno »malo razumljen« (Defoe, 1704; Defoe, 1709). Defoe je zagovarjal nenehno previdnost in čuječnost, saj v skladu z naravo ravnotežja ni stalnih sovražnikov ali stalnih prijateljev. Defoe si je tako vedno zastavljal vprašanje: »KAJ PA ZDAJ?« (*WHAT'S NEXT?*) »Vsaka moč, ki postane premočna za druge, postane nadloga sosedam. Evropa je razdeljena na veliko različnih ločenih vlad in ustav; varnost celote temelji na ustreznih porazdelitvi moči, ki si jo delijo vsi deli ali veje vlade, da nihče ne more zatirati in uničiti drugih« (Defoe, 1706; Defoe, 1703, 356). Ta interaktivna narava razprav o ravnotežju moči je postajala vsakdanja.

V tem času se kaže naraščanje podpore »objektivni« ideji ravnotežja moči (Black, 1983; Thompson, 2011). Med vojno je iz pragmatičnih pomislekov prišlo do velike spremembe v razpravah o ravnotežju moči. Ko je leta 1711 cesar Jožef I. umrl brez dediča, ga je na cesarskem prestolu nasledil njegov mlajši brat Karel VI., ki naj bi po načrtih protifrancoskih zaveznic dobil španski prestol (Black, 1990). Toda zdaj so mnogi spoznali, da bi z zmago nad Francozi cesarja postavili še na španski prestol, kar ne bi bilo veliko boljše od združene francosko-španske krone. Dojemanje Avstrijcev ali Habsburžanov kot potencialne grožnje evropskemu ravnotežju je zahtevalo prilagoditev političnih prioritet in javnega diskurza.

Konec leta 1711 je še en irski pisatelj Jonathan Swift (1667–1745) napisal knjigo, ki se je v dobrih dveh mesecih do konca januarja 1712 prodala v več kot 11.000 kopijah (Holmes, 1967, 79). Swift je želel predstaviti močan zagovor sklenitve separatne mirovne pogodbe s Francijo; pri pripravi besedila mu je pomagal zunanji minister Bolingbroke. Swift je opisal potencialno zvezo Španije in cesarstva za »nedvomno bolj zaželeno kot z burbonsko hišo; toda združiti cesarstvo in špansko monarhijo v eni osebi je grozna ideja in neposredno nasprotuje tistemu modremu načelu, na katerem je temeljil osmi člen Velike alianse« (Swift, 1711, 39). Osmi člen te zavezniške pogodbe je govoril o ravnotežju moči in koncentraciji preveč moči, ki bi se je morali vsi izogibati; ironično je osmi člen svaril tudi pred sklenitvijo separatnega miru (Druga Velika aliansa, 1701). Potem ko so angleško javnost deset let hranili z

Slika 4: Tisk Bernarda Lensa II., ki prikazuje ognjemet na Temzi pri Whitehallu 7. julija 1713 ob praznovanju utrechtkega mira. Eden od osmih kipov oziroma boginj je bila vrlina Pravičnost, ki je imela v eni roki tehtnico, v drugi pa meč (https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1880-1113-1357).

vojno propagando, je bila Swiftova knjiga ključna za povrnitev zaupanja v mir.

Načelo ravnotežja moči je bilo v ospredju med mirovnim kongresom v Utrechtu (Bruin et al., 2015; Kleinschmidt, 2000, 124–125). Utrechtski mir je bil, podobno kot vestfalski, vrsta dvostranskih pogodb. Pogodba med Španijo in Veliko Britanijo je bila podpisana aprila 1713 in je končala sovražnosti med Francijo in Anglijo oziroma t.i. vojno kraljice Ane; francoski kralj Ludvik XIV. in cesar Karel VI. sta se vojskovala še eno leto. Španski burbonski kralj se je uradno odpovedal francoskemu prestolu v deklaraciji z dne 5. novembra 1712, ki je bila vključena v deseti člen pogodbe med Francijo in Veliko Britanijo z dne 11. aprila 1713. Španski kralj je izjavil, da »je treba doseči splošni mir in za vedno zagotoviti univerzalno blagostanje in počitek za Evropo ter vzpostaviti ravnotežje med silami« (te pogodbe so izšle v večjezikovnih izdajah, tako da so ljudem bile hkrati na voljo latinske, francoske, angleške, španske, nemške verzije; Ghervas, 2019, 205–06).

Prva eksplisitna omemba ravnotežja moči v velikih mednarodnih pogodbah se je torej pojavila v utrechtskem miru leta 1713. Cilj na kongresu v Utrechtu je bil »urediti in vzpostaviti mir in spokojnost krščanstva z enakim ravnotežjem moči, (ki je najboljši in najbolj trden temelj vzajemnega prijateljstva in sporazuma, ki bo trajal na vseh straneh)« (utrechtska pogodba, 1713, člen 2; sl. 4). Ravnotežje moči je zdaj bilo popolnoma legitimno pravno načelo, ki je urejalo in vodilo mednarodno politiko. Po drugi strani je isto načelo delno delegitimiziralo dinastično politiko kot orodje za preoblikovanje evropskih meja (Lascurettes, 2020, 8). Utrechtski mir je prinesel nov sistem ravnotežja moči v Evropi (Dhondt, 2015; Dhondt, 2016; Lesaffer, 2019), Prusija in Rusija pa sta v 18. stoletju vstopili v evropsko ravnotežje moči (Hennings, 2019). Ravnotežje moči je bilo ustoličeno kot mednarodno pravno načelo.

ZAKLJUČEK

Joachim Whaley, zgodovinar Svetega rimskega cesarstva, je trdil, da so kasnejši komentatorji, kot so Leibniz, Rousseau, Kant in Schiller, peli slavospeve vestfalskemu miru kot prvemu koraku k splošnemu miru. Toda Whaley je že sam poudaril, da njihovih retroaktivnih in anahronističnih projekcij ne gre zamenjati z opisi resničnosti (Whaley, 2012, 637). Vestfalski mir ni vzpostavil novega mednarodnega sistema, kot je trdilo tradicionalno zgodovinsko pisanje, vsekakor pa ni bil samo še en skupek pogodb, kot namiguje

revizionistična perspektiva. Še danes se v literaturi zgodovine mednarodnih odnosov vestfalski mir pogosto omenja kot izvir temeljnih načel v mednarodnem redu: nedotakljivost državnih mej in nevmešavanje v notranje zadeve držav, kar zaznamuje kompleksni koncept *Landeshoheit* ali vestfalska suverenost (*ius superioritatis*). Pri tem vprašanju sta sicer pogodbi dvoumni: nekateri členi poudarjajo poslušnost suverenemu knezu (*summus princeps*) oziroma cesarju, nekateri členi vzpostavljajo suverenost političnih entitet in (nad)škofij posebej v verskih zadevah, kjer so zavzeli bolj »uravnotežen« pristop.

Prav ta mnogopomenskost in »fleksibilnost« ideje ravnotežja moči je bil eden izmed razlogov za njen obstanek vse do danes. Treba je bilo namreč menjati samo hegemon, medtem ko so osnovni gradniki teorije ali načela ostali enaki. Tako so teoretiki in državniki ravnotežja moči v 17. stoletju zamenjali špansko hegemonijo v dolgem 16. stoletju za francosko hegemonijo v 17. stoletju. Francoskega pisca Rohana, ki je pisal v času Ludvika XIII. proti španski hegemoniji Habsburžanov, je uporabil habsburški pisec Lisola, ki je pisal v času cesarja Leopolda I. in angleškega kralja Karla II. proti francoski hegemoniji Ludvika XIV. Te tekste so potem uporabljali državniki in diplomati v korespondenci, sčasoma pa je pojem ravnotežja moči prišel v pravne pogodbe. Še prej pa je ravnotežje nastopilo v širši javni sferi.

Hkrati s širjenjem načela ravnotežja moči se je oblikovala javna sfera. Tiskanje je omogočilo hitro širjenje besedil in idej. Mednarodne pogodbe so bile prevedene in objavljene v političnih tekstih; pogosto so bile natisnjene v več izdajah. Številni teksti so podrobno obravnavali aktualne politične zadeve, zato tega načela niso več uporabljali samo zgodovinarji ali pravniki v abstraktnih besedilih kot prej v dolgem 16. stoletju. Načelo je veljalo zlasti za dinastično in zavezniško politiko. Ravnotežje moči je postalo vseprisotno v javnih razpravah o mednarodnih odnosih v dolgem 17. stoletju. Pogosto je nastopala v odnosu z alternativami, kot so prvi poskusi idej univerzalnega miru in ideja univerzalne monarhije.

Zavezništva, zlasti proti Franciji in Ludviku XIV., so nastala zaradi grožnje ali strahu pred zaznanimi težnjami po univerzalni monarhiji. Vse države so želele nagniti tehtnico v svojo korist. Ključno vprašanje v dolgem 17. stoletju je bilo več nasledstvenih kriz, saj je vsaka zakonska zveza lahko prinesla določeni dinastiji nove dežele, nove dohodke in nove vojske. Pogosto so nasledstva postala upravičen *casus belli* v skladu s sočasnim *jus ad bellum*. Dva skrajna konflikta v tem članku, tridesetletna vojna in španska

nasledstvena vojna, sta se vsaj deloma odvila zaradi nasledstvenih težav. V zgodnjem novem veku so bili zasebni interesi evropskih dinastij pogosto enačeni z državnim ali nacionalnim interesom.

Nasledstva niso bila samo domača vprašanja, ampak so postali pereči mednarodni problemi, ki so zahtevali mednarodno sodelovanje in rešitve. Ena takih rešitev je bila ideja ravnotežja moči. Ravnotežje moči je bilo del protihegemonske argumentacije, ki je zagovarjala stabilnost v evropskem državnem sistemu, čeprav se je pogosto uporabljala kot izgovor za vojno. Načelo ravnotežja je bilo prisotno v mednarodnih pogodbah: implicitno v vestfalskem miru in eksplicitno v utrechtškem miru. Vestfalski mir ni bila vseevropska listina, ampak je bil sporazum

med tremi članicami: Sveto rimsko cesarstvo, Francija in Švedska.

Med obema velikima pogodbama in vojnama je ravnotežje moči prišlo iz diplomatskega ozadja v diplomatsko ospredje. Hkrati so se pogoji za mednarodno sodelovanje izjemno izboljšali z vzpostavitvijo rednih ambasad in s sistemom kongresov. Pri tem je treba poudariti, da je tudi mednarodno pravo v tem času bistveno napredovalo in se začelo odmikati od svojih začetkov v naravnem pravu. Tako se je tudi načelo ravnotežja moči premaknilo od tradicije naravnega prava proti tradiciji pozitivnega in postavljenega prava. Ravnotežje in njena manifestacija v tehnicah sta bili sicer od nekdaj povezani s Pravičnostjo, zato njena splošna prisotnost v pravu ni presenečenje.

THE BALANCE OF POWER FROM THE TREATY OF WESTPHALIA (1648)
TO THE TREATY OF UTRECHT (1713)

Izidor JANŽEKOVIC

Central European University Vienna, Quellenstraße 51, 1100 Vienna, Austria
e-mail: janzekovic_izidor@phd.ceu.edu; izidor.janzekovic@gmail.com

SUMMARY

The balance-of-power concept has been solidified in the discourse of international relations by the mid-seventeenth century. However, the phrase balance of power was not mentioned once in the Peace of Westphalia (1648), and alternative legal principles of status quo ante (bellum) or uti possidetis were still very influential. Although the balance-of-power idea was not written explicitly in the Peace of Westphalia, its implicit presence was evident and it was often referenced during the negotiations. Several alliances concluded in the second half of the seventeenth century against France reference the balance-of-power idea. By the signing of the Peace of Utrecht (1713), the balance of power became a leading principle and it was referenced repeatedly in the treaties themselves. The idea was first used in historiographical and abstract legal texts, but it became alluded to or explicitly noted in the 'everyday' pamphlets referring to specific state and dynastic policies. The discrepancy between political discourse with the clear presence of the balance-of-power idea and international treaties with the clear absence of the idea until Utrecht is peculiar. The paper traces the path of the balance-of-power concept from the diplomatic background to the diplomatic foreground.

Keywords: balance of power, international relations, Peace of Westphalia (1648), Peace of Utrecht (1713), Louis XIV, France, England, Spain, Holy Roman Empire

VIRI IN LITERATURA

Acta Pacis Westphalicae (1648). Dostopno na: [Http://www.pax-westphalica.de/index.html](http://www.pax-westphalica.de/index.html) (zadnji pristop: 15. 4. 2021).

Aneks (1667): Articles touching Navigation & Commerce (July 1667). V: Chalmers, G. (ur.): A Collection of Treaties Between Great Britain and Other Powers, Vol. I. London, John Stockdale, 1790, 152.

Anne (1702): Her Majesty's Declaration of War against France and Spain. Dublin, Francis Dickson & William Smith.

Anon. (Johan Adler Salvius) (1630): Ursachen, Da-her... Herr Gustavus Adolphus... Endlich gleichfalls gezwungen worden, mit dem Kriegsvolck in Deutsch-land uberzusetzen. Stralsund, Ferber.

Anon. (1632 [1617]): Discours auquel est examiné s'il seroit expedient au Roy d'entendre à l'Empire pour luy; ou seulement de tenir la main pour le faire tomber à un autre Prince qui ne fust point de la Maison d'Austriche. V: Anon.: Recueil de quelques discours politiques sur diverses occurences des affaires depuis 15 ans et en deça. Sine loco et nomine, 7–69.

Anon. (1649): Les Affaires qui sont aujourd'huy entre les Maisons de France et d'Austriche. Amsterdam, Louis Elzevier.

Anon. (Franz Paul von Lisola) (1671): Traité politique sur les mouvemens presens de l'Angleterre contre ses interets et ses maximes fondamentales. Ville Franche, sine nomine.

Anon. (Robert McWard) (1672): The English Ballance, weighing the reasons of Englands present conjunction with France, against the Dutch. London, sine nomine.

Anon. (1677): The Present State of Christendome and the Interest of England, with a Regard to France. London, H. Brome.

Anon. (Marchamont Nedham) (1678): Christianissimus Christianandus: or reasons for a reduction of France to a more Christian state in Europe. London, Jonathan Edwin.

Anon. (1680): Discourses upon the modern affairs of Europe tending to prove that the illustrious French monarchy may be reduced. London, sine nomine.

Anon. (1689): Die Französische Staats-Regirung/ Welcher gestalt selbige ehedessen von der Herrsch-süchtigen Königin Catharina von Medices auf Türkische Manier gegründet/ Hernach von den nachfolgenden Königen/ und deren Haupt-Ministern Richelieu, Maz-rini und andern/ verbindlichst fortgesetzt/ Und bißhero von König Ludwigen dem Vierzehenden mit gantz unchristlichen aus der Ottomannischen Academie/ denen Alcoranischen Lehrsätzen gemäß/ hervor gekommenen Maximen ausgerüstet/ [. . .] Auf das kürztzeste von keinem Passionirten/ jedoch aber der Türkisch-Frantzösischen Regierung wolerfahrnem Ehren-Gemüht beschrieben und mitgetheilet. Sine loco et nomine.

Anon. (1694a): The Bounds set to France by the Pyrenean Treaty; and the Interest of the Confederates not to accept of the Offers of Peace made at this time by the French King. To which are added, Some short Reflections, showing, how far England is concern'd in the Restitution of that Treaty. Together with a List of the Towns and Countries that the French have taken since that Time. London, Richard Baldwin.

Anon. (1694b): Reflexions upon the Conditions of Peace, offered by France; and the Means to be employed for the procuring of better. London, Matthew Wotton.

Anon. (Daniel Defoe) (1700a): Two great questions considered: I. What is the obligation of Parliaments to the Addresses or Petitions of the People, and what the Duty of the Addressers? II. Whether the Obligation of the Covenant or other National Engagements, is concern'd in the Treaty of Union? Being a Sixth Essay at Removing National Prejudices Against the Union. Sine loco et nomine.

Anon. (Daniel Defoe) (1700b): The two great questions further considered with some reply to the remarks. London, sine nomine.

Anon. (1700c): A letter to a Member of Parliament in the Country, concerning the present posture of affairs in Christendom. London, sine nomine.

Anon. (George Stepney) (1701a): An Essay upon the present Interest of England: to which are added the proceedings of the House of Commons in 1677, upon the French King's progress in Flanders. London, John Nutt.

Anon. (1701b): The claims of the People of England essayed, in a letter from the country. London, A. Baldwin.

Anon. (Daniel Defoe) (1701c): The Duke of Anjou's Succession Considered as to its Legality and Consequences with Reflections on the French King's Memorial to the Dutch and on what may be the Interest of the several Princes and States of Christendom with Respect to the present Conjuncture. London, A. Baldwin.

Anon. (Daniel Defoe) (1701d): The Duke of Anjou's Succession further considered, as to the danger that may arise from it to Europe in general; but more particularly to England, and the several branches of our trade. London, A. Baldwin.

Anon. (1701e): Le partage du lion de la fable: vérifié par le roy très-Chrétien Dans l'intrusion du Duc d'Anjou à la Couronne d'Espagne, et La Justice du Droit de l'Empereur, & de Sa Maison à cette Couronne. Cologne, sine nomine.

Anon. (1701f): The Fable of the Lion's Share, Verified in the Pretended Partition of the Spanish Monarchy. Done from the Original Printed at Vienna. London, sine nomine.

Anon. (Daniel Defoe) (1702): The dangers of Europe, from The Growing Power of France. With some free thoughts on remedies. And particularly on the cure of our divisions at home: in order to a successful war abroad against the French King and his allies. London, A. Baldwin.

Avanel, M. (ur.) (1853): *Lettres, instructions diplomatiques et papiers d'état du cardinal de Richelieu*. Vol. 1: 1608–1624. Paris, Imprimerie Impériale.

Bethel, S. (1668): *The World's Mistake in Oliver Cromwell, or, A short political discourse shewing that Cromwell's mal-administration, during his four years and nine moneths pretended protectorship, layed the foundation of our present condition in the decay of trade*. London, sine nomine.

Birch, T. (ur.) (1742): *A Collection of the State Papers of John Thurloe, Esq.; Secretary First to the Council of State, and Afterwards to Oliver and Richard Cromwell*. London, Thomas Woodward & Charles Davis.

Bodinus, J. W. (1689): *Bilanx lustae Potestatis Inter Principes Ac Status Imperii Cum Imperatore & Electoribus Circa Concursum ad Publica Imperii Germanici Negotia*. Rinthelius, Wächter.

Campanella, T. (c. 1600): *Compendio della Monarchia di Spagna*. Izvirni rokopis hrani Biblioteca nacional de España. Dostopno na: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000083183&page=1> (zadnji pristop: 6. 6. 2021).

Campanella, T. (1620): *Von der spanischen Monarchy, oder aussführliches Bedencken, welchermassen, von dem König in Hispanien, zu nunmehr lang gesuchter Weltbeherrschung, so wol ins gemein, als auff jedes Königreich vnd Land besonders, allerhand Anstalt zu machen sein möchte*. Frankfurt, sine nomine.

Campanella, T. (1640): *De Monarchia hispanica discursus*. Amsterdam, L. Elzevirius.

Cassan, J. de (1632): *La recherche des droicts du Roy, & de la couronne de France sur les royaumes, duchez, comtez, villes et païs occupez par les princes estrangers*. Paris, F. Pomeray.

Clément, P. (ur.) (1861–1882): *Lettres, instructions, et mémoires de Colbert, publiés d'après les ordres de l'empereur*. Paris, Impr. impériale.

Cobbett, W. (ur.) (1806): *The Parliamentary History of England, from the Earliest Period to the Year 1803*. London, T.C. Hansard.

Crucé, E. (1623): *Le nouveau Cynee ou Discours d'Estat representant les occasions & moyens d'establir une paix générale, & la liberté du commerce par tout le monde*. Paris, Jacques Villery.

Davenant, C. (1693): *An Essay on the Ways and Means of Supplying the War*. London, Jacob Tonson.

Davenant, C. (1701a): *An Essay upon the Balance of Power*. London, James Knapton.

Davenant, C. (1701b): *An Essay upon the Right of Making War, Peace and Alliances*. London, James Knapton.

Davila, E. C. (1644): *Histoire des guerres civiles de France, contenant tout ce qui s'est passé de mémorable en France jusqu'à la paix de Vervins, depuis le règne de François II*. Paris, P. Rocolet.

Defoe, D. (1703): *A true Collection of the Writings of the Author of the True Born English-man*. London, sine nomine.

Defoe, D. (1704): *A Review of the Affairs of France: and of all Europe*, 23 September 1704. London, sine nomine.

Defoe, D. (1706): *A Review of the Affairs of France: and of all Europe*, 1 April 1706. London, sine nomine.

Defoe, D. (1709): *A Review of the Affairs of France: and of all Europe*, 19 April 1709. London, sine nomine.

Druga Velika aliansa (1701). Dostopno na: <http://www.ieg-friedensvertraege.de/treaty/1701%20IX%207%20Allianzvertrag%20von%20Den%20Haag/t-1198-1-en.html?h=1> (zadnji pristop: 6. 6. 2021).

Fenelon, F. (1825 [1734]): *Examen de conscience sur les devoirs de la royauté*. Paris, A.-A. Renouard.

Fruijn, R., Japikse, N. & G. W. Kernkamp (ur.) (1906–1919): *Brieven aan en Brieven van Johan de Witt*. Amsterdam, Johannes Müller.

Guicciardini, F. (1579): *The History of Guicciardin, containing the vvares of Italie and other partes*, trans. Sir Geffray Fenton. London, William Norton.

Halifax, G. S. (1682): *The Character of a Trimmer Neither Whigg nor Tory*. London, sine nomine.

IPM (1648). Dostopno na: <http://www.pax-westphalia.de/ipmipo/index.html> (zadnji pristop: 6. 6. 2021).

IPO (1648). Dostopno na: <http://www.pax-westphalia.de/ipmipo/index.html> (zadnji pristop: 6. 6. 2021).

Jansenius, C. (1637): *Le Mars françois, ou La guerre de France, en laquelle sont examinées les raisons de la justice prétendue des armes et des alliances du roi de France*. Sine loco et nomine.

Journals of the House of Lords (1771): *Journals of the House of Lords, Beginning Anno Decimo Octavo Caroli Secundi, 1666*. London, His Majesty's Stationery Office.

Leibniz, G. W. (1684): *Mars christianissimus, autore Germano Gallo-Graeco ou Apologie des Armes du Roy Tres-Chrestien contre les Chrestiens*. Cologne, David le Bon.

Leibniz Institute of European History (2020). Dostopno na: <http://www.ieg-friedensvertraege.de/de/vertraege> (zadnji pristop: 6. 6. 2020).

L'Estrange, H. (1655): *The reign of King Charles: an history faithfully and impartially delivered and disposed into annals*. London, Edward Dod & Henry Seile.

Lisola, F. P. de (1667a): *Bouclier d'estat et de justice, contre Le dessin manifestement decouvert de la Monarchie Universelle*. Sine loco et nomine.

Lisola, F. P. de (1667b): *The Buckler of State and Justice against the Design Manifestly Discovered of the Universal Monarchy, under the vain pretext of the Queen of France, her pretensions translated out of French*. London, Richard Royston.

Lisola, F. P. de (1673): *Appel de l'Angleterre touchant la secrete Cabale ou Assemblée à Withael*. Amsterdam, sine nomine.

Lloyd, W. (1692): *The Pretences of the French Invasion examined, for the Information of the People of England*. London, R. Clavel.

London Gazette (1701a): Address to the King from the ancient Borough of Clithero in the County of Lancaster. 1 January–5 January 1701 (O.S.). London, sine nomine.

London Gazette (1701b): 13 November 1701 (O.S.). London, sine nomine.

Manley, T. (1689): The Present State of Europe Briefly Examined and found Languishing Occasioned by the Greatness of the French Monarchy. London, Baldwin.

Mariales, X. (1645): Bilancio delle confederationi, e guerre de principi giuste ed ingiuste contro le massime dello asserto Cattolico di stato. In Colonia, sine nomine.

Matthieu, P. (1606): Histoire veritable des guerres entre les deux maisons de France et d'Espagne durant le regne des tres-Chrestiens Rois François I Henry II jusques à la paix de Vervins. Sine loco et nomine.

Molesworth, R. (1694): Account of Denmark, as it was in the year 1692. London, Timothy Goodwin.

Parry, C. (ur.) (1969–1980): The Consolidated Treaty Series. Dobbs Ferry, N. Y., Oceana Publications.

Pett, P. (1688): Happy Future State of England, or, A discourse by way of a letter to the late Earl of Anglesey. London, sine nomine.

Pirenejski mir (1659): The treaty of peace called the Pyrenaean Treaty, between the crowns of France and Spain. London, T. Collins, J. Wright, T. Sawbridge & M. Pitt.

Pogodba iz Brede (1667): Articles of peace & alliance between the Most Serene and Mighty Prince Charles II, by the grace of God, King of England, Scotland, France and Ireland, defender of the faith, &c. and the High and Mighty Lords, the States General of the United Netherlands, concluded the 21/31 day of July, 1667. Savoy, John Bill & Christopher Barker.

Pogodba o Trojni zvezi (1668): A perpetual league of mutual defence and allyance between His Majesty and the Estates General of the United Provinces of the Low-Countries together with a confirmation of the articles of commerce agreed upon by the treaty at Breda. Savoy, John Bill & Christopher Barker.

Pogodba v Nijmegenu (1679): A collection of all the acts, memorials & letters, that pass'd in the negotiation of the peace with the treaties concluded at Nimeguen. London, Walter Kettily.

Praški mir (1635): Abdruck Deß FriedensSchlusses/Von der Röm. Käys. Mayt. unnd Churfürstl. Durchl. zu Sachsen. Franckfurt an der Oder, Michael Kochen.

Pufendorf, S. von (1672): De Jure Naturae et Gentium Libri Octo. London, Junghans.

Richelieu, A.-J. du P. (1997): Les papiers de Richelieu. Section politique exterieure. Correspondance et papiers d'Etat. Empire allemand: Tome II (1630–1635) (ur. Anja Victorine Hartmann). Paris, Pedone.

Rohan, H. de (1639): De l'intérêt des princes et estats de la Chrétienté. Paris, Bonaventure & Abraham Elzevier.

Sandras, G. C. de (1685): French intrigues; or, The history of their delusory promises since the Pyrenaean treaty Printed in French at Cologne, and now made English. London, William Hensman & Thomas Fox.

Somers, L. (1701): Anguis in Herba; Or, the Fatal Consequences of a Treaty with France. London, A. Baldwin.

Swift, J. (1711): The Conduct of the Allies and of the Late Ministry in Beginning and Carrying on the Present War. London, John Morphew.

Tajni sporazum iz Dovra (1670). V: Browning, A. (ur.): English Historical Documents, Vol. VI: c. 1660–1714. London, Routledge, 1995, 863–867.

Teutschmuth, C. (1690): Der französische Attila Ludovicus XIV. Sine loco et nomine.

Utrechtska pogodba (1713): Treaty of Peace and Amity between GB and Spain, signed in Utrecht, 13 July 1713. London, Thomas Newcomb & Henry Hills.

Vattel, E. de (1758): Le droit des gens ou principes de la loi naturelle. London, sine nomine.

Vattel, E. de (1760): The Law of Nations: Or, Principles of the Law of Nature Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns. London, J. Newbery et al.

Voltaire (1751): Le Siècle de Louis XIV. Paris, M. de Francheville.

Warendorff, W. A. von (1641): Jean Petage, oder frantzösischer Brillenreisser, das ist die heut zu Tage verübte Frantzösische Kriegs-Actiones in Teutschland. Sine loco et nomine.

Westminstrska pogodba (1654): Articles of peace, union and confederation, concluded and agreed between his Highness Oliver Lord Protector of the common-wealth of England, Scotland & Ireland, and the dominions thereto belonging. And the Lords the States General of the United Provinces of the Netherlands. London, His Highness special command.

Westminstrska pogodba (1655). V: Jenkinson, C. (ur.): A Collection of All the Treaties of Peace, Alliance, and Commerce, etc., Vol. I: 1648–1713. London, J. Debrett, 1785.

Westminstrska pogodba (1674a): Articles of peace between the Most Serene and Mighty Prince Charles II ... and the High and Mighty Lords, the States General of the United Netherlands concluded at Westminster the 9/19 day of February, 1673/4. Edinburgh, His Majesties printers.

Westminstrska pogodba (1674b): A treaty marine between the Most Serene and Mighty Prince Charles II ... and the High and Mighty Lords, the States General of the United Netherlands to be observed throughout all and every the countreys and parts of the world by sea and land, concluded at London the first day of December, 1674. London, John Bill & Christopher Barker.

Wiktor, C. L. (1998): Multilateral Treaty Calendar, 1648–1995. The Hague, Martinus Nijhoff.

- Wright, M. (ur.) (1975):** *Theory and Practice of the Balance of Power 1486–1914, Selected European Writings.* London, Dent.
- Yarranton, A. (1677):** *England's improvement by sea and land To out-do the Dutch without fighting.* London, Author.
- Zavezniška pogodba (1678):** *A Treaty of Alliance between Charles II King of Great Britain, and the States of Holland.* The Hague, sine nomine.
- Zavezniška pogodba (1689):** *A Treaty between William III and Mary... and the States General.* London, sine nomine.
- Asbach, O. & P. Schröder (ur.) (2010):** *War, the State and International Law in Seventeenth-Century Europe.* London, Routledge.
- Bély, L., Haan, B. & S. Jettot (ur.) (2015):** *La Paix des Pyrénées (1659) ou le triomphe de la raison politique.* Paris, Garnier.
- Black, J. (1983):** *The Theory of the Balance of Power in the First Half of the Eighteenth Century: A Note on Sources.* *Review of International Studies*, 9, 1, 55–61.
- Black, J. (1990):** *Eighteenth Century Europe, 1700–1789.* London, Palgrave.
- Black, J. (2002):** *European International Relations 1648–1815.* London, Palgrave.
- Bosbach, F. (1988):** *Monarchia Universalis: Ein politischer Leitbegriff der Frühen Neuzeit.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bruin, R. E. de, Haven, C. V. D., Jensen, L. & D. Onnekink (ur.) (2015):** *Performances of Peace: Utrecht 1713.* Leiden, Brill.
- Bull, H. (1977):** *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics.* New York, Columbia University Press.
- Burke, P. (1992):** *The Fabrication of Louis XIV.* New Haven and London, Yale University Press.
- Butterfield, H. (1973):** s.v. 'Balance of Power.' V: Wiener, P. P. (ur.): *Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas I.* New York, Charles Scribner's Sons, 179–188.
- Canny, N. (ur.) (1998):** *The Oxford History of the British Empire, Vol. I: The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century.* Oxford, Oxford University Press.
- Cartwright, J. (1894):** *Madame, a Life of Henrietta, Daughter of Charles I and Duchess of Orleans.* London, Seeley.
- Clark, G. (1970):** *From the Nine Years War to the War of the Spanish Succession.* V: Bromley, J. S. (ur.): *The New Cambridge Modern History, Vol. VI.* Cambridge, Cambridge University Press, 381–409.
- Claude, I. L. (1962):** *Power and International Relations.* New York, Random House.
- Cooper, J. P. (ur.) (1970):** *The New Cambridge Modern History, Vol. 4: The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609–48/59.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Croxton, D. (1999):** *The Peace of Westphalia of 1648 and the Origins of Sovereignty.* *The International History Review*, 21, 569–591.
- Dhondt, F. (2015):** *Balance of Power and Norm Hierarchy: Franco-British Diplomacy after the Peace of Utrecht.* Leiden, Brill.
- Dhondt, F. (2016):** *The Law of Nations and Declarations of War after the Peace of Utrecht.* *History of European Ideas*, 42, 3, 329–349.
- Duchhardt, H. (ur.) (2010):** *Der Pyrenäenfriede 1659: Vorgeschichte, Widerhall, Rezeptionsgeschichte.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Fellmeth, A. X. & M. Horwitz (2009):** s.vv. 'status quo ante bellum; uti possidetis, ita possideatis.' V: Fellmeth, A. X. & M. Horwitz (ur.): *Guide to Latin in International Law.* Oxford, Oxford University Press, 267–68, 286–87.
- Fenske, H. (1975):** s.v. 'Gleichgewicht, Balance.' V: Brunner, O., Conze, W. & R. Kosseleck (ur.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Vol. 2.* Stuttgart, Klett-Cotta, 959–996.
- Gelderen, M. van (2007):** *Universal Monarchy, the Rights of War and Peace and the Balance of Power: Europe's Quest for Civil Order.* V: Persson, H.-Å. & B. Stråth (ur.): *Reflections on Europe: Defining a Political Order in Time and Space.* Brussels, Peter Lang, 49–71.
- Ghervas, S. (2019):** *In the Shadow of Utrecht: Perpetual Peace and International Order, 1713–1815.* V: Soons, A. H. A. (ur.): *The 1713 Peace of Utrecht and its Enduring Effects.* Leiden, Brill, 205–206.
- Goldie, M. & C.-E. Levillain (2020):** *François-Paul de Lisola and English Opposition to Louis XIV.* *The Historical Journal*, 63, 3, 559–80.
- Gross, L. (1948):** *The Peace of Westphalia, 1648–1948.* *The American Journal of International Law*, 42, 20–41.
- Haas, E. B. (1953):** *The Balance of Power: Prescription, Concept or Propaganda.* *World Politics*, 5, 442–477.
- Habermas, J. (1962):** *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft.* Berlin, Neuwied.
- Habermas, J. (1989):** *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society.* Cambridge, Polity.
- Hardy, D. (2018):** *Associative Political Culture in the Holy Roman Empire: Upper Germany, 1346–1521.* Oxford, Oxford University Press.
- Hayton, D. W. (ur.) (1996):** *The Parliamentary Diary of Sir Richard Cocks, 1698–1702.* Oxford, Oxford University Press.
- Hennings, J. (2019):** *Balance of Power und Theatrum Praecedentiae. Russland im Spiegel der Zeremonialliteratur des 17. und 18. Jahrhunderts.* V: Schwarcz, I. (ur.): *Die Flucht des Thronfolgers Aleksej: Krise in der „Balance of Power“ und den österreichisch-russischen Beziehungen am Anfang des 18. Jahrhunderts.* Vienna, LIT Verlag, 11–24.

- Holmes, G. (1967):** *British Politics in the Age of Anne*. New York, St. Martin's Press.
- Horwitz, H. (1977):** *Parliament, Policy and Politics in the reign of William III*. Manchester, Manchester University Press.
- Howat, G. M. D. (1974):** *Stuart and Cromwellian Foreign Policy*. New York, St. Martin's Press.
- Hutton, R. (1986):** The Making of the Secret Treaty of Dover, 1668–1670. *The Historical Journal*, 29, 297–318.
- Imhof, E. (1966):** *Der Friede von Vervins 1598*. Aarau, Keller Verlag.
- Janžekovič, I. (2019a):** Izvor in prenos ideje ravnotežja moči iz Italije v Evropo. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 29, 3, 345–362.
- Janžekovič, I. (2019b):** The Balance of Power in the Renaissance. *History of Political Thought*, XL, 4, Winter 2019, 607–630.
- Jones, J. R. (1996):** *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century*. London, Routledge.
- Kaeber, E. (1907):** Die Idee des europäischen Gleichgewichts in der publizistischen Literatur vom 16 bis zur Mitte des 18 Jahrhunderts. Berlin, A. Duncker.
- Kaplan, M. A. (1957):** *System and Process in International Politics*. New York and London, John Wiley & Sons.
- Kennedy, P. (1987):** *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York, Random House.
- Kleinschmidt, H. (2000):** *The Nemesis of Power: A History of International Relations Theories*. London, Reaktion Books.
- Kočevar, V. (ur.) (2020):** *Tridesetletna vojna in Slovenci: evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Lascurettes, K. M. (2020):** *Orders of Exclusion: Great Powers and the Strategic Sources of Foundational Rules in International Relations*. Oxford, Oxford University Press.
- Lesaffer, R. (2019):** The Peace of Utrecht, the Balance of Power and the Law of Nations. V: Soons, A. H. A. (ur.): *The 1713 Peace of Utrecht and its Enduring Effects*. Leiden, Brill, 67–89.
- Little, R. (2007):** The Balance of Power in International Relations: Metaphors, Myths and Models. Cambridge, Cambridge University Press.
- Luard, E. (1992):** *The Balance of Power: The System of International Relations, 1648–1815*. Basingstoke, Macmillan.
- Malettke, K. (2012):** Hegemonie – multipolares System – Gleichgewicht: 1648/1659–1713/14. Paderborn/München/Wien, Schöningh.
- Mastnak, T. (1993):** Notica o univerzalni monarhiji. *Filozofski vestnik*, 14, 1, 43–58.
- Maurseth, P. (1964):** Balance-Of-Power Thinking from The Renaissance to the French Revolution. *Journal of Peace Research*, 1, 2, 120–136.
- McVeagh, J. (ur.) (2003-11):** *Daniel Defoe: A Review of the Affairs of France*. London, Pickering and Chatto.
- Mearsheimer, J. J. (2001):** *The Tragedy of Great Power Politics*. New York, W.W. Norton & Company.
- Morgenthau, H. J. (1949):** *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York, Alfred A. Knopf.
- Nagel, U. (2018):** *Zwischen Dynastie und Staatsräson. Die habsburgischen Botschafter in Wien und Madrid am Beginn des Dreißigjährigen Krieges*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Nys, E. (1893):** *La Théorie de l'Equilibre Européen*. *Revue de droit international et de législation comparée*, XXV, 34–57.
- Osiander, A. (1994):** The States System of Europe, 1640–1990: Peacemaking and the Conditions of International Stability. Oxford, Clarendon Press.
- Osiander, A. (2001):** Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth. *International Organization*, 55, 251–287.
- Parker, G. (1997):** *The Thirty Years' War*. London, Routledge.
- Parrott, D. (2001):** *Richelieu's Army: War, Government and Society in France, 1624–1642*. New York, Cambridge, Cambridge University Press.
- Piirimäe, P. (2007):** Russia, the Turks and Europe: Legitimation of War and the Formation of European Identity in the Early Modern Period. *Journal of Early Modern History*, 11, 63–86.
- Pincus, S. (1992):** Popery, Trade and Universal Monarchy: the Ideological Context of the Outbreak of the Second Anglo-Dutch War. *English Historical Review*, 107, 1–29.
- Pincus, S. (1995a):** From Butterboxes to Wooden Shoes: the Shift in English Popular Sentiment from anti-Dutch to anti-French in the 1670s. *The Historical Journal*, 38, 333–361.
- Pincus, S. (1995b):** Republicanism, Absolutism, and Universal Monarchy: English Popular Sentiment During the Third Dutch War. V: MacLean, G. (ur.): *Culture and Society in the Stuart Restoration: Literature, Drama, History*. Cambridge, Cambridge University Press, 258–59.
- Pincus, S. (2011):** Absolutism, Ideology and English Foreign Policy: the Ideological Context of Robert Molesworth's Account of Denmark. V: Onnekink, D. & G. Rommelse (ur.): *Ideology and Foreign Policy in Early Modern Europe (1650–1750)*. Farnham, Surrey, Burlington, VT, Ashgate, 29–54.
- Pocock, J. G. A. (1987):** The Concept of Language and the métier d'historien: Some Considerations on Practice. V: Pagden, A. (ur.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 19–38.
- Pollard, A. F. (1923):** The Balance of Power. *Journal of the British Institute of International Affairs*, 2, 2, 51–64.

- Rameix, S. (2011):** Justifying War: Churchmen and War in France and England during the Nine Years' War (1688–1697). V: Onnekink, D. & G. Rommelse (ur.): *Ideology and Foreign Policy in Early Modern Europe (1650–1750)*. Farnham, Surrey, Burlington, VT, Ashgate, 181–196.
- Repgen, K. (1998):** Negotiating the Peace of Westphalia: A Survey with an Examination of the Major Problems. V: Bußmann, K. & H. Schilling (ur.): *1648: War and Peace in Europe (Catalogue of the 26th exhibition of the Council of Europe, on the Peace of Westphalia)*. Münster in Osnabrück, Council of Europe, I, 355–372.
- Rodger, N. (2004):** *The Command of the Ocean: A Naval History of Britain, 1649–1815*. London, Penguin – Allen Lane.
- Rommelse, G. (2010):** The Role of Mercantilism in Anglo-Dutch Political Relations, 1650–1674. *Economic History Review*, 63, 591–611.
- Schmidt, S. (2011):** To Order the Minds of Scholars: The Discourse of the Peace of Westphalia in International Relations Literature. *International Studies Quarterly*, 55, 601–623.
- Schmidt, G. (2018):** *Die Reiter der Apokalypse – Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*. München, C. H. Beck.
- Schmitt, C. (1950):** *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schröder, P. (2017a):** Trust in Early Modern International Political Thought, 1598–1713. Cambridge, Cambridge University Press.
- Schröder, P. (2017b):** The Concepts of Universal Monarchy and Balance of Power in the First Half of the Seventeenth Century — A Case Study. V: Koskenniemi, M., Rech, W. & M. Jiménez Fonseca (ur.): *International Law and Empire: Historical Explorations*. Oxford, Oxford University Press, 83–100.
- Sheehan, M. (1989):** The Place of the Balancer in Balance of Power Theory. *Review of International Studies*, 15, 2, Special Issue on the Balance of Power, 123–134.
- Skinner, Q. (2002):** Motives, Intentions and Interpretation. V: Skinner, Q. (ur.): *Visions of Politics, Vol. I: Regarding Method*. Cambridge, Cambridge University Press, 90–102.
- Smith, B. L. (2020):** s.v. Propaganda. V: *Encyclopædia Britannica*. Dostopno na: <https://www.britannica.com/> (zadnji pristop: 17. 10. 2020).
- Strohmeyer, A. (2009):** Ideas of Peace in Early Modern Models of International Order: Universal Monarchy and Balance of Power in Comparison. V: Dülffer, J. & R. Frank (ur.): *Peace, War and Gender from Antiquity to the Present: Cross-Cultural Perspectives*. Essen, Klartext, 65–80.
- Thompson, A. (2011):** Balancing Europe: Ideas and Interests in British Foreign Policy (c. 1700–c. 1720). V: Onnekink, D. & G. Rommelse (ur.): *Ideology and Foreign Policy in Early Modern Europe (1650–1750)*. Farnham, Surrey, Burlington, VT, Ashgate, 267–282.
- Troost, W. (2011):** 'To restore and preserve the liberty of Europe': William III's Ideas on Foreign Policy. V: Onnekink, D. & G. Rommelse (ur.): *Ideology and Foreign Policy in Early Modern Europe (1650–1750)*. Farnham, Surrey, Burlington, VT, Ashgate, 283–304.
- Türk, D. (2015):** Temelji mednarodnega prava. Ljubljana, GV Založba.
- Vagts, V. & D. Vagts (1979):** The Balance of Power in International Law: A History of an Idea. *The American Journal of International Law*, 73, 555–80.
- Vries, J. de & A. van der Woude (1997):** The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815. Cambridge, Cambridge University Press.
- Walter, R. (2015):** Slingsby Bethel's Analysis of State Interests. *History of European Ideas*, 41, 489–506.
- Waltz, K. N. (1979):** *Theory of International Politics*. New York, Random House.
- Wedgwood, C. V. & A. Grafton (2005):** *The Thirty Years War*. New York, New York Review Books Classics, 2005.
- Whaley, J. (2012):** *Germany and the Holy Roman Empire, Volume I: Maximilian I to the Peace of Westphalia 1493–1648*. Oxford, Oxford University Press.
- Wight, M. (1966):** The Balance of Power. V: Butterfield, H. & M. Wight (ur.): *Diplomatic Investigations: Essays on the Theory of International Politics*. London, Allen & Unwin, 149–175.
- Wilson, P. (2011):** *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*. Cambridge, MA, Belknap Press.
- Zurbuchen, S. (ur.) (2019):** *The Law of Nations and Natural Law 1625–1800*. Leiden, Brill.

received: 2020-11-12

DOI 10.19233/ASHS.2021.19

A COMPARISON OF THE PRE-SOCIALIST AND SOCIALIST RECEPTION OF MARK TWAIN IN SLOVENIA

Janko TRUPEJ

Laška vas 21, 3273 Jurklošter, Slovenia
e-mail: janko.trupej@gmail.com

ABSTRACT

The present article analyses the reception of Mark Twain and his works in serial publications on the territory that now constitutes the Republic of Slovenia over a period of circa one hundred years, i.e. it compares Twain's status in the pre-socialist era (until 1945) and the socialist era (1945–1991). The article addresses the extent to which the reception was affected by ideology and the contemporary political situation, as well as by the relations between the United States and the country of which the Slovenian territory formed part during a particular period of time.

Keywords: Mark Twain, reception, ideology, literary translation, American literature

UN CONFRONTO TRA LA RICEZIONE PRE-SOCIALISTA E SOCIALISTA DI MARK TWAIN IN SLOVENIA

SINTESI

Il presente articolo si propone di analizzare la ricezione di Mark Twain e delle sue pubblicazioni seriali nel territorio che rappresenta oggi la Repubblica di Slovenia, in un periodo di circa cent'anni, ovvero di porre a confronto lo statuto di Twain nel periodo presocialista (fino al 1945) e socialista (1945–1991). L'articolo esamina in quale misura la ricezione dell'autore è stata influenzata dall'ideologia, dalla situazione politica contemporanea e dalle relazioni tra gli Stati Uniti e il paese di cui faceva parte il territorio sloveno durante un periodo specifico.

Parole chiave: Mark Twain, ricezione, ideologia, traduzione letterale, letteratura americana

INTRODUCTION

Samuel Langhorne Clemens, better known by his *nom de plume* Mark Twain, is most famous across the world for writing *The Adventures of Tom Sawyer* (1876), a classic of juvenile literature, and *Adventures of Huckleberry Finn* (1884), one of the most famous 19th-century *bildungsromans* and a contender for the title of the 'Great American Novel'.¹ These are the works for which he is principally known in Slovenia, where he has in recent decades been perceived primarily as an author for younger audiences; as Meta Grosman (2004, 144) notes, this even holds true for the latter novel.² The present paper will attempt to establish whether and to what extent this was also true of Twain's status in the past, i.e. over the period of around one hundred years preceding Slovenia's modern period: from the end of the 19th century, when Twain's name sporadically began to appear in Slovenian publications, to 1991, when Slovenia declared independence from Yugoslavia. During this period, most of the territory that today constitutes the Republic of Slovenia formed part of different political entities: until the end of World War I, it was part of the Austro-Hungarian Empire, during the inter-war period, it formed part of the Kingdom of Yugoslavia,³ where after the end of World War II, the monarchy was abolished, and a socialist regime was established in the country.

As representatives of reception aesthetics have asserted, readers actively shape the 'historical life' of literary works: upon publication of a certain text, they compare it to other works, and subsequently new generations of readers often re-interpret it (Jauss, 1970, 7–9; cf. Jauss, [1982] 1998, 16). In recent decades, Slovenian literary scholars have published numerous studies about the historical reception of American authors in Slovenia (e.g., Blake, 2003; Intihar Klančar, 2008; Kern, 2010; Potočnik Topler, 2017; Čerče, 2013; 2018; Zupan, 2015; 2020) and about various ideological issues related to the works of American authors (e.g., Šalamon, 2007; Burcar, 2018; Čerče, 2019; Virant, 2019). Since an analysis of Twain's reception in serial publications by Slovenian émigrés to the United States showed substantial differences dependent on the ideological orientation of a particular publica-

tion and the contemporary socio-political situation in the country (see Trupej, 2019a), one can presuppose that the same would also be true for Twain's reception in the Slovenian ethnic territory.

In the present article, Twain's work and its reception in the source culture will thus be outlined first in order to have a frame of reference, and then his Slovenian reception will be discussed. The analysis encompassed nearly 2,000 issues of serial publications in which the name 'Mark Twain' appears at least once. The article will thus establish how several generations of Slovenian readers, living in countries with different political systems, perceived Twain, and it will shed light upon the 'historical life' of some prominent works of his among Slovenians.⁴

MARK TWAIN IN THE UNITED STATES OF AMERICA

Mark Twain first gained national attention in 1865 with the sketch "Jim Smiley and His Jumping Frog," which was later published in the collection *The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County, and Other Sketches* (1867) (Railton, 2004, 3), but he truly became a household name with the travelogue about his trip to Europe and the Middle East entitled *Innocents Abroad* (1869), in which he showed irreverence towards European culture and satirized American behaviour abroad (Lamb, 2005, 469; cf. Rasmussen, 2007, 575). The book was a great commercial success: it sold 67,000 copies in its first year in print (Robinson, 1995, 27) and remained Twain's best-selling travelogue throughout his lifetime (Railton, 2004, 5). Encouraged by its success, Twain next wrote a prequel entitled *Roughing It* (1872), in which he described his experiences as a reporter and miner in the American West, where he spent a large part of the 1860s. Robert Paul Lamb summed it up in the following words:

Roughing It thus commences as a flight from order, turns into a flight from freedom, becomes a quest for a social order in which meaningful freedom can flourish, and concludes with the narrator's realization of the futility of this search and his consequent alienation. (Lamb, 2005, 470)

1 Peter Messent (2007, 12) states that *Adventures of Huckleberry Finn* is "perhaps the most celebrated and best-known novel in American literary history". However, David E. E. Sloane (2001, 63) asserts that outside of the United States, *The Adventures of Tom Sawyer* is better known than its more critically acclaimed sequel (cf. Rasmussen, 2007, 198).

2 This assertion is further substantiated by the fact that much of the contemporary Slovenian academic writing on *Adventures of Huckleberry Finn* was published in *Otrok in knjiga*—a journal devoted to children's and juvenile literature (see Trupej, 2019b, 336–338).

3 From 1918 to 1929, the country was officially called the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

4 The reception was analysed by consulting the bibliography of the Research Centre of the Slovenian Academy of Arts and Sciences (ZRC SAZU) and the Digital Library of Slovenia. Some of the articles about *The Adventures of Tom Sawyer* and *Adventures of Huckleberry Finn* were previously discussed in a paper about the Slovenian reception of select literary works containing racist discourse (Trupej, 2015, 218–221) and in a paper on the Slovenian reception of both novels (Trupej, 2019b); both papers are written in Slovenian.

This book was almost as successful as *Innocents Abroad* had been (Robinson, 1995, 27), but many decades later it received scrutiny because of its portrayal of Native Americans, as well as for not taking issue with the expansion of the United States westwards and the effects this had on the native population of the lands (Railton, 2004, 28; Lamb, 2005, 470, 472). On the other hand, *Roughing It* is notable because it condemned racism against Chinese immigrants (Railton, 2004, 27; Lamb, 2005, 471).

The Gilded Age (1873), Twain's first novel, was co-written with Charles Dudley Warner. It satirizes American society and so perfectly captures the *zeitgeist* of the post-Civil War decades in the United States that the era was later named after the title of the novel (Rasmussen, 2007, 144).

The Adventures of Tom Sawyer (1876), which is today perhaps best-known for its whitewashing scene, reflected "a nostalgic desire for a simpler and earlier way of life increasingly distant from the urban and technological developments of Gilded Age America" (Messent, 2007, 13; cf. Railton, 2004, 39–40). The first novel that Twain wrote by himself would go on to sell more copies than any other of his novels throughout his lifetime (Messent, 2007, 12) and has remained his best-selling book until the present (Rasmussen, 2007, 477). However, in the 20th century it sometimes attracted criticism because it barely acknowledges the existence of slavery in the South and portrays the Native American antagonist named 'Injun Joe' in a stereotypical way (Sloane, 2001, 75, 78; Railton, 2004, 37, 41–43; Lamb, 2005, 478; Messent, 2007, 13).

Twain was extremely prolific in the first half of the 1880s, first publishing the travelogue *A Tramp Abroad* (1880) about his trip through southern and central Europe,⁵ and following it up with *The Prince and the Pauper* (1881)—primarily intended for younger readers. He then published *Life on the Mississippi* (1883), which is a memoir—previously serialised as "Old Times on the Mississippi" (1875) in *Atlantic Monthly*—of his experiences as a steamboat pilot on the Mississippi river in the years leading up to the Civil War, as well as a travelogue recounting his return to the river in 1882. In this book, Twain criticizes several aspects of both the

antebellum and postbellum North and South (see Lamb, 2005, 473–476).⁶

Adventures of Huckleberry Finn, whose socially outcast titular character proves himself a *mensh* amidst a slave-owning society by rejecting its racist views and helping an escaped slave to freedom, has always been a controversial book. Upon its initial publication in the United States in 1885, critics focused on the title character's juvenile 'delinquency' (Messent, 2007, 12) and the book's profanity (Sloane, 2001, 19; Rasmussen, 2007, 202), etc. Especially since the 1980s, the main topic of discussion regarding the novel has been race—some critics object to the frequent use of the racial slur 'nigger' and claim that the novel perpetuates certain stereotypes about black people (Sloane, 2001, 112, 116, 120–121; Rasmussen, 2007, 202–203).⁷ For decades, the concluding chapters of the novel—in which the black protagonist becomes a pawn in Tom Sawyer's childish games—have also been heavily scrutinised (Sloane, 2001, 121–122; Lamb, 2005, 483–484; Rasmussen, 2007, 200).⁸

A Connecticut Yankee in King Arthur's Court (1889), a novel about a 'Yankee of the Yankees' who finds himself back in time at the court of King Arthur and tries to transform society according to his own vision, is a work of many contradictions (see Sloane, 2001, 123; Lamb, 2005, 487). It might have been interpreted by many of Twain's contemporaries as criticising Europe's medieval past (Railton, 2004, 76) and as an affirmation of American values; it was generally well-received by American critics (see Railton, 2004, 82). However, it can also be read as a dystopian condemnation of imperialism and technological progress (Lamb, 2005, 485–486; see also Messent, 2007, 16; Rasmussen, 2007, 59); modern readers are thus more likely to perceive it as a critique of the American *modus operandi* when coming in contact with other peoples (Railton, 2004, 84) and as Twain "*holding up a fun-house mirror to his own late-19th century America*" (Railton, 2004, 86).⁹

Pudd'nhead Wilson (1894), arguably Twain's last major novel, relates the life story of two men who had been switched as babies—one white and the other with 'one drop' of black blood. The novel was described by William E. Modellmog (2005,

5 Robinson (1995, 41) claims that this is the least interesting of all of Twain's travelogues (see also Sloane, 2001, 46).

6 Before publishing *Life on the Mississippi*, both Twain and the book's editor James Osgood deleted some passages that could have offended certain readers (Railton, 2004, 26; Rasmussen, 2007, 307).

7 Twain grew up in a slave-holding society and had no aversion to it, but later changed his views and advocated for racial justice (Lamb, 2005, 468; see also Sloane, 2001, 10; Rasmussen, 2007, 883, 886–887). Lamb (2005, 489) even claims that "*of all the white authors in this period, he was the one most fully immersed in and appreciative of African American culture and the one most at home in the company of African Americans.*"

8 Some commentators interpret the ending as a metaphor for the situation African Americans were facing in the post-Reconstruction era; they had been emancipated, but were in many respects still at the mercy of their former masters (Lamb, 2005, 483–484).

9 Peter Messent (2007, 7) speaks of a "*darkening imaginative vision on the author's part*".

403) as a “cynical masterpiece of racial passing [...] [which] mocks prevalent legal definitions of race based on the percentage of white or black ‘blood’ in an individual’s background” (see also Sloane, 2001, 157–158; Lamb, 2005, 488). It was published during a period of racial tension and was met with mixed reviews, which is also true of the novel’s modern reception (see Sloane, 2001, 146).¹⁰

Although Twain would go on to write several more full-length works, including *Personal Recollections of Joan of Arc*, which he proclaimed to be his best work (Rasmussen, 2007, 179, 268), and the travelogue *Following the Equator* (1897), which is notable because in it Twain expressed anti-imperialist views (Robinson, 1995, 43; Railton, 2004, 28; Rasmussen, 2007, 141),¹¹ the shorter published works from his late period are more noteworthy. These were characterised by increasing pessimism and a lack of faith in humankind (Lamb, 2005, 485; cf. Robinson, 1995, 50; Rasmussen, 2007, 841).¹² For instance, he published anti-imperialist writings like “To the Person Sitting in Darkness” (1901) and “King Leopold’s Soliloquy” (1905) (see Lamb, 2005, 485; Rasmussen, 2007, 117, 552, 290–291), addressed religion in “Extracts from Adam’s Diary” (1904), “Eve’s Diary” (1906) and “Captain Stormfield’s Visit to Heaven” (1909) (see Sloane, 2001, 169–171) and expressed pessimistic views about the human condition in “The Man that Corrupted Hadleyburg” (1899), “A Dog’s Tale” (1903) (see Sloane, 2001, 165–168) and the anonymously published *What is Man?* (1906); in the latter, he articulated his ideas on determinism (Railton, 2004, 113; Rasmussen, 2007, 841).¹³

By the end of the 19th century, Twain was widely perceived as one of the greatest American realist writers alongside Henry James and William Dean Howells¹⁴ (Sloane, 2001, 27; Krieg, 2006, 407). Twain gained further national admiration because

at the behest of his wife he paid off all the debts he had accrued through poor business decisions (Fisher Fishkin, 1995, 57–58; see also Rasmussen, 2007, 585–586). His reputation at home was also enhanced by his recognition abroad: he was an international celebrity (Railton, 2004, 97), who was received by several heads of state, including those of Austria-Hungary, the United Kingdom and Germany (Rasmussen, 2007, 583, 677, 942), as well as a highly respected man of letters—he was even awarded an honorary doctorate from Oxford University in 1907.¹⁵ Twain’s status as an icon was reportedly reflected in the reactions to his death:

When Samuel Langhorne Clemens died in 1910, newspapers carried the news around the world in boldface headlines. The people of the world had lost one of their greatest friends, the newspapers mourned, a friend who had used his authorial voice to battle imperialism, repression, inhumanity, and greed wherever he found it. [...] [H]e was an icon of humanity at large, demanding justice and a reasonable degree of freedom from want for all people, especially for the downtrodden people of color who were crushed under the heel of Imperialism and racial prejudice at home. (Sloane, 2001, 1)

Many of the ‘Great Dark Manuscripts’ from the last two decades of Twain’s life—when exposing the depraved state of humanity became the *telos* of his writing—were only published after his death (Sloane, 2001, 11, 20, 27; see also Railton, 2004, 98; Messent, 2007, 9). Arguably, the most noteworthy among these is the unfinished novel published under the title No. 44, *The Mysterious Stranger* (1916), in which Twain expressed his views on the futility of humankind’s existence (Lamb, 2005, 492; see also Sloane, 2001, 171–173).

10 In the previous decade, much of the post-Civil War legislation granting rights to African Americans had been invalidated, lynchings of African Americans were frequent in the 1890s, and two years after *Pudd’nhead Wilson* was published, racial segregation was upheld by the Supreme Court in *Plessy v. Ferguson* (Sloane, 2001, 158–159; see also Modellmog, 2005, 403–404)—African Americans were thus ‘separate but equal’, but in reality they were second class citizens.

11 While his later socially critical writings are better known, Twain addressed various social issues in a satirical manner ever since he was a newspaper writer in the 1860s; this earned him the sobriquet ‘Moralist of the Main’ (Sloane, 2001, 16; Rasmussen, 2007, 841). He would also continue to occasionally express his critical opinions in his travel writings (Robinson, 1995, 28).

12 The last two decades of Twain’s life were marred by the deaths of many of his close relatives, including his wife and two of his daughters—this was reflected in his writing (Sloane, 2001, 10–11; Lamb, 2005, 485).

13 Sloane (2001, 8) remarked that “Twain’s quarrel with God was based on his distaste for a world in which death seemed a blessed relief from worse pain inflicted by chance or human depravity, and where man seemed a self-centered machine” (cf. Rasmussen, 2007, 122).

14 Howells, whose sobriquet was ‘The Dean of American Letters’, made the following *ex cathedra* statement about Twain after his death (qtd. in Rasmussen, 2007, 735): “Emerson, Longfellow, Lowell, Holmes—I knew them all and all the rest of our sages, poets, seers, critics, humorists; they were like one another and like other literary men; but Clemens was sole, incomparable, the Lincoln of our literature.”

15 Rudyard Kipling, who received both a *doctor honoris causa* from Oxford University alongside Twain and the Nobel Prize in Literature that very same year (Rasmussen, 2007, 732), had referred to Twain as “the great and godlike Clemens” in 1903 (qtd. in Rasmussen, 2007, 757). When Twain arrived in England to be honoured by Oxford University, George Bernard Shaw (qtd. in Twain, [1907] 2006, 612), another future Nobel Prize in Literature laureate, proclaimed him “by far the greatest American writer”.

In the decades following Twain's death, several literary scholars expressed the opinion that Twain would have published more daring works had he not been as influenced by his mother (Rasmussen, 2007, 608, 638–639) and especially had he not acquiesced to his wife's taste (see Fisher Fishkin, 1995, 53; Sloane, 2001, 7)¹⁶. Nevertheless, he remained very popular in the United States, and after World War II his canonization surged, with his status of an American institution largely being based on *Adventures of Huckleberry Finn* (Budd, 1995, 19–24). Perhaps part of what makes him so enduringly interesting is that his life and work are full of contradictions:

He was a foremost advocate of America, progress, and the nineteenth century, but also their most bitter and effective critic. He was both idealist and cynic, dreamer and pragmatist, believer and skeptic. He hated power and its abuses, but was fascinated by powerful men, and his works are filled with such characters, toward whom he shows a maddening ambivalence. (Lamb, 2005, 469)

Despite this complexity, Rasmussen (2007, 179) remarked that *Adventures of Huckleberry Finn* generates as much commentary as all of Twain's other works together. The frequent (mis)interpretations of this novel led Robert Paul Lamb and G. R. Thompson (2005, 10) to proclaim Twain as “*arguably America's best known and least understood major author*”.

OVERVIEW OF THE SLOVENIAN TRANSLATIONS OF TWAIN'S WORKS

During Twain's lifetime, translations of his works into Slovenian were limited to sketches and short stories appearing in newspapers. The first of his books to be translated was *The Prince and the Pauper*, which was published by Iv. Pr. Lampret in 1910 under the title *Kraljevič in berač*; new editions of this translation by Ferdo Kleinmayer were published after the end of World War I, i.e. in 1919 and 1921. The same year as the latter edition appeared, Ivan Mulaček's translation of *The Adventures of Tom Sawyer*, entitled *Mali klatež Tom Sawyer*, was

published by Omladina. However, this novel would remain the last of Twain's full-length works to be translated until the end of World War II.¹⁷

In 1947, Mladinska knjiga published Milena Mohorič's re-translation of *The Adventures of Tom Sawyer*, this time titled *Pustolovščine Toma Sawyera*. The following year, the same publishing house put out Pavel Holeček's translation of *Adventures of Huckleberry Finn*, entitled *Pustolovščine Huckleberryja Finna*. In 1952, Slovenski knjižni zavod published Avgust Petrišič's translation of the short story “The Million Pound Bank Note” under the title *Bankovec za milijon funtov*. Next year, Pavel Holeček's re-translation of *The Prince and the Pauper*, entitled *Kraljevič in berač*, was published by Mladinska knjiga, which in 1957 also put out Holeček's translation of *Tom Sawyer, Detective*, titled *Tom Sawyer, detektiv*. In 1960, Mladinska knjiga published yet another re-translation of *The Adventures of Tom Sawyer*, which was titled *Prigode Toma Sawyerja*; it was translated by Janez Gradišnik, and new editions of it were published in 1965, 1972, 1977, 1979 and 1984. The same publishing house put out Primož Kozak's translation of *Life on the Mississippi* in 1961 under the title *Življenje na Misisipiju*. The following year, Mladinska knjiga published Janez Gradišnik's re-translation of *The Adventures of Huckleberry Finn*, this time titled *Prigode Huckleberryja Finna*; a new edition of it appeared in 1974. The year after it put out the latter edition, Mladinska knjiga published Jenki iz Connecticuta na dvoru kralja Arturja, Ferdinand Miklavc's translation of *A Connecticut Yankee in King Arthur's Court*. In 1977, the same publishing house put out a collection of some of Twain's shorter humorous writings; the book was titled *Humoreske* and translated by Branko Gradišnik. The same translator also re-translated *The Prince and the Pauper*, which was published under the title *Princ in beraček* in 1982 by Mladinska knjiga. This was the last translation of a full-length book of Twain's to be published during Slovenia's socialist period.

The fact that in the pre-socialist period only two translations of Twain's full-length works were published, while as many as eleven new translations (five of them re-translations) appeared during the socialist period—two in the first five years after World

16 Even before he married, i.e. as early as when preparing his travel letters for publication in the travel book *Innocents Abroad*, Twain altered a number of passages that could have potentially offended ‘respectable society’ (Railton, 2004, 14–15).

17 The lack of translations does not necessarily signify that during the time that the Slovenian territory was part of Austria-Hungary and the Kingdom of Yugoslavia, Slovenians did not read Twain. During the former period, several of his works were already available in German and can still be found in Slovenian libraries; furthermore, according to reports, some representatives of the Slovenian intelligentsia, for instance renowned prose writers Ivan Cankar (Löffler and Slodnjak, 1976, 520) and Ivan Tavčar (Lavrič, 1987, 423) read Twain's works. During the Yugoslav period, some of Twain's works were available in Serbo-Croatian, which was the *lingua franca* both during the time that Yugoslavia was a monarchy and during its socialist era.

War II, three in the 1950s, also three in the 1960, two in the 1970s, and one in the 1980s—indicates that the author's status differed significantly between the two periods.

TWAIN'S RECEPTION ON THE SLOVENIAN TERRITORY DURING THE PRE-SOCIALIST PERIOD

The first recorded mention of Mark Twain's name in Slovenian print dates back to 1880, when an anecdote about him was published in the liberal newspaper *Slovenski narod*.¹⁸ During Twain's lifetime, this newspaper reported about Twain several more times, for instance about the amount of money he was supposedly earning each year,¹⁹ his visit to the parliament in Vienna,²⁰ his presence at a press event in Budapest,²¹ etc. During the same period, Twain was featured even more often in the conservative newspaper *Slovenec*; a search in the Digital Library of Slovenia reveals that by his death, Twain's name had appeared in *Slovenski narod* 16 times, while the number was as high as 50 in *Slovenec*—in many issues, translations of Twain's sketches or anecdotes about his life were published. For instance, when a translation of the sketch "The Capitoline Venus" was published, it was accompanied by a footnote with a short biography, in which Twain was referred to as the greatest American humorist.²²

Several publications also honoured Twain's 70th birthday. An article published in the Catholic literary magazine *Dom in svet* claims that he never—not even in the face of bankruptcy—lost his sense of humour, which supposedly helped him to make it to old age (N. N., 1905, 764). The literary magazine *Slovan* notes that Twain is one of the writers known across the world (c. r., 1905, 188), while in *Slovenski narod* he is named the greatest humorist in the world.²³

Many articles about Twain appeared in the year of his death. In *Slovenski narod*, he is referred to as the greatest American humorist,²⁴ and he is lauded in similar terms in Štajerc and *Popotnik*.²⁵ In an

obituary published in *Straža*, Twain is named the most popular modern American writer, whose works have been translated into all 'cultured' languages; the article ends as follows: "The essence of Mark Twain's art is humour, which is expressed in comical storytelling and in funny, burlesque storylines with numerous contrasts. A common thread in his work is stinging sarcasm, with which he excoriates the bad habits of everyday life."²⁶ An article first published in *Narodni dnevnik* and later also in *Rdeči prapor* and *Gorenjec* includes a quotation from President William Howard Taft, who stated that Twain never wrote a line that children should not be allowed to see. The anonymous author of the article gives the following assessment of Twain's work: "His books are inexhaustible sources of laughter; they contain the haughtiest nonsense, the most unbelievable exaggeration and matchless pleasantry."²⁷ In *Učiteljski tovariš*, writer and pedagogue Ferdo Kleinmayr, writing under the pseudonym F. Plemič, names Twain as the most noted of all American authors and the only humorist whose death resonated across the world and whose works have been translated into many 'cultured' languages. He also heaps the highest praise upon *The Prince and the Pauper* and calls for this novel to be translated into Slovenian.²⁸ When the publication of the Slovenian translation of *The Prince and the Pauper* is announced in *Gorenjec*, it is erroneously stated that Twain was an English humorist whose humour has reached almost every nation.²⁹ An anonymous review of this translation published in both *Soča* and *Jutro* praises the way the story is written, and describes Twain as a man of the people.³⁰ In an article about Twain's legacy published later that year in the latter progressive newspaper, he is referred to as a humorist of world renown.³¹

In the years following his death, noteworthy articles discussing Twain were published only sporadically. In *Dom in svet*, he is named as the only notable American author besides James Fenimore Cooper who 'needs' to be translated into Slovenian (Gra-

18 *Slovenski narod*, 22. 9. 1880: Zoper slovensko revolver-žurnalistiko Brencelj-Aleševčevo, 1. If the name of the author of a certain article is not mentioned, the text is anonymous.

19 *Slovenski narod*, 2. 1. 1890: Nesreča Marka Twaina, 3.

20 *Slovenski narod*, 8. 11. 1897: Mark Twain v parlamentu, 3.

21 *Slovenski narod*, 29. 3. 1899: Proslava svobode tiska, 1–2.

22 *Slovenec*, 2. 7. 1898: Kako je prišla Venera na Kapitol, 2.

23 *Slovenski narod*, 9. 12. 1905: Mark Twain, 6.

24 *Slovenski narod*, 23. 4. 1910: Pisatelj Mark Twain, 5.

25 Štajerc, 1. 5. 1910: Mark Twain, 5; *Popotnik*, 1910, 31, 5: Pisatelj Mark Twain, 160.

26 *Straža*, 25. 4. 1910: Mark Twain umrl, 2. Quotes originally in Slovenian were translated into English by the author of the present article.

27 *Narodni dnevnik*, 26. 4. 1910: Humorist Mark Twain, 4; *Rdeči prapor*, 4. 5. 1910: Humorist Mark Twain, 4; *Gorenjec*, 14. 5. 1910: Humorist Mark Twain, 9. Taft's exact words are as follows: "He never wrote a line that a father could not read to a daughter." (Retrieved from: http://twain.lib.virginia.edu/sc_as_mt/obitap.html (last access: 14. 2. 2019)).

28 *Učiteljski tovariš*, 29. 4. 1910: Mark Twain, 2.

29 *Gorenjec*, 4. 6. 1910: Kraljevič in berač, 3.

30 *Soča*, 16. 7. 1910: Kraljevič in berač, 5; *Jutro*, 19. 7. 1910: Kraljevič in berač, 2.

31 *Jutro*, 7. 11. 1910: Zapuščina Marka Twaina, 2.

dovin, 1913, 118). In *Mentor*, it is stated that Twain's writing was despised by critics as literature of the low kind, but that the public was enraptured with it. His works are called refreshing, his satire is praised and the level of fantasy in his works is compared to that of Edgar Allan Poe.³² In an announcement of the publication of a new edition of the translation of *The Prince and the Pauper*, it is stated in *Slovenec* that the book is written in an educational and entertaining way, and that young people will benefit from reading it.³³ In *Ljubljanski zvon*, writer Fran Albrecht (1913, 52) compares the quality of Branislav Nušić's feuilletons and sketches to those of Twain.³⁴

In 1920, virtually the same review of the newly translated *The Adventures of Tom Sawyer* is published in *Slovenski narod*, *Jutro*, *Slovenec* and *Naprej*. The anonymous reviewer refers to Twain as an unsurpassable storyteller, erroneously states that this publication marks the first Slovenian translation of one of his books, and praises its plot, characterisation and humour.³⁵ In a further article, the latter newspaper states that the novel would be entertaining to young people and would remind adult readers of their happy younger days.³⁶ Pedagogue and writer Josip Brinar (1921, 120) publishes a positive review of the novel in *Pedagoški zbornik*, and particularly praises the way the relationship between the protagonist and his love interest is portrayed. In a footnote accompanying the translation of the short story "The Million Pound Bank Note" in *Slovenski gospodar*, Twain is referred to as not merely the best American humorist, but the best humorist ever to have written in English.³⁷ However, reserved opinions about Twain's humour are also expressed occasionally; for instance, in *Slovenski narod*, an author with the initials 'M. Z.' states that Twain's type of humour left him/her cold,³⁸ while in a later article in the same newspaper his humour is characterised as typically American.³⁹

To commemorate the 20th anniversary of Twain's death, *Mariborski večernik »Jutra«* published a few anecdotes about him and claimed that he found plenty of humour in everything.⁴⁰ In an in-depth review of Upton Sinclair's monograph *Mammonart*, published

in the literary magazine *Modra ptica*, writer and literary critic Filip Kalan (1933b, 176–177) notes that Sinclair criticised Twain for not expressing his true opinions about contemporary American society in his works, instead settling for the role of a harmless 'clown', which enabled him to remain successful throughout his long a career as a writer. In a review of Sinclair Lewis's novel *Arrowsmith*, published in the same magazine, Kalan himself expresses a critical sentiment about Twain:

However, Mark Twain was first and foremost perceived as a romantic, extravagant Yankee, who played the role of some kind of consul of American literature in "cultured" countries. Nowadays, his clown-like humour is merely evidence of Twain the desperate pessimist, and it inspires us with more pity towards the clown than with laughter at a joke—and if he had not created the brilliant urchins Tom and Huck, we would no longer be interested in the roaring of this literary lion. (Kalan, 1933a, 216)

The 100th anniversary of Twain's birth did not pass unnoticed in Slovenian serial publications. In *Slovenski narod*, it is noted that no writer has ever been as revered in America as Twain; his popularity is even compared to that of the presidents George Washington, Abraham Lincoln and Thomas Woodrow Wilson.⁴¹ *Družinski tednik* publishes a few anecdotes about Twain and states that his humorous writings smite society's hypocritical morals and that there is much unflattering truth behind some of his famous statements. The article concludes with the following assessment:

*Twain did not reach the heights of artistic creation because he was missing something which his compatriot Edgar Allan Poe had too much of: a sense of tragic contrast. But that is not to say that Twain's satire of humankind will remain any less true; furthermore, his satire has the virtue of never offending the vanity of those at whom it is directed.*⁴²

32 *Mentor*, 1913, 6, 3: Mark Twain, 58.

33 *Slovenec*, 15. 7. 1913: Twain, Kraljevič in berač, 6.

34 At the beginning of the next decade, *Gledališki list* also compares Nušić's writing to that of Twain, claiming that the latter "has realistic ideas, but when he develops and paraphrases them, he often goes astray into the fantastical and incredible, and loses his foothold and his starting-point" (M. P., 1921, 18).

35 *Slovenski narod*, 24. 12. 1920: Mark Twain: Mali klatež Tom Sawyer, 3; *Jutro*, 24. 12. 1920: Mark Twain: Mali klatež Tom Sawyer, 5; *Slovenec*, 25. 12. 1920: Mark Twain: Mali klatež Tom Sawyer, 4; *Naprej*, 27. 12. 1920: Mark Twain: Mali klatež Tom Sawyer, 2.

36 *Naprej*, 28. 12. 1920: Mark Twain: Mali klatež Tom Sawyer, 3.

37 *Slovenski gospodar*, 27. 4. 1922: Bankovec za milijon funtov zlata, 1–2.

38 *Slovenski narod*, 4. 4. 1924: Cezar in Kleopatra, 2.

39 *Slovenski narod*, 15. 11. 1925: Mark Twain, 3.

40 *Mariborski večernik »Jutra«*, 17. 4. 1930: Ob dvajsetletnici smrti Marka Twaina, 3.

41 *Slovenski narod*, 22. 1. 1935: 100 letnica rojstva Marka Twaina, 4.

42 *Družinski tednik*, 21. 2. 1935: Mark Twain in ameriški humor, 5.

In another issue of the same weekly, a few additional anecdotes about Twain are published, and he is lauded as the greatest American humorist,⁴³ while in yet another issue of *Družinski tednik* published in the same year, the events that led to Samuel Langhorne Clemens adopting the penname Mark Twain are related.⁴⁴ An article in *Življenje in svet* states that both Benito Mussolini and Franklin Delano Roosevelt were admirers of Twain. The author with the initials 'A. D.' states the following: "*Mark Twain jested in a cold, American way, on account of his compatriots. He did not hesitate at all to ridicule their peculiarities and faults, which can of course also be found in other nations.*"⁴⁵ The magazine *Radio Ljubljana* refers to Twain as one of the greatest humorists in world literature, praises the humour of his characters Tom Sawyer and Huckleberry Finn, and laments the lack of Slovenian translations of Twain's works, while many lower quality works were allegedly being translated.⁴⁶ In the bi-weekly newspaper for youth *Mlada pota*, it is mentioned that Twain opposed war and colonialism,⁴⁷ while in *Slovenski dom* he is referred to as the father of American humour and satire.⁴⁸

In the late 1930s, Slovenians had a chance to see two films based on Twain's works. In an announcement that a film based on *The Prince and the Pauper* would be released, an anonymous writer in *Radio Ljubljana* states that Twain is the greatest American humorist, and that for a long time no director attempted to film one of his novels, on account of his humour being too refined and unapproachable. Furthermore, hope that a film version of *The Adventures of Tom Sawyer* would also be made is expressed in the article.⁴⁹ When announcing that *The Prince and the Pauper* would be shown in a local cinema, *Gorenjec* praises the story and lauds Twain as the 'greatest writer'.⁵⁰ *Slovenec* claims that the Norman Taurog directed film *The Adventures of Tom Sawyer* is one of the most beautiful examples of cinematic art, and that both the film and the book

are of great value,⁵¹ while a further review in the same newspaper states that not for a long time has a film displayed "*so many deep and noble sentiments, so much beauty and heartfelt goodness*".⁵² Similarly positive assessments of this film are also expressed several times in *Jutro*⁵³ and *Slovenski narod*,⁵⁴ while in *Radio Ljubljana* merely the storyline is given.⁵⁵ In yet another rave review of the film in *Mariborski večernik »Jutra«*, the novel on which the film was based is referred to as 'immortal'.⁵⁶

A further notable mention of Twain in the late 1930s can be found in an article on the history of censorship published in *Vzajemna svoboda*, where *Adventures of Huckleberry Finn* and *The Adventures of Tom Sawyer* are referred to as 'immortal', and it is mentioned that while they are no longer banned from many libraries in the United States, the books had recently been banned in Brazil, because the dictatorial government there found communist tendencies in both of them.⁵⁷ After World War II broke out, and especially after Yugoslavia was occupied in 1941, Twain was featured in Slovenian serial publications far less often: a search in the Digital Library of Slovenia reveals that from 1941 to 1945, Twain's name appeared in less than one hundred issues of Slovenian serial publications, while in the five years preceding that period the number was higher than four hundred.

TWAIN'S RECEPTION ON THE SLOVENIAN TERRITORY DURING THE SOCIALIST PERIOD

In the first years after a socialist regime was established in Yugoslavia in 1945, Twain's reception in Slovenia was somewhat influenced by his reception in the Soviet Union. For instance, journalist Dušan Željeznov, credited as 'nv' in *Slovenski poročevalec*, designates Twain as one of the authors Soviet children should be encouraged to read, since his works would inspire them to strive for a better life.⁵⁸ The

43 *Družinski tednik*, 4. 7. 1935: Mark Twain in kralj, 3.

44 *Družinski tednik*, 28. 11. 1935: Dvojno rojstvo Marka Twaina, 1.

45 *Življenje in svet*, 30. 11. 1935: Mark Twain, 240–241.

46 *Radio Ljubljana*, 8. 12. 1935: Stoletnico Marka Twaina, 7.

47 *Mlada pota*, 18. 1. 1936: Mark Twain proti vojni in nasilju, 7.

48 *Slovenski dom*, 30. 4. 1936: Čudna pota dovtipov, 4.

49 *Radio Ljubljana*, 11. 4. 1937: Mark Twain v filmu, 138.

50 *Gorenjec*, 14. 1. 1939: Šmartin pri Kranju, 4.

51 *Slovenec*, 16. 3. 1939: Mark Twain in njegov znameniti roman »Pustolovščine Toma Sawyerja«, 7.

52 *Slovenec*, 18. 3. 1939: Pustolovščine Toma Sawyerja v kinu Unionu, 7.

53 *Jutro*, 20. 2. 1939: Twainova dela v filmu, 8; *Jutro*, 15. 3. 1939: Pustolovščine Toma Sawyerja v filmu, 3; *Jutro*, 18. 3. 1939: Pustolovščine Toma Sawyerja v kinu Unionu, 4.

54 *Slovenski narod*, 15. 3. 1939: Pustolovščine Toma Sawyerja v filmu, 4; *Slovenski narod*, 18. 3. 1939: Pustolovščine Toma Sawyerja v kinu Unionu, 4.

55 *Radio Ljubljana*, 19. 3. 1939: Iz filmskega sveta, 4.

56 *Mariborski večernik »Jutra«*, 15. 4. 1939: Tommy Kelly, nov filmski zvezdnik, 9.

57 *Vzajemna svoboda*, 1938, 2, 11: Iz zgodovine cenzure, 191–192.

58 *Slovenski poročevalec*, 20. 7. 1947: Pišite za mladino!, 5.

same year a translation of an article by A. Fadjejev (i.e. prominent Soviet writer Alexander Fadeyev) about Soviet literary criticism was published in *Novi svet*—Twain is one of the authors discussed, and as the following excerpt illustrates, his reception was highly ideologically charged:

Mark Twain is undoubtedly a realist, who truthfully portrays and criticizes the sanctimony, hypocrisy, greed and ignorance of American society, he truly shows the contradictions of poverty and wealth. At the same time, there is no doubt that Tom Sawyer, Huck Finn and the heroes of the Mississippi have many romantic characteristics, and these figures carry the positive natural ideals of Mark Twain. And it is not a coincidence that these works have survived for so long and that they are children's favourite reading. Everybody knows that this peculiarity of Twain's arose from the liberation struggle of the northern against the southern states. And everybody knows that in the United States such merry and authentic books have never again existed. (Fadjejev, 1947, 633–634)

A slightly adapted translation of the above passage was published in *Obzornik* in a review of the recently published translations of *The Adventures of Tom Sawyer* and *Adventures of Huckleberry Finn*—without Fadeyev being credited.⁵⁹ Željeznov (credited as 'PJ') published a review of the newly re-translated *The Adventures of Tom Sawyer* in *Slovenski poročevalec*,⁶⁰ and when shortly afterwards a translation of *Adventures of Huckleberry Finn* was published, he expanded this text for a review in *Mladinska revija*. He asserts that in these novels, Twain addressed slavery, political systems, purism, conventionalism, conservatism, and so on. The reviewer cites part of the above statement by Fadeyev, claims that American publishing houses refuse to reprint some of Twain's works because they are too democratic and progressive, and do not portray the United States in a favourable light. Furthermore, Željeznov alleges that primarily in Western Europe, only pro-American works of questionable quality are being translated; he therefore advocates for Twain's works to be translated into Slovenian. In the concluding remarks, the reviewer poses the question whether the two newly published translations are not more suitable for adult readers than for young people, and

suggests that an adequate introduction be added in order to explain the historical circumstances to younger readers (Željeznov, 1948, 444–445). In a review of *The Adventures of Tom Sawyer* in *Ljudski tednik*, an author with the initials 'S. R.' states that Twain "*truthfully portrays and criticizes the sanctimony, hypocrisy, greed and egoism of contemporary American society*",⁶¹ while in a review of *Adventures of Huckleberry Finn* published in the same weekly, an author with inverted initials similarly claims that in this novel Twain "*lashes out at the hypocrisy and egoism of 19th-century American society*".⁶² In a lengthy review of the latter novel in *Ljudska pravica*, an author under the pseudonym ALPA asserts that the struggle against slavery is the main theme of the story, and introduces Twain as a critic of contemporary American society:

Twain writes under the guise of innocent humour. Only seldom does he make use of sarcasm, and only with irony does he successfully expose the iniquities that began to emerge with the increasing advancement of capitalism. He is an expert at describing the aspirations of the petty bourgeoisie and in ridiculing the religious and secular representatives ruling in his homeland.

When describing the plot, the reviewer states that it addresses the injustice, backwardness, religiosity, sensationalism, etc. of contemporary American society, and in the continuation of the review asserts that the novel will have a positive influence on the morality and humanity of young readers. In the closing remarks, ALPA criticises the illustrations as too comical for this kind of text.⁶³ An author credited as 'fj' in *Slovenski poročevalec* has a similar opinion about the illustrations, laments the lack of an introduction to the translation, and gives the following assessment of the content:

*The writer wittily makes fun of faults like narrow-minded puritanism and the false morality that is not reflected in actions, especially not in the treatment of black slaves, he ridicules the hypocritical Christianity of Sunday schools, the narrow-mindedness and backwardness of his compatriots, their gullibility and slovenliness, and he also makes fun of the foolish and senseless remnants of the Middle Ages and their customs, such as blood feuds.*⁶⁴

59 *Obzornik*, 1948, 3, 5: Pustolovščine Huckleberryja Finna, 222.

60 *Slovenski poročevalec*, 13. 1. 1948: Mark Twain: Tom Sawyer, 5.

61 *Ljudski tednik*, 29. 1. 1948: Berimo nove knjige, 7. The source of this quote was Fadeyev's article referred to above—the original author is not credited.

62 *Ljudski tednik*, 22. 4. 1948: Berimo nove knjige, 7.

63 *Ljudska pravica*, 15. 4. 1948: Pustolovščine Huckleberryja Finna, 5.

64 *Slovenski poročevalec*, 15. 5. 1948: Mark Twain, Pustolovščine Huckleberryja Finna, 4.

An anonymous author in *Primorski dnevnik* strongly condemns American publishers for allegedly flooding the book market with low quality, anti-Soviet publications, which distort reality and do not allow people to know the truth, while suppressing (i.e. not re-printing) some of the works by Twain, who, according to the author of the article, laid the foundations of American critical realism. In the continuation of the article, the author describes how in a satirical piece entitled “A Defence of General Funston,” Twain criticises American imperialism in the Philippines, while in an essay entitled “To the Person Sitting in Darkness” he “strongly condemns American imperialist policies in Europe, and lashes out against missionaries who are pulling poor blacks and Chinese ‘out of the darkness’ and thereby paving the way for imperialists and their slave civilisation.”⁶⁵ A further anonymous article in the same newspaper entitled “From the Literary History of American Imperialism” claims that Twain exposed the vileness of American imperial politics and quotes Twain’s condemnation of President Theodore Roosevelt and General Leonard Wood for the ‘Moro Crater Massacre’—in part, the original quote reads:⁶⁶

We are by long odds the most ill-mannered nation, civilized or savage, that exists on the planet to-day, and our President stands for us like a colossal monument visible from all the ends of the earth. He is fearfully hard and coarse where another gentleman would exhibit kindness and delicacy. Lately, when that slimy creature of his, that misplaced doctor, that dishonoured governor of Cuba, that sleight of hand Major General Leonard Wood, penned up six hundred helpless savages in a hole and butchered every one of them, allowing not even a woman or a child to escape, President Roosevelt—representative American gentleman, First American gentleman—put the heart and soul of our whole nation of gentlemen in the scream of delight which he cabled to Wood congratulating him on this “brilliant feat of arms,” and praising him for thus “upholding the honor of the American flag.” (Twain, [1906] 2013, 9)⁶⁷

After the ‘Tito–Stalin Split’ in 1948, Yugoslavia began moving closer to the West; thus, it is not surprising that the criticism of the United States began to be substantially less severe, which is also reflected in the reception of Twain’s works. For instance, in *Mladina*, writer and editor Ivan Potrč asserts that the greatness of Mark Twain’s humour lay in the fact that it was intended not only to entertain, but often also to severely criticise society’s faults, for example its treatment of disfranchised children or black people.⁶⁸ *Ljudska pravica* published Ernest Hemingway’s famed statement about the status of *Adventures of Huckleberry Finn*, Twain’s *magnum opus*, in the American literary system:⁶⁹

All modern American literature comes from one book by Mark Twain called Huckleberry Finn. If you read it you must stop where the Nigger Jim is stolen from the boys. That is the real end. The rest is just cheating. But it’s the best book we’ve had. All American writing comes from that. There was nothing before. There has been nothing as good since. (Hemingway, [1935] 2002, 23)⁷⁰

In *Novi svet*, poet and translator Bogomil Fatur (1951, 648) asserts that Twain fought against “the puritan narrow-mindedness of his country and his era”, and that *The Adventures of Tom Sawyer* was an epic story from the early American period. He goes on to claim that with Twain an idyllic era of American literature came to an end, and that by the time the next generation of writers established itself, the country had made “its enormous step into the abyss of modern, immense capitalism”. In *Naša sodobnost*, Fatur (1953, 748) rephrases part of the above statement, and in the continuation of the article (Fatur, 1953, 753), he mentions that Ernest Hemingway considered *Adventures of Huckleberry Finn* the greatest prose work in American literature.⁷¹

As Yugoslavia’s relations with the USSR began to normalise after Stalin’s death in 1953, Twain was again used to criticise the West more often, although articles about him and mentions of him are generally not as lengthy and ideologically charged as had previously been the case. For instance, both *Ljudska pravica* and *Primorski dnevnik*

65 *Primorski dnevnik*, 28. 9. 1948: Mark Twain na indeksu, 3.

66 *Primorski dnevnik*, 12. 10. 1948: Iz literarne zgodovine ameriškega imperializma, 3.

67 While Twain used the term ‘savages’ when referring to the Moro people, in the translation *Ljudje* (i.e. ‘humans’ or ‘people’) was used. This is in line with the tendency to censor discourse that could be deemed racist in translations during the socialist period (see Trupej, 2017, 336).

68 *Mladina*, 10. 12. 1949: Mark Twain: pisatelj sonca in smeha, 5.

69 *Ljudska pravica*, 3. 11. 1951: Pogovor o ameriški književnosti, 5.

70 Similarly to the aforementioned quotation from Twain on American atrocities in the Philippines, ‘Nigger Jim’ is translated as črni Jim, i.e. ‘black Jim’.

71 In the same magazine, literary critic and translator Rapa Šuklje (1961, 963–964) later also asserts that Hemingway’s writing was heavily influenced by Twain, especially by *Adventures of Huckleberry Finn*.

condemned Senator Joseph McCarthy's efforts to suppress Twain's works,⁷² while in two similar reviews of *The Prince and the Pauper* published in *Slovenski poročevalec* and *Delavska enotnost*, it is stated that the novel portrays the poverty, violence and suffering of the poor in the England of old.⁷³ *Ljudska pravica* and later—in a slightly shortened version—*Slovenski Jadran* publish a review of the film *The Million Pound Note*, stating that Twain was a satirist and a philosopher, who in the short story on which the film was based, criticised the narrow-minded, greedy bourgeoisie of British capitalist society; furthermore, the reviewer with the initials 'S. K.' laments that the film softened the story's satire.⁷⁴ The magazine *Tovariš* describes this film in similar terms.⁷⁵ A short review of *Tom Sawyer, Detective* in *Slovenski Jadran* states that the novel is well-written and includes social satire.⁷⁶ In *Slavistična revija*, literary scholar Emil Štampar (1958, 79) claims that in the Soviet Union, Twain was perceived as an opponent of the tsarist regime, while in *Slovenski Jadran*, British writer Jerome Klapka Jerome is referred to as a worthy successor to both Charles Dickens and Mark Twain because of his humour and his championing of social justice.⁷⁷

Yugoslavia became one of the most prominent members of the Non-Aligned Movement in the 1960s, and Twain continued to be used to criticise the West, although the criticism was never again as severe as it had been in the first post-War years. In a review of *The Adventures of Tom Sawyer* in *Sodobna pota*, an anonymous author states that this novel addresses the relations between white and black people.⁷⁸ An article in the most widely-read Slovenian newspaper *Delo* claims that Twain was not merely a humorist, but also a social philosopher, who criticised American society, European feudalism, war-profiteering, capitalism, etc. It is furthermore stated that in the 1920s, the

Lost Generation did not hold Twain in as high esteem as previous generations, but that this changed later and that *Adventures of Huckleberry Finn* began to be regarded as one of the greatest American novels.⁷⁹ In the same newspaper, someone writing under the pseudonym 'Jaš' laments that the severe social satire of *The Adventures of Tom Sawyer* got lost in the film based on this novel.⁸⁰ *Rudar* publishes a positive review—which earlier also appeared in *Delo* in a slightly shortened version—of *Life on the Mississippi*; the book is described as both a typical travelogue and a typical artwork of Twain's, which includes moral and social satire.⁸¹ In a further article in *Delo*, there is a report on Twain's anti-religious writings.⁸² In a review of *Adventures of Huckleberry Finn*, an anonymous author in *Knjiga* states that through the protagonist's eyes, we are witnessing the "dark sides of the American civilizing movement".⁸³ In *Naši razgledi*, writer Jože Snoj describes this novel as a boys' adventure story,⁸⁴ while in *Slovenski Jadran* it is stated that this is one of the works that brought Twain immortality, and Ernest Hemingway's opinion about it is once again mentioned.⁸⁵ In *Primorski dnevnik*, writer France Magajna presents Twain as the greatest American humorist and substantiates this claim by anecdotes from Twain's life.⁸⁶ Similarly, an article in *Tovariš* recounting Twain's life story focuses on his path as a humorist, but also explains how the tragedies he suffered in his later years affected his worldview.⁸⁷ *Ljubljanski dnevnik* publishes a translation of an article by American scholar of Russian literature Edward Wysiolek (i.e. Wasiolek), in which he discusses Twain's canonised status in the Soviet literary system.⁸⁸ In a review in *Delo*, film critic and journalist Stanka Godnič criticises a play based on *The Adventures of Tom Sawyer*, deeming its anti-racist agenda too obvious,⁸⁹ while *Dolenjski list* publishes excerpts from Twain's *Autobiography*—in the accompanying note he is hailed as the greatest American humorist.⁹⁰

72 *Ljudska pravica*, 5. 7. 1953: McCarthyjeve grmade, 4; *Primorski dnevnik*, 1. 8. 1953: Kaj bodo tudi v ZDA zagorele grmade?, 3.

73 *Slovenski poročevalec*, 16. 8. 1953: Kraljevič in berač, 6; *Delavska enotnost*, 28. 8. 1953: Kaj bomo brali, 6.

74 *Ljudska pravica*, 3. 2. 1955: Bankovec za milijon funtov, 6; *Slovenski Jadran*, 9. 9. 1955: Te dni bomo gledali „Bankovec za milijon funtov“, 12.

75 *Tovariš*, 4. 2. 1955: Bankovec za milijon funtov, 123.

76 *Slovenski Jadran*, 4. 7. 1957: Tom – mali detektiv, 5.

77 *Slovenski Jadran*, 23. 10. 1959: Jerome Klapka Jerome: Trije možje se klatijo, 5.

78 *Sodobna pota*, 1960, 5, 8: Prigode Toma Sawyerja, 363.

79 *Delo*, 1. 4. 1960: Nocoj Mark Twain, 6.

80 *Delo*, 4. 3. 1961: Pustolovščine Toma Sawyerja, 6.

81 *Rudar*, 1. 2. 1962: Mark Twain Življenje na Mississippiju, 6; *Delo*, 14. 1. 1962: Zbirka mladinske knjige, 4.

82 *Delo*, 9. 9. 1962: Objava antireligioznih esejev Marka Twaina, 5.

83 *Knjiga*, 1962, 10, 11/12: Prigode Huckleberry [sic] Finna, 202.

84 *Naši razgledi*, 22. 12. 1962: O novih knjigah, 487.

85 *Slovenski Jadran*, 1. 1. 1963: Mark Twain: Prigode Huckleberryja Finna, 16.

86 *Primorski dnevnik*, 19. 11. 1963: Burkež Mark Twain, 3.

87 *Tovariš*, 1. 5. 1964: Smeh skozi solze, 88–89.

88 *Ljubljanski dnevnik*, 15. 7. 1964: Rusi imajo svojo podobo o Ameriki, 9–10.

89 *Delo*, 28. 4. 1967: Velika pustolovščina Toma Sawyerja, 5.

90 *Dolenjski list*, 8. 5. 1969: Avtobiografija, 17.

Only a few noteworthy articles about Twain were published in the 1970s. In *Delo*, a writer with the initials 'R. V.' claims that *Adventures of Huckleberry Finn* is one of the books that brought Twain immortality and states that in it, the author addressed the sad truth that slavery was once regarded as something completely legitimate and natural in the United States.⁹¹ In the newspaper *Glas*, Huckleberry Finn and Tom Sawyer are described as classic characters of juvenile literature,⁹² while an anonymous article in *Informativni fužinar* claims that Twain's humorous sketches are both funny and educational.⁹³

Twain's reception in the last decade before Yugoslavia fell apart is livelier. In an article published in *Delo* commemorating the 70th anniversary of Twain's death, philosopher Marko Uršič focuses on Twain's life experiences before he married and settled down in 1870. He does, however, proclaim Twain to be the 'American Homer' and asserts Huckleberry Finn to be the author's most well-rounded literary figure.⁹⁴ *Primorski dnevnik* reports on a play about Tom Sawyer being performed by the pupils of a local primary school.⁹⁵ In the supplement of *Delo*, Rapa Šuklje notes that in the United States, Twain is widely regarded as a major writer, while in Slovenia, his works—even *Adventures of Huckleberry Finn*, his most important socially critical piece of writing—are considered to be juvenile literature. Šuklje further claims that Twain "discovered a lot of thallium among the gold of European culture".⁹⁶ When Jože Snoj reviews a play based on Twain's "Eve's Diary" in *Delo*, he uses the terms conventional, conformist, dogmatic and sentimental to describe the male protagonist.⁹⁷ In an open letter published in the same newspaper, actor and writer Dušan Mevlja criticizes Snoj's review of this play, claiming that the reviewer failed to grasp the meaning of the story.⁹⁸ The same year, *Delo* reports that there are frequent demands for censoring *Adventures of Huckleberry Finn* across the United States,⁹⁹ while next year the same newspaper reports on a particular primary school in the United States having forbidden the

reading of *Adventures of Huckleberry Finn*, owing to the relationship between the two protagonists allegedly being 'latently racist'.¹⁰⁰ A further article in *Delo* commemorating the 150th anniversary of Twain's birth states that that *Life on the Mississippi* is considered to be Twain's best work, but that he is best known for his characters Tom Sawyer and Huckleberry Finn. Furthermore, the anonymous author of the article praises Twain's writing style and claims that he described the world and people with considerable warmth and humour.¹⁰¹ The following year, an article by writer and art critic Tatjana Pregl in the same newspaper states that in *The Adventures of Tom Sawyer*, Twain portrayed contemporary American puritan society.¹⁰² In *Slovenski vestnik*, a film based on the latter novel is described as very interesting and exciting.¹⁰³ In the academic journal *Acta Neophilologica* (1987), literary scholar Meta Grosman discusses *Adventures of Huckleberry Finn*: she comes to the conclusion that the protagonist perceives reality differently to his peers and has a pluralistic conception of the world because he grew up without the constant presence of his parents and because he frequently associated with African Americans. In *Delo*, writer and translator Branko Gradišnik describes Twain as the 'father of the American novel' because of the way he employed language in 'The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County' and *Adventures of Huckleberry Finn*.¹⁰⁴ In *Naš čas*, poet and journalist Ivo Stropnik, writing under the pseudonym Toni Prosvik, states that after Twain started to publish satires in which he ridiculed society, some people began to challenge him.¹⁰⁵

CONCLUSION

In the last three decades of his life, Twain was sporadically mentioned in the Slovenian press, where he was not primarily presented as a man of letters, but as a humorist, a public figure and a *bon vivant*; there are no major differences in the manner of writing about Twain in left-wing and right-wing

91 *Delo*, 21. 6. 1975: Osem novih BISEROV iz svetovne književnosti za mladino, 31.

92 *Glas*, 23. 9. 1977: Ta teden na TV, 10.

93 *Informativni fužinar*, 1977, 14, 24: Mark Twain, Humoreske, 16.

94 *Delo*, 19. 4. 1980: Mojster peresa in ladijskega krmila, 28.

95 *Primorski dnevnik*, 1. 6. 1980: Naše šolske prireditve, 7.

96 *Delo*, 6. 2. 1981: Mark Twain: Med nami, lažnivci, n.p.

97 *Delo*, 19. 3. 1981: Humor z brado v protokolu, 11.

98 *Delo*, 28. 3. 1981: Humor z brado v protokolu, 18, 30.

99 *Delo*, 12. 8. 1981: Cenzurirani književniki, 6.

100 *Delo*, 16. 4. 1982: Latentni razizem, 13.

101 *Delo*, 28. 11. 1985: 30. november, 8.

102 *Delo*, 10. 7. 1986: Arhitektonsko stilizirane realistične ilustracije, 9.

103 *Slovenski vestnik*, 23. 12. 1987: Tom Sawyer, 9.

104 *Delo*, 21. 1. 1988: Jezikovna policija postavlja sanitarne kordone, 8–9.

105 *Naš čas*, 31. 5. 1990, Nomen est omen!, 11.

publications. The reactions to his death and the few noteworthy articles published in the first few years afterwards also indicate that Twain was not perceived as one of the preeminent literary figures of his day during the time that the Slovenian territory was part of Austria-Hungary. Further proof of this is the fact that it is only after Twain's death that the first book of his, i.e. *The Prince and the Pauper*, was translated into Slovenian and did not receive many reviews.

After the conclusion of the Great War and the dissolution of the Austro-Hungarian Empire, *The Adventures of Tom Sawyer* was translated into Slovenian and received some attention in the press, but it would remain the only book of Twain's translated during the inter-war period, when Slovenia was part of the Kingdom of Yugoslavia. Twain was evidently perceived as mainly an author for the young; he was frequently referred to as a great storyteller and a comedic *tour de force*, and most articles about him seemed to lack an ideological agenda. Only rarely were Twain's works discussed in-depth, and the differences between how he was portrayed in left-wing and right-wing publications are not as pronounced as was the case in the serial publications of Slovenian immigrants in the United States from the same period (see Trupej, 2019a, 144–149). However, when the Slovenian territory was occupied by the Axis powers during World War II, Twain was markedly less present in the press than had previously been the case.

After a socialist system was established in Yugoslavia in 1945, Twain became one of the most prominent foreign writers in the Slovenian press. While during the previous periods, relations between the United States and Austria-Hungary / the Kingdom of Yugoslavia did not seem to have substantially affected Twain's reception, in the first post-war years he was presented as a sort of literary *spiritus agens* of anti-Americanism; as a result, reviews of his works were frequently used to condemn capitalism, organized religion, racism, imperialism and other aspects of American society; sometimes this is true even for works that were not particularly socially critical, for instance *The Adventures of Tom Sawyer*—a novel painting a rather idyllic picture of the antebellum American South.

Soon after Yugoslavia broke off relations with the Eastern Bloc in 1948 and aligned itself more closely with the Western Bloc, criticism of the West when discussing Twain's works became less severe. After Yugoslavia's relations with the Soviet Union began to normalize in the mid-1950s, criticism of the West again became more pronounced, although the condemnations were never again as harsh as they had been in the first post-war years. The fact that Yugoslavia co-founded the Non-Aligned Movement was probably an additional factor affecting which themes were foregrounded when writing about Twain and his works in the 1960s.

In the 1970s, only a few noteworthy articles on Twain were published in Slovenian serial publications. Perhaps this is partially because—since several of Twain's important works had been translated or re-translated in the previous decades—not many new translations of his works were published in that decade.¹⁰⁶ However, new editions of existing translations continued to appear along with adaptations in which Tom Sawyer is the main character; this indicates that younger readers were increasingly the intended audience for Twain's works; a gradual reversal to the *status quo ante* as far as Twain's perception is concerned thus begins to take place.¹⁰⁷

In the 1980s, Twain is again discussed in serial publications more frequently and—although he did not enjoy a status nearly as high as in the United States—several statements by prominent literati suggest that he was still held in high regard.¹⁰⁸ Thus, it appears that it is only *after* the socialist period ends and Slovenia transforms its social system and changes its political allegiances¹⁰⁹ that Twain's reception comes full circle, and he again begins to be portrayed primarily as a humorist and an author for youth, which is how he was perceived during the pre-socialist period, when his works were not used to further ideological agendas and not much attention was paid to the socially critical aspects of his writing.

We can therefore conclude that Twain has always had a much higher status in socialist Slovenia than in its pre-socialist era. The substantial differences between his reception during the two periods in question are a testament to the extent to which ideology can influence the perception of a particular *œuvre littéraire*.

¹⁰⁶ Some of Twain's major works, including *Pudd'nhead Wilson* and *The Innocents Abroad*, have not yet been translated into Slovenian.

¹⁰⁷ Three new editions of the translation of *The Adventures of Tom Sawyer* and four short adaptations with Tom Sawyer as the protagonist were published during this decade, while the translation of *Adventures of Huckleberry Finn* was reissued only once—it has not been published since, which speaks volumes about the difference in the status of these two novels in Slovenia.

¹⁰⁸ The *argumentum ad infinitum* between those who hail *Adventures of Huckleberry Finn* as anti-racist and those who advocate removal from libraries and reading lists is barely acknowledged even in this decade. While this issue is less prominent in Slovenia because of the nation's limited experience with black people, the fact that some racist elements were softened in Slovenian translations of the novel may also have been a somewhat significant factor (see Trupej, 2017, 329–330, 332).

¹⁰⁹ After declaring independence from socialist Yugoslavia in 1991, Slovenia became a parliamentary democracy and did not join the Non-Aligned Movement. Instead, it sought membership in the European Union and NATO, eventually joining both in 2004.

PRIMERJAVA RECEPCIJE MARKA TWAINA V SLOVENIJI PRED IN MED
OBDOBJEM SOCIALIZMA

Janko TRUPEJ

Laška vas 21, 3273 Jurklošter, Slovenija

e-mail: janko.trupej@gmail.com

POVZETEK

V obdobju, ko je bilo slovensko ozemlje del monarhij, tj. sprva Avstro-Ogrske in nato Jugoslavije, ni večjih razlik glede Twainove recepcije. Tako v konservativnih kot tudi v progresivnih serijskih publikacijah je običajno predstavljen kot izjemen pripovedovalec in humorist ter mladinski avtor, članki o njem pa večinoma nimajo jasne ideološke usmeritve in prav tako ni razvidno, da bi na recepcijo občutno vplivali odnosi katere od obeh monarhij z ZDA. Poglobljene razprave o Twainovem literarnem opusu so precej redke, razlike v tem, kako pogosto so bili zapisi o pisatelju objavljeni v desno usmerjenih in levo usmerjenih publikacijah, pa prav tako niso tako izrazite, kot je to npr. značilno za publikacije slovenskih izseljencev oz. zdomcev v ZDA v obdobju med obema svetovno vojnama (gl. Trupej, 2019a, 144–149). V obdobju, ko je bilo slovensko ozemlje med drugo svetovno vojno okupirano, pa je bil Twain v slovenskem tisku sicer prisoten bistveno manj kot prej. Po vzpostavitvi socialističnega sistema v Jugoslaviji leta 1945 je Twain postal eden najvidnejših tujih pisateljev v slovenski publicistiki. Zlasti v prvih povojnih letih so se njegova besedila pogosto uporabljala za obsodbe organizirane religije, kapitalizma, rasizma, imperializma oz. kolonializma, političnega sistema v ZDA ipd. Ko je Jugoslavija leta 1948 prekinila odnose z vzhodnim blokom in se bolj približala Zahodu, so zapisi o Twainu postali občutno manj kritični do Združenih držav. Po začetku postopne normalizacije odnosov s Sovjetsko zvezo sredi petdesetih let in po tem, ko je Jugoslavija leta 1961 soustanovila Gibanje neuvrščenih, so se Twainova besedila spet bolj pogosto uporabljala za kritiko ZDA, čeprav obsodbe niso bile nikdar več tako ostre kot v prvih povojnih letih, ko je bila Jugoslavija tesno povezana s Sovjetsko zvezo. V sedemdesetih letih je bil Twain v serijskih publikacijah prisoten občutno manj kot dotlej in tudi na podlagi prevodov njegovih del, ki so bila objavljena v tem desetletju, je razvidno, da je bil že v nekoliko večji meri obravnavan kot avtor za mlajše bralce. Vendar se je v osemdesetih letih o njem spet pisalo pogosteje in bolj poglobljeno, iz česar je mogoče sklepati, da je vse do konca socialističnega sistema Twain zavzemal občutno bolj središčni status v slovenskem literarnem polisistemu kot v predsocialističnem obdobju, ko so bile nekatere izmed tem, ki jih je ta ameriški klasik obravnaval, precej manj relevantne.

Ključne besede: Mark Twain, recepcija, ideologija, prevodna književnost, ameriška literatura

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Albrecht, F. (1913):** Branislav Nušić, Priče. Ljubljanski zvon, 33, 1, 52–53.
- Brinar, J. (1921):** Novejše slovstvo za mladino. Pedagoški zbornik, 19, 114–132.
- C. R. (1905):** Vladoje Dukat Slike iz povijesti engleske književnosti. Slovan, 3, 6, 187–188.
- Delavska enotnost: časopis slovenskih delavcev: glasilo Zveze svobodnih sindikatov Slovenije.** Ljubljana, Svet ZSSS, 1942–1998.
- Delo.** Ljubljana, Delo, 1959–.
- Dolenjski list.** Novo mesto, Dolenjski list, 1950–.
- Družinski tednik: ilustrovani list za mesto in deželo.** Ljubljana, Konzorcij, 1933–1945.
- Fadjejev, A. (1947):** Naloge literarne kritike. Translated by Vera Brnčić. Novi svet, 2, 8, 627–653.
- Fatur, B. (1951):** Ameriška literatura in Sinclair Lewis. Novi svet, 6, 7/8, 638–662.
- Fatur, B. (1953):** Ernest Hemingway ali sodobna ameriška zavest. Naša sodobnost, 1, 7/8, 747–759.
- Glas.** Kranj, Glas, 1960–1984.
- Gorenjec: političen in gospodarski list.** Kranj, Konzorcij, 1900–1941.
- Gradovin, R. (1913):** Nekaj misli in predlogov o našem prevajalnem slovstvu. Dom in svet, 26, 3, 115–118.
- Grosman, M. (1987):** The Pluralistic World of Huckleberry Finn. Acta Neophilologica, 20, 53–62.
- Hemingway, E. (2002):** Green Hills of Africa. New York, Simon & Schuster.
- Informativni fužinar: mesečno glasilo ravnstvenih železarjev.** Ravne na Koroškem, Železarna Ravne, 1964–2009.
- Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko.** Ljubljana, Konzorcij Jutra, 1920–1945.
- Kalan, F. (1933a):** Amerika in Lewisov Dr. Arrowsmith. Modra ptica, 4, 7, 215–221.
- Kalan, F. (1933b):** O Sinclairjevi »Mammonart«. Modra ptica, 4, 6, 173–177.
- Knjiga: glasilo slovenskih založb.** Ljubljana, Slovenski knjižni zavod, 1953–1996.
- Lavrič, M. (1987):** Tavčarjevo literarno obzorje. Slavistična revija, 35, 4, 415–425.
- Ljubljanski dnevnik.** Ljubljana, Združeno podjetje Ljudska pravica, 1951–1968.
- Ljudska pravica.** Lendava, M. Kranjec, 1934–1959.
- Ljudski tednik.** Trst: Založba Primorskega dnevnika, 1946–1951.
- Löffler, V. & A. Slodnjak (1976):** Odgovori na vprašanja o Ivanu Cankarju. Sodobnost, 24, 5, 520–534.
- M. P. (1921):** Branislav Nušić. Gledališki list, 33, 17–19.
- Mariborski večernik »Jutra«.** Maribor, Konzorcij, 1927–1941.
- Mentor: list za srednješolsko dijaštvo.** Ljubljana, Zavod Sv. Stanislava, 1908–1941.
- Mlada pota: glasilo slovenske mladine.** Ljubljana, Adrijan Janc, 1935–1936.
- Mladina.** Ljubljana, Mladina, 1943–.
- N. N. (1905):** Naše slike. Dom in svet, 18, 12, 763–764.
- Naprej: glasilo jugoslovanske socialno demokratične stranke.** Ljubljana, Iza Prijateljjeva, 1917–1928.
- Narodni dnevnik.** Celje, Narodna založba, 1909–1910.
- Naš čas.** Velenje: Center za informiranje propagando in založništvo, 1973–.
- Naši razgledi: štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja.** Ljubljana, Delo, 1952–1992.
- Obzornik: mesečnik za ljudsko prosveto.** Ljubljana: Ljudska prosveta, 1946–1952.
- Popotnik: list za šolo in dom.** Celje, M. Žolgar, 1880–1941.
- Primorski dnevnik.** Trst, Založništvo tržaškega tiska: Družba za založniške pobude, 1945–.
- Radio Ljubljana: tednik za radiofonijo.** Ljubljana, Konzorcij, 1929–1941.
- Rdeči prapor: glasilo jugoslovanske socialne demokracije.** Trst/Ljubljana, Konzorcij, 1898–1920.
- Rudar: glasilo delovnega kolektiva Rudnika lignita Velenje.** Velenje, Premogovnik, 1960–.
- Slovenec: političen list za slovenski narod.** Ljubljana, Ljudska tiskarna, 1873–1945.
- Slovenski dom.** Ljubljana, Ivan Rakovec, 1935–1945.
- Slovenski gospodar: podučiven list za slovensko ljudstvo.** Maribor, M. Prelog, 1867–1941.
- Slovenski Jadran: glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva.** Koper, Primorski tisk, 1952–1963.
- Slovenski narod.** Ljubljana, Narodna tiskarna, 1868–1943.
- Slovenski poročevalec: glasilo Osvobodilne fronte.** Ljubljana, Slovenski poročevalec, 1938–1959.
- Slovenski vestnik: tednik za Slovensko Koroško.** Celovec: Zveza slovenskih organizacij na Koroškem, 1946–2003.
- Soča: organ slovenskega političnega društva goriškega za brambo narodnih pravic.** Gorica, V. Dolenc, 1871–1915.
- Sodobna pota: prosvetna revija: glasilo Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije.** Ljubljana, Svet Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije, 1956–1960.
- Straža: neodvisen političen list za slovensko ljudstvo.** Maribor, Konzorcij, 1909–1927.
- Štajerc.** Ptuj, M. Bayer, 1900–1918.
- Štampar, E. (1958):** Odjek ruske revolucije 1905. na Kranjčevica. Slavistična revija, 11, 1–2, 78–89.
- Šuklje, R. (1961):** Ernest Hemingway. Naša sodobnost, 9, 11, 961–968.
- Tovariš.** Ljubljana, Delo, 1945–1973.
- Twain, M. (2006):** The Complete Interviews. Scharnhorst, G. (ed.). Tuscaloosa, Alabama, The University of Alabama Press.
- Twain, M. (2013):** Autobiography of Mark Twain, Volume 2. Griffin, B. & H. E. Smith (eds.). Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press.

Učiteljski tovariš: stanovsko politično glasilo J.U.U.–sekcije za dravsko banovino Ljubljana. Ljubljana, J.U.U.–sekcija za dravsko banovino, 1861–1941.

Željeznov, D. (1948): Ob dveh Mark Twainovih knjigah v slovenščini. Mladinska revija, 3, 10, 444–445.

Življenje in svet: tedenska priloga Jutra. Ljubljana, Konzorcij, 1927–1939.

Blake, A. (2003): Slovene Critical Responses to the Works of Pearl S. Buck. *Acta Neophilologica*, 36, 1/2, 27–39.

Budd, L. J. (1995): Mark Twain as an American Icon. In: Robinson, F. G. (ed.): *The Cambridge Companion to Mark Twain*. Cambridge/New York/Oakleigh, Cambridge University Press, 1–26.

Burcar, L. (2018): Shortcomings and Limitations of Identity Politics and Intersectionality in Sandra Cisneros's *The House on Mango Street*. *Acta Neophilologica*, 51, 1/2, 25–38.

Čerče, D. (2013): O slovenski polpretekli kritični misli in prezrtih romanih Johna Steinbecka. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 13, 1, 223–240.

Čerče, D. (2018): Ideološko zaznamovana recepcija Steinbeckovih del v komunistični Vzhodni Evropi. *Jezik in slovstvo*, 63, 1, 89–99.

Čerče, D. (2019): Race and Politics in the Twentieth-Century Black American Play: Lorraine Hansberry's *A Raisin in the Sun*. *Neohelicon: Acta Comparationis Litterarum Universarum*, 46, 1, 227–239.

Fisher Fishkin, S. (1995): Mark Twain and Women. In: Robinson, F. G. (ed.): *The Cambridge Companion to Mark Twain*. Cambridge/New York/Oakleigh, Cambridge University Press, 52–73.

Grosman, M. (2004): Književnost v medkulturnem položaju. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Intihar Klančar, N. (2008): Slovene Reactions to William Faulkner's Writing. *Acta Neophilologica*, 41, 1/2, 13–23.

Jauss, H. R. (1970): Literary History as a Challenge to Literary Theory. Translated by Elizabeth Benzinger. *New Literary History*, 2, 1, 7–37.

Jauss, H. R. (1998): Estetsko izkustvo in literarna hermenevtika. Translated by Tomo Virk. Ljubljana, Literarno-umetniško društvo Literatura.

Kern, I. (2010): Critical Reception of Hemingway's Novel *For Whom the Bell Tolls* (Komu zvoní) in the Slovene Cultural Environment, 1950–1960. *Slovene Studies: Journal of the Society for Slovene Studies*, 32, 1/2, 67–82.

Krieg, J. P. (2006): Literary Contemporaries. In: Kummings, D. D. (ed.): *A Companion to Walt Whitman*. Malden/Oxford/Carlton, Blackwell Publishing, 392–408.

Lamb, R. P. (2005): America Can Break Your Heart: On the Significance of Mark Twain. In: Lamb, R. P. & G. R. Thompson (eds.): *A Companion to American Fiction 1865–1914*. Malden/Oxford/Carlton, Blackwell Publishing, 468–498.

Lamb, R. P. & G. R. Thompson (2005): Editors' Introduction. In: Lamb, R. P. & G. R. Thompson (eds.): *A Companion to American Fiction 1865–1914*. Malden/Oxford/Carlton, Blackwell Publishing, 1–11.

Messent, P. (2007): The Cambridge Introduction to Mark Twain. Cambridge et al., Cambridge University Press.

Modelmog, W. E. (2005): Writing in the "Vulgar Tongue": Law and American Narrative. In: Lamb, R. P. & G. R. Thompson (eds.): *A Companion to American Fiction 1865–1914*. Malden/Oxford/Carlton: Blackwell Publishing, 395–410.

Potočnik Topler, J. (2017): Norman Mailer in Yugoslavia. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 1, 81–88.

Railton, S. (2004): Mark Twain: A Short Introduction. Malden/Oxford/Carlton, Blackwell Publishing.

Rasmussen, R. K. (2007): Critical Companion to Mark Twain: A Literary Reference to His Life and Work. New York, Facts On File, Inc.

Robinson, F. G. (1995): The Innocent at Large: Mark Twain's Travel Writing. In: Robinson, F. G. (ed.): *The Cambridge Companion to Mark Twain*. Cambridge/New York/Oakleigh, Cambridge University Press, 27–51.

Šalamon, S. (2007): The Political Use of the Figure of John Coltrane in American Poetry. *ELOPE: English Language Overseas Perspectives and Enquiries*, 4, 1/2, 81–98.

Sloane, D. E. E. (2001): Student Companion to Mark Twain. Westport, Connecticut/London, Greenwood Press.

Trupej, J. (2015): Recepcija štirih ameriških romanov in njihovih slovenskih prevodov v luči ideologije rasizma. *Primerjalna književnost*, 38, 2, 213–235.

Trupej, J. (2017): Strategies for Translating Racist Discourse about African-Americans into Slovenian. *Babel: Revue internationale de la traduction / International Journal of Translation*, 63, 3, 322–342.

Trupej, J. (2019a): Ideological Influences on the Reception of Mark Twain among Slovenians across the Atlantic. *Acta Neophilologica*, 52, 1–2, 141–152.

Trupej, J. (2019b): Recepcija romanov *The Adventures of Tom Sawyer* in *Adventures of Huckleberry Finn* v Sloveniji. *Vestnik za tuje jezike*, 11, 1, 327–342.

Virant, Š. (2019): Epistemologija, ideologija in književnost: radikalni konstruktivizem, dekolonialne študije in književnost severnoameriških staroselcev. *Primerjalna književnost*, 42, 1, 163–178.

Zupan, S. (2015): Recepcija slovenskih prevodov kratkih zgodb Edgarja Allana Poeja v 19. in 20. stoletju. *Primerjalna književnost*, 38, 1, 121–144.

Zupan, S. (2020): Ernest Hemingway in Slovenia since 1990: Scandal, the Soča and Six-Toed Cats. *Acta Neophilologica*, 53, 1/2, 133–151.

received: 2020-05-10

DOI 10.19233/ASHS.2021.20

KOGNITIVNA SEMANTIKA U ETIMOLOGISANJU LEKSEMA BEZ ISTORIJE PISANE UPOTREBE: PRILOZI PITANJU O PORIJEKLU IMENICE DŽORA

Milan IVANOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Danila Bojovića bb., 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: mipozega@yahoo.com

ABSTRACT

Starting from entries in dialect dictionaries and manuscript word collections, as empirical material, and the insights of cognitive semantics, as a theoretical foundation, the paper deals with the semantic and derivational development, and the geographical distribution of the noun džora (-ē, f.) 'skinny pig?'. Based on the conclusions drawn in this way, we re-examine the etymological interpretation of the given noun offered by P. Budmani and present our assumption, based on one Vlach lexical remnant, and supported by factual arguments from Serbian linguoculturology, ethnography and historiography. Although seemingly motivated by one practical problem, the paper is actually focused on implications that are primarily methodological, and serves as a demonstration of a transdisciplinary approach applicable to – otherwise over-fastidious and precarious – etymologizing in the absence of examples of use in written heritage.

Keywords: contact etymology, loanwords from the Romance languages, conceptual metaphor, semantic specialization, zoonyms, medieval Vlachs, the Serbian language

SEMANTICA COGNITIVA NELL'ETIMOLOGIZZARE I LESSEMI SENZA UNA STORIA DI USO SCRITTO: CONTRIBUTI SULLA QUESTIONE DELL'ETIMOLOGIA DEL SOSTANTIVO DŽORA

SINTESI

Partendo da definizioni descrittive trovate nei dizionari dialettali e raccolte dei manoscritti, come materiale empirico, e conoscenza della semantica cognitiva, come base teorica, l'articolo tratta dello sviluppo semantico e formativo, nonché della diffusione del sostantivo džora (-ē, f.) 'maiale magro?'. Sulla base delle conclusioni tratte in questo modo, rivediamo l'interpretazione etimologica riguardante questo sostantivo offerta da P. Budmani e presentiamo la nostra ipotesi, basata su un residuo lessicale della lingua dei valacchi, e argomentato con fatti della linguo-culturologia, etnografia e storiografia serba. Apparentemente motivato da un problema pratico, il documento in realtà serve principalmente a implicazioni metodologiche – come dimostrazione di un approccio transdisciplinare applicabile all'etimologizzare in assenza di esempi di uso nei monumenti scritti.

Parole chiave: etimologia di contatto, romanismi, metafora concettuale, specializzazione semantica, zoonimi, valacchi medievali, lingua serba

UVOD

Prihvaćena etimološka tumačenja treba dotjerati, dopuniti ili zamijeniti u, načelno, dvama slučajevima: pošto se povodom etimologisanih leksema, odn. leksičkih morfema dođe do novih, ranije nepoznatih činjenica i(li) pošto se činjenice kojim se već raspolagalo sagledaju u novom, metodološki drugačijem svjetlu (Vlajić-Popović, 2010a, 174). U srpsko(hrvatskoj) etimologiji, čiju najmonumentalniju sintezu i dalje predstavlja *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (ERHSJ), tokom posljednje tri decenije stekla su se, izgleda, oba uslova: prvi zahvaljujući obilju dijalekatske leksike obrađene u rječnicima i lingvističkim časopisima (Stijović, 2018), a drugi zahvaljujući smjelim i vrlo inspirativnim kognitivističkim uvidima mnogobrojnih, mahom stranih autora (Geeraerts, 2019). Ostvarenje prvog uslova dokazano je, štaviše, pri etimologisanju više leksema (Vlajić-Popović, 2011), npr. imenice *sprat* (Vlajić-Popović, 2010b), dok je ostvarenje drugog potvrđeno ne samo u člancima nego i u priručnicima na dijahronijsko-semantičke teme (Raffaelli, 2009). Dosad, međutim, nijednim istraživanjem, koliko nam je poznato, nije pokazano da se istovremenom primjenom nove građe i novih pristupa u srpsk(ohrvatskoj) etimologiji može djelovati sinergistički. Stoga je ovaj rad, mada zasnovan na preispitivanju opšteprihvaćenog tumačenja samo jedne lekseme, imenice *džōra* (-ē, ž.), više *ugledni* nego *ogledni* (ili ga tako makar valja primiti), utoliko što pruža primjer transdisciplinarnog pristupa primjenljivog kod svih sličnih leksema, takođe neposvjedočenih u starijoj pismenosti, a posvjedočenih u savremenim dijalektima.

Prije nego što otkrijemo zašto smo u navedene svrhe izabrali baš imenicu *džōra*, postavice ćemo teorijske temelje istraživanja. Potom ćemo predočiti ono što je na osnovu dostupnijih publikacija dosad bilo poznato o toj imenici i njenom navodno orijentalnom porijeklu, da bismo u četvrtom poglavlju pomoću semantičkih podataka koji su o njoj bili zatureni u dijalekatskoj leksikografiji kognitivističkim putem rekonstruisali odgovarajuću semasiološku strukturu. Polazeći od pretpostavljenog ishodišta te strukture, u petom, odn. šestom poglavlju povodom pomenute imenice predložićemo drugačiji, romanski etimon, kao i njemu prikladnu argumentaciju, otjelotvorenu ne samo onomasiološkim paralelama nego i činjenicama iz etnografije i historiografije balkanskih naroda, posebno Srba i Vlaha. O implikacijama istraživanja čitaoca ćemo obavijestiti, kako je i uobičajeno, u zaključku, priznajući u isti mah i izvjesna ograničenja za njihovu primjenu.

TEORIJSKI OSNOVI ISTRAŽIVANJA

U postupku *rekonstrukcije semasiološke strukture* – kojim se naknadno istražuje slijed *značenjskih pomaka* između različitih značenja iste lekseme, odn. leksičke morfeme – od posljednjih godina XIX vijeka, makar na prvi pogled, nije bilo mnogo novina. Nazivi koje je, tipologizujući značenjske pomake, tad kanonizovao M. Bréal (1897) zadržani su, naime, i u redakciji S. Ullmanna (1964), i u redakciji P. Kocha (2016). Djelimično je razrađen jedino smisao tih termina, utoliko što su se *metafor(izacij)a*, *metonimi(zaci)ja*, *generalizacija* i *specijalizacija* počele razmatrati kao *mehanizmi značenjskih pomaka*, a *pejor(iz)acija* i *melior(iz)acija* kao njihovi *efekti*. Manje-više slična, dakle sporedna, ostala je i uloga koju semasiološka rekonstrukcija drži u etimologiji, kao primijenjenoj lingvističkoj disciplini sazreloj u doba mladogramatičarske škole. Apsolutno prvenstvo i dalje je, prema tome, davano fonološkoj rekonstrukciji, čija je metodologija (u odnosu na metodologiju semasiološke) dosta jednostavnija, dosljednija i razrađenija.

Oskora se stanje stvari, međutim, mijenja sa širenjem svijesti da nas tradicionalna, prvenstveno fonološka rekonstrukcija dovodi do leksičkih korjenova odveć apstraktnih značenja,¹ koja ne odgovaraju niti prirodnim jezicima, kao stvarnom sredstvu komunikacije u stvarnim govornim zajednicama (Sweetser, 1990, 23–27), niti tzv. *Kronassеровом zakonu*, prema kojem značenja pri pomacima po pravilu prelaze iz konkretnih u apstraktna, a ne obratno (Kronasser, 1952). Preciznije rečeno, sve se više shvata da paradigmi *apstrahujućeg tipa*, kojom nastaju krajnje neubjedljiva etimološka tumačenja, ipak treba pretpostaviti etimološka tumačenja *selektivnog tipa*, pri kojim se iz ukupnosti stvarnih značenja, posvjedočenih u pisanim spomenicima ili na terenu, bira ono koje je vjerovatno najbliže semantici praoblika ili *etimona*. A da izbor takvog značenja ne bi bio proizvoljan, kakvim je smatran ranije (Koch, 2004), u posljednje je vrijeme sve masovnije istraživačko pregnuće da se postupak semasiološke rekonstrukcije metodološki usavrši pomoću saznanja tipološke i kognitivne semantike, posebno onih koja se tiču *prirodnosti* značenjskih pomaka, odn. smjerova u kojim se pojedini mehanizmi načelno mogu, odn. ne mogu vršiti u prirodnim jezicima (v. npr. Urban, 2011).

Pod tim se saznanjima u prvom redu podrazumijevaju zaključci do kojih se došlo *međujezičkim istraživanjima*, tj. analizom građe iz velikog, katkad ogromnog broja srodnih i nesrodnih jezičkih sistema. Jednim takvim istraživanjem ustanovljeno je, npr., da su sinegotski pomaci (makar unutar semantičkog polja LJUDSKO TIJELO I NJEGOVI DIJELOVI) *jednosmjerni*, tj. prirodni u smjeru

1 Čuven je u tom pogledu primjer ie. praznačenja *prelaz*, koje je E. Benveniste (1954) rekonstruisao na osnovu skr. *pántāḥ* 'put', lat. *pons* 'most', jerm. *hun* 'gaz, brod' i stgrč. *πόντος* 'more' – napomenuvši doduše (u duhu nekih kasnijih, pragmatičkih pristupa dijahronijskoj semantici) da treba istražiti kontekste koji su bili okidač za ovakav značenjski razvoj.

„dio za cjelinu” (§ 1), ali ne i u smjeru „cjelina za dio” (Wilkins, 1996, 275–282). Plodotvornija su, međutim, bila istraživanja izvedena uz primjenu teorija kognitivne semantike – poput teorija *prototipa* i *osnovnog nivoa kategorizacije* (Rosch et al., 1976; Rosch, 1978), odn. teorije *semantičkih okvira* (Fillmore, 1975; 1982) – budući da su pored *opisa* značenjskih pomaka, ond. njihovih obrazaca, ona pružila i izvjesna *objašnjenja*. Tako je u vezi s generalizacijom i specijalizacijom značenja, a povodom prototipa i manje tipičnih predstavnika iste kategorije, opisana sljedeća zakonitost (Koch, 2016, 31–36): dok se oznaka kategorije može specijalizovati i za označavanje prototipa (§ 2), i za označavanje manje tipičnih predstavnika iste kategorije (§ 3), kao oznaka cijele kategorije (do nivoa koji nije suviše udaljen od osnovnog) može se upotrijebiti jedino ona kojom se označava prototip (§ 4).

- (1) *lice* ‘prednja strana čovjekove glave’ → *lice* ‘ljudska jedinka, osoba’
- (2) psl. **gribъ* ‘(jestiva) pečurka’ > češ. *hřib* ‘vrganj’
- (3) *bilje* ‘(zeljaste) biljke’ → *bilje* ‘zeljaste biljke ljekovitog dejstva’
- (4) lat. *passer* ‘vrabac’ > rum. *pasăre* ‘ptica’

Primjeri nalik trećem, u kojim se leksičko značenje sužava mimo efekta prototipičnosti, objašnjeni su čestom upotrebom dotičnih leksema u ko(n)tekstu kojim im se nameće određeni semantički okvir. Dokazano je, npr., da se stengl. *hund* ‘pas’ u pisanim spomenicima često pominje u vezi s lovcima, konjima, sokolovima i oružjem, dakle u okruženju koje u svijesti adresatâ priziva semantički okvir lov. Budući da su primaoci poruke morali zaključivati da između navedenog pojma i pojmova iz njegovog okruženja postoji neki odnos bliskosti, takva se upotreba s vremenom *konvencionalizovala*, da bi naposljetku došlo i do specijalizacije čiji ishod predstavlja srengl. *hund* ‘lovački pas (obično gonič)’ (Koch, 2016, 31–36).²

POVOD I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

I ovlašno poređenje zakonitosti predočenih u prethodnom poglavlju s podacima koji su nam bili poznati o imenici *džora* (-ē, ž.) navelo nas je na pomisao da njenu opšteprihvaćenu etimologiju valja preispitati. Naime, dok ta imenica u slengu nekih srbijanskih gradova označava *djevojku* odn. *ženu sklonu promiskuitetu* (Andrić, 2005), a u vernakularu glavnog grada Crne Gore *proždrljivca* i(li) *lijenu osobu* (čemu svjedočimo lično) – i u najrecentnijoj literaturi kao njen predložak nalazimo

tursko *cura/cüre* ‘sitan, nerazvijen, zakrčljao; mršav, slabašan, oronuo’, odn. (izvornije) persijsko *curra* ‘sitnica’ (Tietze, 2002, 456). Mogu li se ova, naoko nespojiva značenja ikako povezati, te mora li dato etimološko rješenje da se zamijeni, pitanja su koja ćemo pretresti kasnije, u centralnom dijelu rada, jer smo najprije dužni da ustanovimo kako je dotična imenica predstavljena u rječnicima i šta je to etimologe podstaklo da pretpostave njeno orijentalno porijeklo.

Najstariju dokumentovanu upotrebu oblika *džora*, sve dok se ne ukaže na neki još raniji pisani pomen, u srpskom jeziku predstavlja članak u prvom izdanju rječnika V. Karadžića (SR, 1818), u kojem se pored gramatičkog kvalifikatora *f.* (‘ženskog roda’) i stilističkog kvalifikatora *Schimpfwort* (‘pogrdno, u psovanju’) nahodi samo jedno značenje – *mršava svinja*, iskazano definicijama na njemačkom i latinskom jeziku. U zaglavlju tog članka nema kvalifikatora koji bi pomenutu leksemu markirao regionalno (poput nekih drugih, npr. glagola *morati* – „u Srijemu, u Bačk[oj] i u Ban[atul]”), pa se može reći da je posrijedi jedna od onih koje je Vuk u Beč, kako i sam ističe na početku predgovora drugom izdanju iste leksikografske publikacije (SR, 1852), donio „u glavi”, iz zavičajnog Tršića, u Jadru, na zapadu Srbije. Ni poslije putovanja po Staroj Crnoj Gori, Boki Kotorskoj i ostalim (tada još) srpskim zemljama, tokom kojih se građa *Srpskog rječnika* gotovo udvostručila, u vezi sa oblikom *džora* Vuk, međutim, neće dodati ništa novo, osim članka posvećenog (tvorbeno povezanom) pridjevu *džorast* ‘mršav’. Prvu napomenu da je korijen *džor-* možda orijentalnog porijekla, tj. da bi se mogao prosljediti do turskog *dževre* [!] ‘mršav’, dodade u trećoj knjizi velikog rječnika zagrebačke akademije znanosti i umjetnosti (RJA) P. Budmani, a potom će toj procjeni puno povjerenje pokloniti ne samo priređivači trećeg izdanja *Srpskog rječnika* (SR, 1898),³ nego i jugoslovenski lingvisti narednih generacija, prije svih M. Moskovljević (1966) i P. Skok (ERHSJ).⁴

I dok je u leksikografiji, izgleda samo zahvaljujući prepisivanju iz starijih publikacija, preživljavala uprkos tome što je bez primjera upotrebe, ikakve višeznačnosti i znatnijeg broja derivacionih odnosa s drugim jedinicama leksičkog fonda, imenica *džora* postojano je gubila „pravo građanstva” u savremenom jezičkom standardu (što i ne čudi budući da novoj, modernoj srpskoj kulturi, koja se smjelo zaputila stazama urbanizacije i industrijalizacije, pojam mršave svinje očito nije bio relevantan). Kako je to gubljenje normativnog statusa teklo, jasno pokazuju rječnici Matice srpske – stariji, šestotomni (RMS) i mlađi, jednotomni (RSJ). Naime, autorski kolektiv prvog dodao je odgovarajućoj lemi, iza Vukovog kvalifikatora

2 Jedno slično tumačenje neki, više pragmatički orijentisani autori (Traugott–Dasher, 2002) nazivaju *teorijom prizvanog zaključivanja* (engl. The Invited Inferencing Theory), a rabe objašnjavajući sve značenjske pomake, uključujući gramatikalizaciju.

3 Lemi *džora* oni su dometnuli zvjezdicu, od prvog izdanja namijenjenu turcizmima: „U ispravke u ovom izdanju ide i novo dodavanje (u ugl. zagr.) zvezdica onim rečima koje su ušle u srpski jezik iz turskoga ili preko turskoga iz koga drugog istočnog jezika. U II. izdanju mnoge takve reči ostale [su] neopažene” (SR, 1898, XXV–XXVI).

4 „Od tur. *cevre* ‘mršav’; o < tur. *ev* nerazumljivo. Lit.: ARJ 3, 539” (I, 475).

ekspresivnosti *pogrd.*, i kvalifikator teritorijalno sužene upotrebe *pokr.*, ali takvu upotrebu, kao ni ponuđenu definiciju *mršava svinja*, nije potkrijepio nijednim citatom, i pored sistematske ekscerpције građe iz korpusa koji je u to doba smatran reprezentativnim. Semantičku obradu pridjeva *džorast* znatno je, međutim, obogatio: i definicijom tvorbenog značenja *sličan džori* (položenoj ispred definicije leksičkog značenja *veoma mršav, suv*), i uputnicama sa istokorjenih oblika *džorav* i *džorlav*, potvrđenih po jednim navodom iz opusa A. Vuča, odn. B. Čopića. U makrostrukturu Matičinog jednotomnika, s druge strane, nije uključena nijedna od ovih leksema, čak ni navodno motivna, imenička.

Na osnovu podatka, upadljivog u prethodna dva pasusa, da je u većini vukovskih rječnika implicitno, a u Matičinom šestotomniku i eksplicitno, *džorast* 'sličan džori' utoliko što je mršav – stiče se utisak da je u semantici oblika *džora* produktivno odredbeno obilježje MRŠAV(A), a ne neko od obilježja iz upravnog kompleksa SVINJA. Nasuprot tome, semanteme⁵ *džora* 'proždrljivac', *džora* 'lijena osoba' i *džora* 'bludnica', registrovane u urbanom govoru naših dana, očigledno stoje bliže upravnom semskom kompleksu, tj. slici svinje kao životinje izrazite lijenosti i neobuzdanih nagona (o kojoj ćemo elaborirati u sljedećem poglavlju). S obzirom na ovakvu, veoma razuđenu značenjsku varijaciju, Budmanijevo etimološko rješenje ne izgleda održivo. Pa ipak, uobičajenom rekonstrukcijom – umnogome oslonjenoj na fonološke pomake odražene u starijoj pismenosti, čija svjedočanstva u datom slučaju nažalost nisu sačuvana do danas – to rješenje nije moguće opovrgnuti.

Zato ćemo – postulirajući zapažanje da je savremeni dijalekatski pejzaž svojevrsan „zapis jezične povijesti” (Topolińska, 1995), odn., u živopisnijoj interpretaciji, „dijahronija razvučena u prostoru” (Tolstoj, 1997, 15), dakle nešto što može da nadomjesti istoriju pisane upotrebe jedne lekseme – iskoristiti i druge, do danas zaturene semantičke podatke, iz dijalekatskih rječnika i rukopisnih zbirki riječi. Pored publikacija popisanih u radu R. Stijović (2018), posrijedi su i rukopisna zbirka D. Čemerikića (1950), nedavno objavljena u digitalnom obliku, i zbirke riječi čiji su listići arhivirani na Institutu za srpski jezik u Beogradu, kao dio uazbučene građe velikog rječnika Srpske akademije nauka i umjetnosti (RSA).⁶

Nakon što pomoću ovakve građe, jedine koja nam je i raspoloživa, ustanovimo (gotovo) sva značenja koja su obliku *džora* svojstvena u srpskom jeziku kao dijasistemu, ustanovimo i *kako* su ta značenja međusobno poveza-

na, u smislu vrste i usmjerenja njihovih odnosa, te *koliko* je koje među njima istaknuto, u smislu postojanosti i broja veza uspostavljenih sa ostalim značenjima, ali i tvorenicama. Rečeno terminologijom kognitivne semantike, na opisan ćemo način rekonstruisati i *kvalitativne* i *kvantitativne* aspekte semasiološke strukture (Geeraerts, 2002). Pritom se, vjerni transdisciplinarnom pristupu, nećemo uzdržavati ni od primjene teorije semantičkih obilježja, doduše u njenoj reviziji koja je najbliža kognitivnoj semantici zato što proučava i nerazlikovna, tj. *inferencijalna obilježja* (Lipka, 1985), koja se u klasične rječničke definicije obično uvode zagradom i(li) prilogom *obično*.⁷

ISTRAŽIVAČKI NALAZI

Rekonstrukcija veoma razgranatih semasioloških struktura, kakva je i semasiološka struktura oblika *džora* (v. Tabelu 1), obično počinje identifikacijom značenja koje je najpostojanije i uspostavlja najviše veza sa ostalim. Po pravilu je posrijedi značenje koje, upravo poput semskog kompleksa SVINJA, odgovara osnovnom nivou kategorizacije. U datom slučaju, međutim, ni na jednom punktu/arealu srpskog jezika nije zabilježena takva semantema, pa ćemo početi od one koja joj najbliža stoga što sadrži samo dva dodatna obilježja: pola i starosne dobi (§ 5), te stoga što proizvodi najviše sekundarnih značenja (§ 6–11), odn. leksičkih derivata (§ 13–18). Prema analogiji sa standardnom istoznačnicom *krmača*, baš je ta semantema, naime, razvila niz značenja koja se odnose na ljude, obično ženskog pola (§ 6–10), kao i dva značenja koja se odnose na neživo (§ 11).

- (5) *(odrasla) ženka svinje, prasica*: Lješanska nahija i središnji dio Katunske (Pešikan, 1965), Spič (Popović & Petrović, 2009), Zeta (Bašano-
vić-Čečović, 2010) i Kuči (Petrović et al., 2013); Njeguši (Čirgić, 2009), Zagarač (Čupić & Čupić, 1997), Nikšić (Đoković, 2010), Užice (Cvijetić, 2014) i Dragačevo (Stevanović, 2020)
- (6) *debela, nezgrapna žena*: Nikšić (Đoković, 2010)
- (7) *prljava, neuredna osoba*: Užice (Cvijetić, 2014)
- (8) *žena u poderanom odijelu*: Nikšić (Đoković, 2010)
- (9) *škrtac, tvrdica*: Zagarač (Čupić & Čupić, 1997)
- (10) *rđava žena*: Njeguši (Čirgić, 2009)
- (11) *pastirska igra u kojoj se loptasti ili valjkasti komadić drveta odn. kamenčić štapovima nagoni*

5 Umjesto prozirnijih termina *semantička realizacija* i *semantička aloleksa*, koji su standardizovani referentnom leksikološkom literaturom na srpskom jeziku (Gortan-Premk, 2004; Šipka, 2006; Dragičević, 2010), nadalje ćemo upotrebljavati kraću i stoga ekonomičniju istoznačnicu *semantema*.

6 Pristup toj građi omogućila nam je R. Stijović, urednik RSA, za šta joj srdačno zahvaljujemo. Iako većina listića kojim smo tad pristupili, treba naglasiti, potiče iz godina na razmeđu XIX i XX vijeka (Ivanović, 2013, 151–178), usljed čega, strogo gledano, ne predstavlja odraz savremenog dijalekatskog pejzaža, materijal smo ekscerpitali i odatle, zato što je radi valjane lingvističke analize upravo neophodna tzv. *široka sinhronija*, „definirana kao zaokruženo, dulje razdoblje u povijesti u kojem je jezik više ili manje homogen” (Raffaelli, 2009, 84).

7 V. gore objašnjenje dato za srengl. *hund*.

u iskopanu rupu; takav komadić drveta odn. kamenčić: Užice i Dragačevo (Dimitrijević, 1908),⁸ te okolina Kosmaja (Borisavljević, 1952)

Drugo od posljednja dva značenja razvilo se metaforički, na osnovu sličnosti asociranih realija (krmače i predmeta jedne pastirske igre),⁹ i očigledno je starije, dok je prvo, očito mlađe, iz njega izvedeno mehanizmom metonimije, tačnije sinegdohe.¹⁰ Metafore predstavljene u prethodnim paragrafima (6–10), takođe zoomorfne, objašnjavaju se time što srpski narod, kao i većina drugih (izuzev npr. kineskog), svinju uopšte – što osnovano, što neosnovano – doživljava krajnje negativno, kao debelu, prljavu i neurednu, a usljed konceptualizacije (MORALNA) ČISTOTA JE ČISTOĆA i kao otjelotvorenje nedoličnog ponašanja (Lakoff & Johnson, 1999, 290–334; Kiełtyka & Kleparski, 2005). Otuda se i u opisnim definicijama standardnih imenica *krmača* i *prasica*, tj. njihovih sekundarnih značenja, nahodi niz pridjeva koji označavaju nepoželjne, društveno neprihvatljive ljudske osobine: *debeo, prljav, neuredan, nečastan, bezobrazan* (RSA; RMS; RSJ). Sve te osobine mnogobrojne su kulture prvo pripisale svinji da bi ih onda projektovale nazad na prezrene predstavnike ljudske vrste (Kövecses, 2010, 152–155), podstaknute bilo stvarnim izgledom i ponašanjem dotične životinje, dakle njenim osobinama utemeljenim u čulnom iskustvu, bilo njenim osobinama koje se samo zamišljaju ulazeći tako i u jezičku sliku svijeta. Analogno je i imenica *džōra* 'krmača' u prvoj fazi metaforičkog pomaka počela da označava ljude zapuštene spoljašnjosti, a u drugoj i ljude koji ispoljavaju niske moralne kvalitete: lijenost, proždrljivost, nezasićenost, pohlepu, pa i tvrdičluk. Ovdje posebno ističemo seksualnu nezasićenost, pohotu, koju jezička slika svijeta u patrijarhalnim društvima i inače vezuje za ženke, a metaforički prenosi na ženu,¹¹ jer se žensko razvratno ponašanje, za razliku od muškog, ne odobrava, nego osuđuje (Novokmet, 2017). Isto se donekle može reći za ostale nabrojane osobine, prije svih gojaznost i neurednost, koje srpski kulturni kod očito teže toleriše ljepšem polu, zbog čega se u opisnim definicijama dijalekatskih rječnika na koje smo referisali ženska osoba pominje vidno češće od muške.

Pored navedenih sekundarnih značenja, semantikom *džōra* 'krmača' izvjesno je motivisano i jedno ustaljeno poređenje (§ 12), kao i nekoliko tvorenica: dvije

glagolske (§ 13 i 18) i četiri deklinabilne (§ 14–17). Te se tvorenice međusobno razlikuju ne samo po mehanizmu fleksije nego i utoliko što je cjelokupna denotacija motivne im semanteme prešla u samo dvije (§ 13 i 14), dok su u značenje imenica izvedenih pejorativnim sufiksima -ov i -ulja, s ciljem da se označe određena lica (§ 15 i 16),¹² pridjeva izvedenog sufiksom -ast, s ciljem da se označe određene ljudske osobine (§ 17), i glagola izvedenog sufiksima -ati i -iti, s ciljem da se označe određene ljudske radnje (§ 18) – prenijete samo konotativne seme DEBE-O/LA i(li) PRLJAV(A).¹³

(12) *tvrd ka džōra* '(veoma) škrt': (Stara?) Crna Gora (Pavićević, 1935)

(13) *džōriti se* 'prasiti se': Riječka nahija (Jovićević, 1901)

(14) *džōra^c* 'vepar, prasac': Spič (Popović & Petrović, 2009)

(15) *džōrov* 'prljav debeo muškarac': isto

(16) *džōrulja* 'prljava debela žena': isto

(17) *džōrast* 'prljav, slinav': Kačer (Petrović & Kapustina, 2011)

(18) *zadžōrati/zadžōriti* 'zaprljati; upropastiti': (Stara?) Crna Gora (Šoć, 1948)

U odnosu na značenje *krmača*, semantika oblika *džōra* na pojedinim je punktovima/arealima uža, tj. sadrži dodatne, odredbene komponente (§ 19–24). Dijahronijski gledano, te se komponente nisu mogle izgubiti mehanizmom generalizacije da bi nastala semantema *krmača*, budući da prototip krmače nije ni mršav ni star, što implicira da je semantema *krmača*, u odnosu na navedene, u semasiološkoj strukturi koju rekonstruišemo ne samo istaknutija nego i starija. S druge strane, moguće je, a i vrlo vjerovatno, da su mehanizmom specijalizacije u nekom kontekstu koji će semantemi *krmača* nametnuti negativna obilježja – tačnije obilježja svojstvena privredno beskorisnim jedinkama, oskudnim u (kvalitetnom) mesu i masti – nastale sve semanteme predstavljene u paragrafima 19–22. Dalje su se od tih semantema – širenjem denotata, ne samo na muške pripadnike iste vrste nego i na predstavnike drugih vrsta stoke, dakle generalizacijom koja bi, naprotiv, zaista slijedila efekat prototipičnosti – mogle razviti i semanteme predstavljene u paragrafima 23 i 24.

8 Otkuda potvrda iz Užica i Dragačeva na listiću rukopisne zbirke iz Vranja, pojašnjava sljedeća napomena: „kazao Ljubomir St. Vučetić, dak pošt[ansko]-telegr[afske] šk[ole]”.

9 Tjeranje komadića drveta odn. kamenčića u datoj igri (čiji opis daju Vukovi rječnici) nalikuje podsticanju svinja da se kreću u željenom pravcu i(li) brže. A sličan je, razumije se, i izgled.

10 Definicije smo im, ipak, dali redosljedom koji je za istoznačne semanteme imenica *krmača* i *gūdža* (-ē, ž.) odredio kolektiv autora RSA, vjerovatno da bi izbjegao ponavljanje definijensa. V. kako je, međutim, u istom rječniku obrađena imenica *kliš* (prvo je, naime, opisan komadić drveta koji se upotrebljava u istoimenoj igri).

11 Up. sekundarna značenja zoonimâ *kuja* i *kučka*.

12 Up. tvorenice *mazgov* 'tvrdoglava osoba; nerazumna osoba, budala, glupak; lijena osoba' (RSJ; Klajn, 2003, 176) i *kravulja* 'žena prevelikih grudi' (Gerzić, 2012; Klajn, 2003, 195).

13 Posrijedi je tzv. *metafora sa zadržkom*, mehanizam koji je povodom pridjevâ tipa *medvjedast* 'krupan, nezgrapan' i *čurkasta* 'glupa' prva uočila i opisala R. Dragičević (2001, 111–112, 234–236).

- (19) *mršava krmača*: Srem (Popović, 1900)
 (20) *mršava stara krmača*: ? (Žunić, 1899)
 (21) *stara krmača*: Kačer (Petrović & Kapustina, 2011)
 (22) *krmača koja se prasila*: Herceg Novi (Brajević, 2014)
 (23) *mršava svinja, svinja koja je ispala iz tova*: Banjani (Koprivica, 2006), Mačva (Lazić, 2008) i bunjevački dio Bačke (Peić et al., 2018)
 (24) *mršava starija životinja, obično svinja ili ovca*: Subotica, Novi Sad i Novo Miloševo (RSGV)

Semantema *džora* 'mršava svinja' razvila je, dalje, sopstveno tvorbeno gnijezdo, izvjesno u slučaju dva derivata – jednog imeničkog (§ 25), izvedenog, reklo bi se na osnovu deklinacionog obrasca,¹⁴ hipokorističkim sufiksom *-le* (Babić, 2002, 166; Klajn, 2003, 144–145), i to sa akcenatskom alternacijom tipa *brále/brále* : *brāt*, odn. *čile/čile* : *čiča* – te jednog pridjevskog (§ 26 i 27), dobijenog sekundarno, od prethodne imenice. Da u isto tvorbeno gnijezdo spadaju još dva pridjeva (§ 28 i 29), mogućnost je koju smo već pomenuli; takvo su tumačenje, naime, dali i RJA i ERHSJ, a implicitno i RMS.

- (25) *džórle* (-ē, m.) 'mršavo svinjče': Laktaši (Crnjak, 2011)
 (26) ¹*džôrlav* 'kržljiv; koji slabo jede (o svinjčetu)': isto
 (27) ²*džôrlav* 'mršav (o čovjeku)': Potkozarje (Dalmacija, 2004)¹⁵
 (28) *džôrav* 'veoma mršav': Subotica (RSGV)
 (29) *džôrast* 'veoma mršav': ? (SR, 1852)

I zaista, sufiksi *-ast* i *-av*, stojeći uz imenice koje upućuju na ljude, najčešće izražavaju upravo fizičke odlike; prvi je sufiks, štaviše, „specijalizovan za prideve koji znače sličnost”, a drugim se „uglavnom tvore pridevi sa značenjem nepoželjne osobine” (Dragičević, 2001, 113, 126). Stoga etimološko rješenje koje nude RJA i ERHSJ (i RMS) izgleda ubjedljivo. Međutim, na osnovu zoonimâ, pri tvorbi pridjeva koji se odnose na čovjeka, od ova dva sufiksa dolazi samo prvi,¹⁶ a i on da ukaže na sličnost sa životinjskom vrstom koja je po datoj osobini prepoznatljiva cijelom kolektivu. S druge strane, svinja je u srpskoj kulturi, rečeno je, oličenje debljine, pa čak ni kad je mršava ne predstavlja dobrog kandidata, a kamoli prototip za životinju čiji će naziv učestvovati u ekspresivnom opisu veoma mršavih ljudi. Osim toga, ni

kolokacija *džoraste ruke*, kojom je Vuk ilustrovao upotrebu dotičnog pridjeva, ne sugerise motivnu vezu sa imenicom *džora* 'mršava svinja'. Jer kad ovakvi pridjevi stoje uz nazive za dio ljudskog tijela, kao u primjerima *zmijaste oči*, *srnasti članci (na nogama)* (Dragičević, 2001, 111), životinju i čovjeka mentalno združuju na osnovu zajedničkih svojstava baš tog dijela tijela. Dakle, motivna veza između semantema *džora* 'mršava svinja' i *džôrav/džôrast* 'veoma mršav', po svemu sudeći, nije onakvom kakva je, npr., motivna veza između semantema *džora* 'krmača' i *džôrast* 'prljav'. A kakva bi onda mogla biti, pitanje je kojim ćemo se pozabaviti kasnije.

Budući da u nekim narodnim govorima denotat oblika *džora* uključuje razne krupnije domaće životinje i da odredbene komponente *MRŠAV(A)* i *STAR(A)* u odgovarajućoj semantici, dijatopijski gledano, mogu da budu i prisutne i odsutne, ne iznenađuje što su na govornom prostoru srpskog jezika zabilježena i značenja navedena u paragrafima 30 i 31. Prvo od njih leksikalizovano je i varijantom s dugouzlaznim akcentom (*džóra*), a u leksičkom sistemu utemeljeno, ne samo na području na kojem je registrovano nego i u bližem susjedstvu, i semantikom nekoliko tvorbeno povezanih glagola – kako osnovnog, nesvršenog (§ 32), sa odgovarajućim imenicama (§ 33 i 34), tako i niza prefigiranih, svršenih (§ 35–38).

- (30) *muznica, obično krava*: Uskoci (Stanić, 1991)
 (31) *oronula krava*: Nikšić (Đoković, 2010)
 (32) *džóрати (džôrām)* 'musti u jakim mlazevima, breljati': Piva (Gagović, 2004), Drobniak (Tomić, 1900) i Uskoci (Stanić, 1991)
 (33) *džórānje* 'muža': Piva (Gagović, 2004)
 (34) *džórava* 'muža': Uskoci (Stanić, 1991)
 (35) *nadžóрати (nadžôrām)* 'pomusti dosta mlijeka': Piva (Gagović, 2004) i Uskoci (Stanić, 1991)
 (36) *udžóрати (udžôrām)* 'pomusti dosta mlijeka u kabao': isto
 (37) *iždžóрати* 'izmusti mlijeko iz vimena': Piva (Gagović, 2004)
 (38) *dodžóрати* 'dovršiti mužu': isto

I dok su sementeme *muznica, obično krava* i *oronula krava*, pomenute u prethodnom odjeljku, koliko-toliko zamislive, iduća, zabilježena u Prošćenju kod Mojkovca (Vujičić, 1995), iznenađuje, makar iz današnje perspektive, upućujući time i osobit objašnjivački izazov. U pitanju je značenje *djevojčica*,

14 U ijekavskom dijelu Bosanske Krajine, kao i drugdje na zapadnom krilu Srpstva, kosi padeži muških imena i nadimaka tipa *Míle*, *Brále*, *Číle* imaju nastavke za imenice ženskog roda na *-a*: gen. *Míle*, dat. *Míli* (Dešić, 1976, 240). Da za odgovarajuće apelative važi isto, informisala nas je u imejl prepisci prof. Filološkog fakulteta u Banjaluci D. Crnjak, na čemu joj hvala i ovom prilikom.

15 Ovaj je pridjev, i to potvrđen citatom iz djela B. Čopića, poniklog kod Krupe na Uni, registrovan – rekli smo – i u RMS, ali s kratkosilaznim akcentom, vjerovatno konstruisanim pri ekscerpriji iz pisanog izvora. Da je riječ o neautentičnom izgovoru, sumnjamo i stoga što bi se pri njemu kratki samoglasnik obreo ispred suglasničke grupe koja počinje sonantom.

16 Up. primjere navedene u fusnoti 13.

Tabela 1: Značenja oblika džora sa obilježjem živo razložena na ostala semantička obilježja.

	Semantička obilježja													
Značenja registrovana na pojedinim punktovima/ arealima srpskog jezika	vrste			ČOVJEK	pola		starosne dobi			uhranjenosti			ostala (koja se tiču ponašanja, odn. namjene)	
	STOKA				MUŠKO	ŽENSKO	MLADO	POLNO NEDOZRELO	POLNO ZRELO	STARO	MRŠAVO			GOJAZNO
	SVINJA	OVCA	GOVEDO											
‘djevojčica’						+	+							
‘debela, nezgrapna žena’						+			+				+	
‘žena u poderanom odijelu’						+			+					OBUČENO U DRONJKE
‘rdava žena’						+			+					RĐAVO
‘prljava, neuredna osoba’														PRLJAVO, NEUREDNO
‘škrtac, tvrdica’														ŠKRTO
‘muznica, obično krava’						+			+					ZA MUŽU
‘oronula krava’						+				(+)	+			
‘krmača’						+			+					
‘krmača koja se prasila’						+			(+)	(+)				
‘stara krmača’						+				+				
‘mršava krmača’						+			+		+			
‘mršava stara krmača’						+				+	+			
‘svinja ispala iz tova’											+			
‘mršava starija životinja, obično svinja ili ovca’										+	+			

koje se s baš takvom definicijom, ali uz bliskoznačnicu *djevojčurak*, kasnije obrelo i u rječniku što obrađuje dijalekatsku građu iz više sela smještenih u istoj crnogorskoj opštini (Ristić, 2010). Međutim, u toj je leksikografskoj publikaciji obliku *džora* u odredničkom dijelu članka prvi put dodata varijanta *čora*. Naoko nevažan, upravo bi taj terenski nalaz, po našoj procjeni, mogao osigurati pouzdano razrješavanje nedoumica dotaknutih u ovom radu, pa ćemo se u narednim redovima usredsrijediti na njega.

Bez varijante *džora*, u značenju *djevojka*, *djevojčica*:¹⁷ *mlado žensko čeljade*, i to kao jedinom, imenicu *čora* (-ē, ž.) poznaje širok potes od sjeveroistoka Crne Gore do jugoistoka i središnjeg dijela Srbije (§ 39). Dva područja van ocrtanog areala, mnogo uža, istim se oblikom koriste drugačije, u službi zoonima (§ 40 i 41), i samo zoonima, dakle bez ikojih značenja razvijenih sekundarno, raznim metaforičkim pomacima kakvim je podlegla semantema *džora* ‘krmača’. U skladu s tako oskudnom višeznačnošću imenice *čora*

17 U većini definicija nalaze se denotacije *djevojka* i *djevojčica*, po izuzetku dopunjene numeričkim vrijednostima: „od 10 do 15 godina” (Bušetić & Mijatović, 1903), „od dvanaest godina” (RJA). U primjeru iz etnografskog opisa Skopske Crne Gore te su dobne granice postavljene najniže: „novorođeno muško dete zove se ‘kenja’, a žensko ‘čora’” (Petrović, 1907, 453).

(v. Tabelu 2) redukovano je i njeno tvorbeno gnijezdo. Preciznije, u tom se gnijezdu ne ostvaruje nijedna kategorija osim onih čija je produktivnost automatska – deminutiva, augmentativa i odnosnog pridjeva.

(39) *čōra* ‘djevojka, djevojčica; mlado žensko čeljade’: Plav i Gusinje (Reković, 2013), Rožaje (Hadžić, 2013), Podrimlje (Čemerikić, 1950), sjeverna Metohija (Bukumirić, 2011), Vučitrn (Elezović, 1935), Lab (Riznić, 1900), Toplica (Melentijević, 1900), Župa Kopaonička (Dinić, 1899), Rasina (Jekić, 1899), te Levač i Temnić (Bušetić & Mijatović, 1903)

(40) *čōra* ‘ovca’: Kuči (Petrović et al., 2013)

(41) *čōra* ‘krmača’: Paštrovići (Ljubiša, 1877, 105)

Što se tiče kategorije deminutiva, važno je naglasiti još i to da se u okolini Leskovca on javlja u obliku *čōrka*, dakle sa očekivanim sufiksom *-ka* – tvorbenim arhaizmom koji odlikuje ne samo cio prizrensko-timočki dijalekat nego i istočnu grupu južnoslovenskih jezika (Žugić, 2017, 46–70) – ali s donekle pomjerenom semantikom: u značenju *nekršteno žensko dijete* (Mitrović, 1992). Kako leksovački narodni govor samu motivnu imenicu (više) ne poznaje, možemo reći da se oblik *čōrka* na datom području *demotivisao*, a shodno tome i *leksikalizovao*.¹⁸

ETIMOLOŠKI SUD

I pri površnom poređenju dviju maloprije prikazanih semasioloških struktura upadljivo je da su one znatnim dijelom podudarne. Iako je prva mnogo razgranatija, objema su zajednički najistaknutiji dijele – značenja *mlado žensko čeljade*, *krmača* i *ovca*, povezana jedinstvenom, iako danas jedva prepoznatljivom pojmovnom pozadinom *polno zrelo žensko* odn. *žensko koje polno sazrijeva*. Prema tome, čak i da rječnik okoline Mojkovca oblike *čōra* i *džōra* nije obradio kao jednu leksemu, tj. unutar istog članka, ne bi bila neosnovana pomisao na mogućnost da se radi o dvama odrazima jednog te istog etimona. A budući da etimon na koji se u ERHSJ ukazuje iza leme *džōra* nikako ne odgovara predočenoj pojmovnoj pozadini, umjesto njega treba preispitati etimon koji su, polazeći od obličke i značenjske sličnosti sa standardnom

rumunskom imenicom *fecioāră* ‘djeвица; djevojka’, priređivači istog rječnika predložili iza leme *čōra*.²

U tom su članku, tj. njegovom dodatku, M. De-anović i Lj. Jonke,¹⁹ eksplicitno pomenuvši gubitak nenaglašenog početnog sloga (aferezu), a implicitno i ostale manifestacije rumunske glasovne prerade (palatalizaciju i rotacizam),²⁰ srp. imenicu *čōra* oprezno odredili kao „ostatak iz govora srednjovjekovnih Vlaha”²¹, tj. (u odnosu na dublju hronološku ravan) kao odraz vlat. deminutiva **fētiola*. Pošto je taj deminutiv nastao prema lat. imenici *fēta* ‘noseća žena odn. ženka; porodilja odn. ženka koja se upravo okotila; plodno biće ženskog pola’²² (Buck, 1949, § 2.25.2, 3.28.4; De Vaan, 2008, 217), iz njega bi se semskim bogaćenjem jednostavno mogla izvesti ne samo značenja *mlado žensko čeljade*, *krmača* i *ovca* (koja oblici *čōra* i *džōra*, vidjeli smo, dijele u srpskom jeziku kao cjelini) nego i značenje *krava* (koje dva navedena oblika razdvaja).

Takva bi semantička razrada, štaviše, bila umnogome naporedna razvoju zbog kojeg obliku *fēta* u standardnom rumunskom posljedično naziv za djevojku *fată*, a u nekim romanskim dijalektima naziv za ovcu – furlansko *fedo* : oksitansko *fedo* (Meyer-Lübke, 1935, § 3269), odn. porođenu ženu – gaskonsko *hede* (Von Wartburg, 1934, 486), ili oteljenu kravu – kantabrijsko *jeda* (Corominas & Pascual, 1980, 878).²³ Biće, dakle, da oblici *džōra* i *čōra* zaista reflektuju jedan te isti etimon i pored dijatopijske alternacije /č/ : /dž/, koja ih karakteriše, a nije očekivana. Tu je alternaciju, naime, moguće vrlo jednostavno objasniti uz pomoć analognih primjera čije je porijeklo takođe vlaško ili makar „rumunoidno” (§ 42–46).

(42) *bàdžor* ‘ogradoeno mjesto gdje se drži stoka, tor’ : *băc* ‘starješina ljetnjeg stočarskog naselja, ‘bačije; učesnik u ‘bačiji, zajedničkoj muži i preradi mlijeka’ ≡ rum. *baci(u)* ‘isto’ (ERSJ, II, 268–269, 275; Ciorănescu, [1966] 2007, § 585)

(43) *Kamidžora* ‘kamenito brdo na ušću Ibra’ : rum. toponim *Cămnicioara* (Loma, 1985, 110–112)

(44) *Vrndža/Vrmdža* ‘rijeka u slivu Južne Morave’ : *Vrnčanska* ‘rijeka u slivu Zapadne Morave’ ≡ rum. toponimi *Vrînceni* i *Vrîncioaia* (Pavlović, 1990, 75, 77)

18 Za definicije markiranih termina v. Dragičević (2016).

19 Mnogo vjerovatnije prvi (Jernej, 1985).

20 Up. *bûrăg* ‘početni odjeljak želuca preživara’ < (vlaškim posredstvom) lat. *umbilicus* ‘pupak’ (ERHSJ, I, 239; Popović, 1962, 392).

21 Misli se na poromanjene starosjediocce Balkana koji su se u raznim dijelovima poluostrva zadržali nakon što su u glavnini preovladali Sloveni (pridošli iz zakarpatске pradomovine?); v. i fusnotu 27.

22 Zapravo se radi o poimeničenom pridjevu; up. oblik muškog roda *fētus* ‘plod; novorođenče, mladunče; potomak’ (OLD, 2012).

23 Osim (dako)rumunskog, nijedan jezik rumunske grupe, izgleda, nije sačuvao refleks vlat. deminutiva **fētiola*. Motivno *fēta*, a i oblik muškog roda **fētiolus*, zakonomjerno su, s druge strane, odnjegovali svi: (dako)rum. *fătă* ‘djevojka; djeвица; kćić’, *feciór* ‘sin; dječak, momak’ (Ciorănescu, [1966] 2007, § 3294, 3302); arum. *feătă* ‘kćić; djevojka; djeвица’, *fičîór* ‘dijete; sin; dječak, momak’ (Papahagi, 1963); meglénorum. *feătă* ‘djevojka’, *fiťśór* ‘dijete; dječak’ (Capidan, 1935); istrorum. *fētę* ‘djevojčica, djevojka’, *feťór* ‘dijete; dječak, dečko’ (Kovačec, 1998).

Tabela 2: Značenja oblika čora razložena na semantička obilježja.

	Semantička obilježja									
Značenja registrovana na pojedinim punktovima/ arealima srpskog jezika	vrste			pola		starosne dobi				
	STOKA			ČOVJEK	MUŠKO	ŽENSKO	MLADO	POLNO NEDOZRELO	POLNO ZRELO	STARO
	SVINJA	OVCA	GOVEDO							
‘djevojčica’						+	+			
‘djevojka’						+		+		
‘ovca’						+			+	
‘krmača’						+			+	

(45) *bīndža* ‘manja tekuća voda u niziji; bara’ : *Binač* (-nča) ‘selo na obali Južne Morave’ < (posredstvom supstrata) stgrč. ‘Ἀπριβάντιον’ ‘tu ubicirani antički grad’ (ERSJ, III, 268–269, 270)

(46) *Kondžila* ‘najstrijmija strana Vojnika’ : *Končul*(ić) ‘manastir, odn. selo na obali Ibra’ ≡ rum. topo-nim *Conciul* (Loma, 2013, 112–113, 266)

Što se tiče značenja svojstvenih jedino imenici *džōra*, tj. onih koja sadrže obilježja mršavosti i(li) starosti, pa se ne daju obrazložiti datim etimonom, ni ona, reklo bi se, ne škode našem tumačenju. Ta su značenja mogla nastati i preosmišljavanjem već formiranih semantema *džōra* ‘krmača’, *džōra* ‘ovca’ i *džōra* ‘krava’, i to pod utjecajem savzučnog pridjeva *džōrav*, čiji predložak jeste tur. *cura/cüre* ‘sit, nerazvijen, zakrčljao; mršav, slabašan, oronuo’, odn. (izvornije) pers. *curra* ‘sitnica’ (Tietze, 2002, 456).²⁴ Takvom procesu naknadnog ukrštanja, pored jednoobraznosti dvaju korjenova drugačijeg aloglotskog porijekla, najprije bi mogla doprinijeti dva raznorodna činioca – jedan sintagmatski i jedan paradigmatički. Prvi, vje-

rovatno dominantniji, djelovao je u kolokaciji *(*džōra džōrava*), zato što se za recipijente takve kolokacije i te kako može zamisliti da postepeno izvrše *semantičku reanalizu*, tj. da takvu kolokaciju reinterpreteraju kao emfatički pleonazam²⁵ tipa *istina istinska* (Kovačević, 2001, 159–161).

Drugi, paradigmatički faktor preosmišljavanja navedenih semantema bio bi proces *desinonimizacije*. Budući da usljed upravo te univerzalne jezičke tendencije nekonkurentni sinonimi sužavaju značenje, premošćujući praznine leksičkog fonda, ili izlaze iz upotrebe (Tafrā, 2017, 479–481), moglo se, drugim riječima, desiti da imenice *krmača*, *ovca* i *krava* na nekim arealima primoraju istoznačnicu vlašskog porijekla da se pomjeri u pravcu semantike pridjeva *džōrav* kako ne bi iščezla, nego baš naprotiv opstala da označi do tog časa neoznačene pojmove – mršavu krmaču, ovcu ili kravu. Tako je oblik *džōra*, iz jednog ili dva razloga, dobio semanteme koje sadrže obilježje MRŠAV(A), a s obzirom na korelaciju mršavosti i starosti domaćih životinja, i semanteme koje sadrže i

24 Od istog predloška sigurno potiču i imenica *žūra* (-ē, ž. i m.) ‘krčljava osoba’ i pridjev *žurav* ‘koji je malog rasta, nerazvijen; mršav, nejak’ (RSA), oko kojih se ERHSJ koleba (I, 634–635; III, 688), nesigurno ih asociirajući jedino s glagolom *žuriti* (se). Povodom fonološke diskutabilnosti našeg rješenja, tj. činjenice da se prema tur. *cura/cüre* u srpskom jeziku (pored početnog /dž/) ne očekuje početno /ž/, naglašćemo da srpski turcizmi već poznaju takvo dvojstvo; up. dublet *čēkmēdže/čēkmēže* ‘ladica, fioka’ (RMS), dobijen prema istoznačnom tur. *çekmece* (Petrović, 2012). Što se tiče sufiksa -av, treba reći da u *žurav* i *džōrav* on ne odstupa od očekivanja jer i inače učestvuje u morfološkoj adaptaciji turcizama sa značenjem tjelesne i duševne mane; up. *čelav*, *čorav*, *šašav* (ERHSJ, I, 75–76). Varijantu *džōrast*, s druge strane, objašnjavamo čestim brkanjem sufiksa -av i -ast, na koje se u normativistici ovog jezika, naročito hrvatskoj, stalno skreće budna pažnja (v. npr. Babić, 2002, 488–491).

25 Up. značenjsku specijalizaciju *sore* ‘tegoba, tjelesna ili duševna’ > ‘rana’, koju je druga, savzučna imenica – *sorrow* ‘tuga’ podstakla u prvobitno tautološkoj srengl. kolokaciji *sore and sorrow* (Geeraerts, 2019, 151–154).

obilježje *STAR(A)* ili samo njega.²⁶ Drugačije rečeno, u denotaciji datog oblika na značaju su postepeno dobijale odlike koje se tiču uhranjenosti i vitalnosti referenata. A pošto se to, izgleda, događalo nauštrb obilježja pola, na pojedinim područjima razvila su se i značenja čiji denotat uključuje i mužjake. Otuda semanteme *mršava svinja* i *mršava starija domaća životinja*, čije smo definicije citirali iz Vukovih rječnika i RSGV.

ISTORIOGRAFSKA I ETNOGRAFSKA ARGUMENTACIJA

U korist tvrdnje da je posrijedi romanizam, a ne turcizam (tačnije orijentalizam, s obzirom na to što bi mu krajnje ishodište bilo persijsko), na kraju govori i rasprostranjenost oblika *džora* (v. Kartu 1), jer da je njegovo porijeklo zbilja istočnjačko, morala bi ga registrovati i dijalektska građa prikupljena duž koridora koji čine jugoistok Srbije, Kosovo, Metohija, Raška i (srednja) Bosna. Njegovo prisustvo na tom pravcu, kojim je nadirala osmanlijska vojna sila i na kojem je udio turskih tragova u srpskom jeziku najveći (Radić, 2014, 202), međutim nije dokazano – niti referentnim rječnikom turcizama, koji je baziran na narodnim govorima i usmenoj književnosti bosanskih muslimana (Škaljić, 1989, 7–9), niti rječnicima i zbirkama riječi prizrensko-timočkog dijalekta, koji je u srbistici i inače poznat po najrazvijenijoj leksikografiji (Stijević, 2018).

Nasuprot tome, obliku *džora* areal obuhvata i ishodišta i ciljeve migracija visokoplaninskog, dinarskog stanovništva, u čijoj su etnogenezi znatnim dijelom učestvovali upravo Vlasi (Erdeljanović, 1907; 1921; 1924; 1926). Upotreba pomenutog oblika, dakle, karakteriše ne samo Staru Crnu Goru s Brdima i crnogorsku Hercegovinu, koje su bile „najaktivnije oblasti, prave zemlje matice” tzv. *dinarske struje* (Cvijić, 1922, 5), nego i zapadnu Srbiju, Bosansku Krajinu i Vojvodinu, kao oblasti koje je ta struja naseljavala vijekovima. Štaviše, i za drugi, manje rasprostranjeni oblik, s bezvučnom afrikatom, možemo konstatovati da

mu se areal poklapa s Cvijićevom rekonstrukcijom tzv. *metanastazičkih kretanja*. Širivši se, po svemu sudeći, tzv. *kosovsko-metohijskom strujom*, koja je pored migracija iz žarišta po kojim je dobila ime obuhvatila i „migracije iz cele oblasti između Skadra i Kopaonika” (Cvijić, 1922, 7), oblik *čōra* je preko Laba dospio i do kotlina pri donjem toku Zapadne Morave (Župe Kopaoničke, Levča i Temnića) i do dolina južnomoravskih pritoka (Toplice i Jablanice). Okolina Mojkovca, u kojoj se oba oblika upotrebljavaju u značenju *djevojč-e/ica*, i Kuči, u kojim se pojam *krmača* označava formom sa zvučnom afrikatom, a pojam *ovca* njenim fonološki minimalnim parnjakom – mogli bi, prema tome, biti zone dodirâ dviju pomenutih migracionih struja.

Budući da su se Vlasi primarno bavili polunomadskim ili *transhumantnim stočarstvom* (Luković, 2015, 31–38), te da su po njemu bili toliko prepoznatljivi da im je ime u srpskom srednjovjekovnom pravu iskorišćeno kao naziv za odgovarajući stalež,²⁷ vlaško se porijeklo pojedinim jedinicama srpskog jezika, uostalom, najjednostavnije dokazuje upravo u pastirskoj terminologiji (§ 47–50) i toponimiji srodne motivacije (§ 51 i 52). Uz ovu činjenicu bitno je naglasiti i da su u feudalno doba na vlastelinstvima srpskih manastira pojedine vlaške zajednice (*katuni*) obavezivane na uzgoj određene vrste stoke,²⁸ zbog čega je do značenjske specijalizacije ihodišne semanteme *džōra* ‘rodilja’ (‘ona koja donosi plod’ > *krmača*, odn. ‘ona koja ga je (upravo) donijela’ > *muznica*, *obično krava*) moglo doći baš u kontekstu kakav je i vladao, tj. u uslovima „lokalnog uzgoja”,²⁹ koji bi nametnuo i raznoliko sužene semantičke okvire. Što su istom ili istokorjenom imenicom neki od katuna, na naše iznenađenje, izgleda imenovali i mlado ljudsko biće ženskog pola, govori samo to da u vlaškoj varijanti *velikog lanca postojanja* (engl. The Great Chain of Being) stoka nije bila potcijenjena kao u našem, postindustrijskom društvu, pa ni kao u srpskom, pretežno zemljoradničkom društvu ranijih doba,³⁰ koje je zoonime, upućujući na čovjeka, upotrebljavalo uglavnom pejorativno.

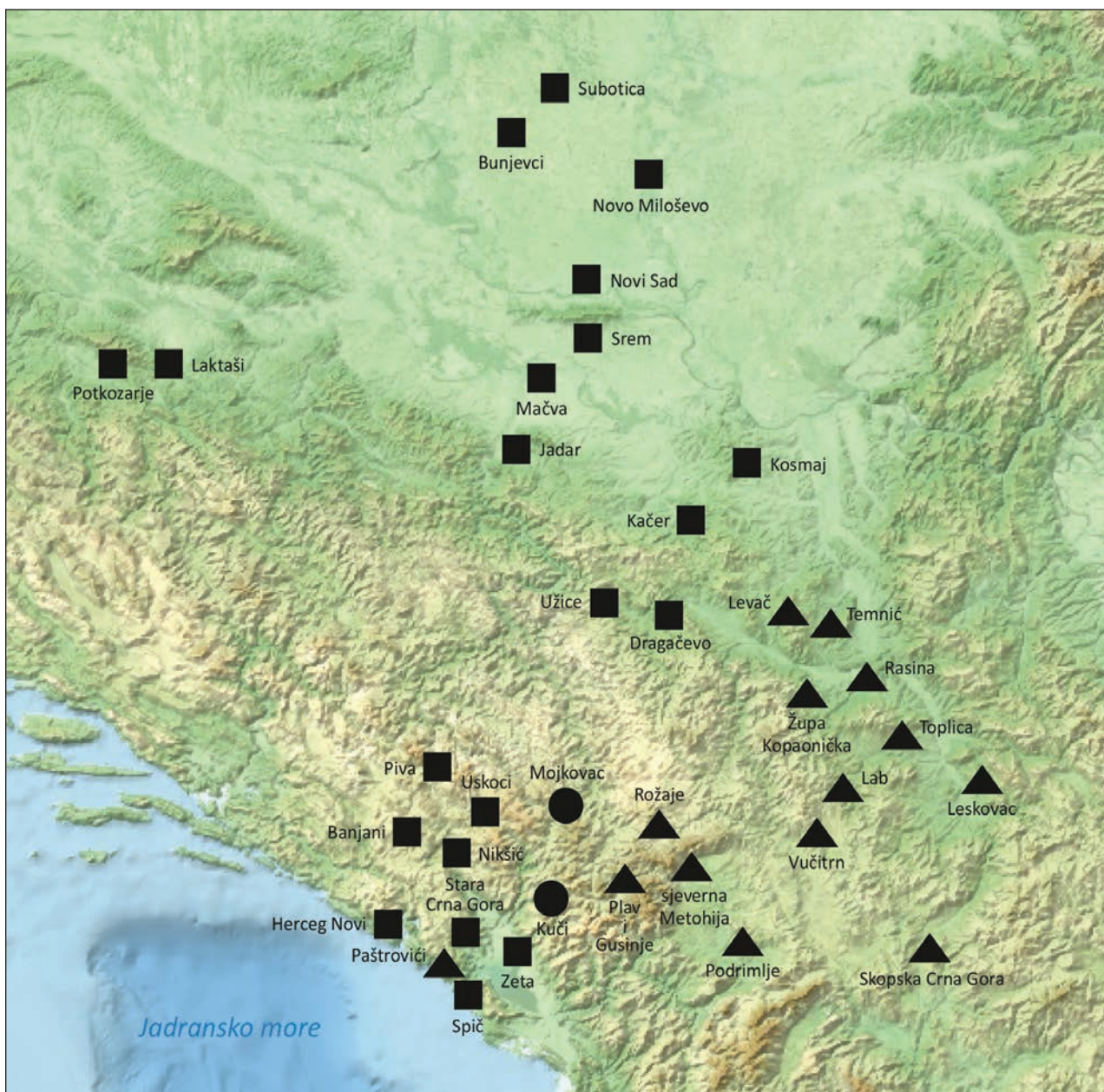
26 Ovu bismo promjenu, budući da je tekla otprilike ovako: ‘mršava’ → ‘mršava (obično i stara)’ → ‘mršava i stara’ → ‘stara (obično i mršava)’ → ‘stara’, najradije nazvali *značenjskim pomakom na osnovu inferencijalnog obilježja*. Za slične primjere, recimo kod engl. imenice *holiday*, v. Lipka (1985).

27 Zato oblik *Vlasi* istoričari često pišu malim slovom. Za ostala obavještenja o privredi i uopšte životu Vlaha u srpskom srednjem vijeku v. članke *VLASI* i *KATUN* u LSSV, odn. na tim mjestima citiranu primarnu literaturu.

28 Tako su, prema podacima iz Osnivačke povelje Visokih Dečana, tj. njenih prvih dopuna, učinjenih nekoliko godina poslije 1330. (Ivić & Grković, 1976; Grković, 2004), na ondašnjim imanjima ovce čuvali i napasali Ratiševci i Svetovračani, a goveda Vardištani; u isto vrijeme svinje su uzgajali Lepčinovci, dok su brigu o ergelama vodili Kostadinovci, Gojilovci, Tudoričevci i Sušičani (DH, 1880, 62). Za obaveze katunâ na imanjima ostalih srpskih manastira v. Blagojević (2004, 215–234).

29 „Uvek je prevashodna životinja, najbolje zastupljena, na datom mestu najkorisnija vrsta, ona koja preuzima generički naziv; tako lat. *animal* > severnoitalijanski: *nimal* ‘svinja’, u drugim oblastima: *nemal* ‘govedo’” (Benveniste, [1969] 2002, 30). Up. značenjsko sužavanje zbirnog naziva za žita (rice), koje se zbilo u mnoštvu jezika, uključujući engl.: *corn* ‘žito; žitarica’ → ‘pšenica’ u Engleskoj, ‘ovas’ u Škotskoj, ‘kukuruz’ u SAD (Grzega, 2003, 339–341, 353).

30 V., za početak, članak *ZEMJORADNJA* u LSSV, odn. na tom mjestu citiranu primarnu literaturu.

Karta 1: Dokumentovana rasprostranjenost leksema s korjenovima čor- (■) i džor- (▲) (Izradio autor na podlozi Elastic Terrain Map).

- (47) *lāja* 'crna ovca; bijela ovca crne glave' (ERHSJ, II, 261)
 (48) *sùgare* 'crno jagnje; kasno ojagnjeno jagnje' (ERHSJ, III, 357)
 (49) *třze* 'kasno ojagnjeno jagnje' (ERHSJ, III, 517)
 (50) (*h*)*rnjkòvit* 'manjkavo kastriran, nedoujalovljen (o konju ili volu)' (ERHSJ, I, 688)
 (51) *Saratura* 'mjesto u okolini Užica', izvorno: 'solilo, mjesto gdje stoka liže so' (ERHSJ, III, 194)
 (52) *Durmitor* (: rum. *a durmi* 'spavati') i *Visitor* (: rum. *a visa* 'sanjati') 'planine u Crnoj Gori',

izvorno: 'počivala, mjesta gdje se odmaraju pastiri sa stadima u pokretu' (ERHSJ, I, 461; III, 596)

Na eventualno pitanje zašto su imenicu *džōra*, čije su pune značenjske ekvivalente morali posjedovati odranije, srednjovjekovni Srbi pozajmili spolja, i to iz jezika jednog „nižeg” staleža, spremno bismo odgovorili da ta leksema i nije pozajmljena baš onako kako se zamisli isprva. Termin *pozajmljenica* u lingvistici se, istina, upotrebljava u užem smislu, da označi samo

jedinicu koju su iz jezika davaoca *usvojili* izvorni predstavnici jezika primaoca, ali i u širem smislu – da označi i jedinicu koju je prelazeći na jezik primalac *zadržala* zajednica čiji je prvi bio jezik davalac (Haspelmath, 2009, 36–38). A budući da su vlaški katuni u srpskoj srednjovjekovnoj državi bili okruženi Srbima i upućeni na intenzivnu razmjenu s njima, te da su se zato s vremenom jezički slavizirali,³¹ biće da su pri tome ipak *zadržali* specifičnu terminologiju (možda kao bitan element sopstvenog socio-etnografskog identiteta)³², prenijevši je potom na okruženje koje je i ranije bilo slavofono.

ZAKLJUČAK

Deminutiv latinske imenice *fēta* ‘rodilja’ odrazio se na srpskom etničkom prostoru, i to preko vlaškog jezičkog supstrata, po svemu sudeći, ne samo oblikom *čōra* nego i oblikom *džōra*. I dok se prvi član ovog fonološki minimalnog para vezao za uži areal, položen jugoistočno, drugi je zahvatio mnogo širi potes, najmanje onaj koji se proteže od Crne Gore do Bosanske Krajine na zapad, odn. srbijansko-mađarske granice na sjever, dakle onaj koji je u doba osmanlijske najezde naseljavalo i naselilo dinarsko stanovništvo. Dokazali smo, takođe, da se dosta apstraktna vrijednost ishodišnog pojma sadržanog u pomenutoj latinskoj imenici s vremenom, u uslovima stočarskog privređivanja svojstvenog vlaškim katunima, mogla razraditi semskim bogaćenjem, i to radijalno, na osnovu čega su u srpskom jeziku kao dijasistemu dobijena četiri značenja: dva (dijatopijski gledano) manje frekventna, *ovca* i *krava*, i dva frekventnija – *mlado žensko čeljade*, koje se izražava uglavnom prvim oblikom, i *krmača*, koje se mahom nalazi u drugom.

Za razliku od spoja označujućeg *čōra* i označenog *mlado žensko čeljade*, koji se konzervirao i semantički i derivaciono, ostvarujući jedino kategorije automatske produktivnosti, poput deminutiva, semantema *džōra* ‘krmača’ izgleda je, vjerovatno iz najmanje dva razloga, jednu vrlo razgranatu semasiološku strukturu. Opredjeljenje za domaću životinju najomraženiju u srpskoj (i ne samo srpskoj) slici svijeta bilo joj je, naime, dovoljno da metaforičkim putem razvije kako sekundarne semanteme

koje upućuju na muška i, mnogo češće, ženska lica raznih negativnih osobina (uključujući moralne, od lijenosti preko proždrljivosti i promiskuiteta do tvrdičluka), tako i derivate kojim se takođe označavaju ljudi nedoličnog izgleda i ponašanja. Ukrstivši se, s druge strane, sa orijentalizmom *džōrav* ‘mršav’ rezultirala je, na osnovu narodne sklonosti naivnom etimologisanju, i semantemama koje sadrže obilježja mršavosti i(li) starosti.

Shodno svemu iskazanom najzad se može konstatovati da imenica *džōra* vjerovatno nije orijentalizam, nego vlaški leksički ostatak djeli-mično preosmišljen pod uplivom persijskog jezika posredovanog turskim. U tom pogledu ona potiče i sa zapada i sa istoka Sredozemlja. Što se tiče metodološkog aspekta ovog istraživanja, dopustiće nam se da konstatujemo da ono demonstrira dvoje: a. prije svega razmjere bogatstva i ubjedljivosti opisa i objašnjenja obezbijedenih transdisciplinarnim etimologisanjem, čak i u slučajevima leksema bez istorije pisane upotrebe, u kojim se takve i tolike razmjere nikako ne očekuju; b. a osim toga, i stav da je etimologisanje apstrahujućeg tipa i dalje plodotvorno, te da ga – iako je unekoliko kompromitovano – ne treba odbacivati unaprijed, pod uslovom da se (kako je nalagao još E. Benveniste)³³ naporedo rekonstruišu i konteksti izvršene specijalizacije.

Budući da transdisciplinarni pristup za kakav se zalažemo uključuje ne samo lingvokulturologiju, etnografiju i historiografiju nego i lingvističku geografiju, mora se napomenuti da je on u cijelosti primjenljiv isključivo kod slučajeva u kojim se raspolaže odgovarajućim podacima. Otuda će, npr., preciznost kakva se ovdje postigla u ocrtavanju areala i puteva rasprostriranja kod ostalih sličnih leksema vjerovatno predstavljati prije izuzetak nego pravilo, jer su imenice *čōra* i *džōra* izuzetne utoliko što prva u Vukovom rječniku nije ni zabilježena, mada označava jedan vrlo istaknut pojam, dok je druga zabilježana ali u jednom manje rasprostranjenom značenju. Pošto su prinosnici građe za RSA najčešće bilježili, među informatorima, upravo lekseme koje nisu ušle u Vukov rječnik i lekseme koje jesu ušle ali u drugom značenju,³⁴ svima im je makar na drugu imenicu nehotice skrenuta pažnja kakvu je u srpskoj dijalektologiji jamačno zadobio veoma mali broj leksema. Ako

31 Već u vrijeme najstarijih sačuvanih popisa, iz prvih decenija XIII vijeka, prvi jezik katunâ izvjesno je bio starosrpski (Pešikan, 1982, 23–27).

32 Za neke (donekle) analogne primjere v. Haspelmath (2009, 50–51).

33 V. fusnotu 1.

34 To prije svega proizlazi iz *Uputstva za kupljenje reči*: „Skupljačima će biti, na prvom mestu, potrebno da znaju: da li reči, koje oni skupljaju, već nema u rečnicima Vukovu i zagrebačkom Akademijском, ili, ako ih i ima, da li su im zabeležena i sva ona značenja, za koja skupljač pouzdano zna da im se pridaju u živom narodnom govoru. Stoga će svakomu skupljaču reći po narodu biti potrebno, da ima pri ruci oba pomenuta rečnika, a naročito Vukov“ (Ivančić & Đorđević, [1899] 1910). Isto se iščitava i drugdje, npr. iz naslova drugog dijela zbirke A. Jovičevića (1901): *Nekoje srpske riječi koje se čuju u Crnoj Gori a kojih nema u Vukovom rječniku*, i iz jednog zapisa o isplaćenim nadoknadama, koji dokazuje da u račun nisu ulazile riječi kojih je bilo kod Vuka (Ivanović, 2013, 46–73).

takvih uopšte ima još, među njima će biti veoma malo, a možda i nimalo, onih kojim je značenjski dijapazon ovako razuđen, te ovako zahvalan za isprobavanje dometâ kognitivistički usmjerene dijahronijske semantike. Prema tome, pri eventualnoj primjeni ovdje izložene metodologije neka će ograničenja, nažalost, biti neizbježna. Ali naposljetku isto valjda biva i kod drugih primjera namjerno odabranih da, kao prvi u svojoj vrsti, budu što inspirativniji i što ilustrativniji.

NAPOMENE

Članak se posvećuje uspomeni na akademika Gorana Filipija (1954–2021), istaknutog hrvatskog romanistu, lingvogeografa i etimologa. Na svim sugestijama kojim su oplemenili konačnu verziju teksta, a posebno na nesebičnoj moralnoj podršci, najdublju blagodarnost autor duguje iskusnijim kolegama sa Univerziteta u Beogradu – mentorki R. Dragičević, s Filološkog fakulteta, i prof. O. Ligoriju, s Filozofskog fakulteta, odn. Odjeljenja za klasične nauke.

KOGNITIVNA SEMANTIKA PRI ETIMOLOGIZACIJI LEKSEMOV BREZ ZGODOVINE PISNE RABE: PRISPEVKI K VPRAŠANJU IZVORA SAMOSTALNIKA DŽORA

Milan IVANOVIĆ

Univerza v Črni gori, Filološka fakulteta, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna gora
e-mail: mipozega@yahoo.com

POVZETEK

Že odkar je bil etimološko obrazložen, velja samostalnik džora za orientalizem, ki neposredno izvira iz turške besede cura/cüre 'droben; suh, šibek'. Ker se v nasprotju s tem v sodobnem srbskem slengu, zlasti podgoriškem, na enak način poimenujejo lene osebe, požrešneži in vlačuge, smo v prispevku najprej poskušali dokazati, da starejši pomen samostalnika ni suha svinja, ampak prasica, in da je treba zaradi tega splošno sprejeto etimološko razlago ponovno preučiti. Zato smo, s pomočjo opisnih opredelitev iz srbskih narečnih slovarjev in rokopisnih zbirk besedišča, na kognitivističen način rekonstruirali ustrezno semaziološko strukturo in pokazali, da jo je mogoče reducirati na konceptualno ozadje (PLODNO) ŽENSKO, čeprav je zelo razvejana. Ker je samostalnik čōra, ki se na drugem, precej manjšem območju najpogosteje uporablja v pomenu dekletce, M. Deanović prepričljivo opredelil kot vlaški ostanek, v katerem se odraža lat. fēta '(po)rodnica'; smo na koncu ugotovili, da samostalnik džōra zelo verjetno izvira iz istega etimona. Svoje stališče smo med drugim argumentirali z dejstvom, da druga oblika ni bila najdena na območju, kjer je delež turcizmov v srbskem jeziku največji, temveč na območjih, ki jih je naseljevalo in naselilo dinarsko prebivalstvo, v etnogenezi katerega so v veliki meri sodelovali ravno Vlahi. Čeprav smo z opisanim postopkom bolj prepričljivo rešili en praktični problem, je celotna raziskava v prvi vrsti služila (meta)metodološkemu namenom – kot prikaz transdisciplinarnega pristopa, uporabnega za (sicer naporno) etimologizacijo brez primerov uporabe v pisnih spomenikih.

Ključne besede: kontaktna etimologija, romanizmi, konceptualna metafora, pomenska specializacija, zoonimi, srednjeveški Vlahi, srbski jezik

IZVORI I LITERATURA

- Andrić, D. (2005):** Dvosmerni rečnik srpskog žargona (i žargonu srodnih reči i izraza). Beograd, Zepter Book World.
- Babić, S. (2002):** Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku. Zagreb, HAZU – Globus.
- Bašanović-Čečović, J. (2010):** Rječnik govora Zete. Podgorica, CANU.
- Benveniste, E. (1954):** Problèmes sémantiques de la reconstruction. *Word*, 10, 2/3, 251–264.
- Benveniste, E. (2002):** Rečnik indoevropskih ustanova: Privreda, srodstvo, društvo, vlast, pravo, religija (prev. A. Loma). Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Blagojević, M. (2004):** „Zakon svetoga Simeona i svetoga Save”. V: Nemanjići i Lazarevići i srpska srednjovekovna državnost. Beograd, Zavod za udžbenike, 191–246.
- Borisavljević, M. (1952):** Rukopisna zbirka riječi iz raznih krajeva Srbije uklopljena u uazbučenu građu RSA.
- Brajević, M. (2014):** U Novome i okolo njega: Kadena od riječi. Cetinje, Obod.
- Bréal, M. (1897):** Essai de sémantique: Science des significations. Paris, Hachette.
- Buck, C. D. (1949):** A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas. Chicago, The University of Chicago Press.
- Bukumirić, M. (2011):** Rečnik govora severne Metohije. Beograd, Institut za srpski jezik SANU.
- Bušetić, T. & S. Mijatović (1903):** Rukopisne zbirke riječi iz Levča i Temnica uklopljene u uazbučenu građu RSA.
- Capidan, T. (1935):** Dicționar meglénoromân. București, Academia Română.
- Ciorănescu, A. (2007):** Dicționarul etimologic al limbii române (ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de T. Șandru Mehedinți și M. Popescu Marin). București, Editura Saeculum I. O.
- Corominas, J. & J. Pascual (1980):** Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico, II (CE–F). Madrid, Editorial Gredos.
- Crnjak, D. (2011):** Pastirska leksika laktaškog kraja. Banjaluka, Filološki fakultet UBL.
- Cvijetić, R. (2014):** Rečnik užičkog govora. Beograd, Službeni glasnik – Užice, Učiteljski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Cvijić, J. (1922):** Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice. SEZb, 24.
- Čemerikić, D. (1950):** Rukopisna zbirka riječi iz Prizrena i okoline. Dostupno na: <http://www.prepis.org/items/browse?collection=1> (zadnji dostop: 1. 4. 2020).
- Čirgić, A. (2009):** Rječnik njeguškoga govora. Cetinje, Matica crnogorska.
- Ćupić, D. & Ž. Ćupić (1997):** Rečnik govora Zagarača. SDZb, 44.
- Dalmacija, S. (2004):** Rječnik govora Potkozarja. Banja Luka, Glas srpski.
- Dešić, M. (1976):** Zapadnobosanski ijekavski govori. SDZb, 21.
- De Vaan, M. (2008):** Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. Leiden – Boston, Brill.
- DH 1880 – Dečanske hrisevulje** sa tri snimka (izd. M. Milojević). Glasnik Srpskog učenog društva, 12.
- Dimitrijević, T. (1908):** Rukopisna zbirka riječi iz Vranja i okoline uklopljena u uazbučenu građu RSA.
- Dinić, S. (1899):** Rukopisna zbirka riječi iz kruševačkog okruga uklopljena u uazbučenu građu RSA.
- Dragičević, R. (2001):** Pridevi sa značenjem ljudskih osobina u savremenom srpskom jeziku. Beograd, Institut za srpski jezik SANU.
- Dragičević, R. (2010):** Leksikologija srpskog jezika. Beograd, Zavod za udžbenike.
- Dragičević, R. (2016):** Leksikalizacija (na primeru imeničkih deminutiva). V: Dražić, J., Bjelaković, I. & D. Sredojević (ur.): Zbornik u čast Ljiljani Subotić: Teme jezikoslovne u srbistici kroz dijahroniju i sinhroniju. Novi Sad, Filozofski fakultet UNS, 453–463.
- Đoković, Lj. (2010):** Rječnik nikšičkog kraja. Podgorica, CANU.
- Elezović, G. (1935):** Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta, II (O–Š). SDZb, 6.
- Erdeljanović, J. (1907):** Kući, pleme u Crnoj Gori. SEZb, 8, 1–344.
- Erdeljanović, J. (1921):** Neke crte u formiranju plemenâ kod dinarskih Srba. Glasnik geografskog društva, 5, 67–79.
- Erdeljanović, J. (1924):** Nekoliko etničkih problema kod Južnih Slovena. V: Vujević, P. (ur.): Zbornik radova posvećen Jovanu Cvijiću povodom tridesetpetogodišnjice naučnog rada. Beograd, Državna štamparija Kraljevine SHS, 359–383.
- Erdeljanović, J. (1926):** Stara Crna Gora: Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena. SEZb, 39.
- ERHSJ – v. Skok, P. (1971–1974)**
- ERSJ – Etimološki rečnik srpskog jezika, I–(III) (2003–2008):** Beograd, Institut za srpski jezik SANU.
- Fillmore, C. (1975):** An Alternative to Checklist Theories of Meaning. The Annual Proceedings of the Berkeley Linguistics Society, 1, 123–131.
- Fillmore, C. (1982):** Frame Semantics. V: The Linguistic Society of Korea (ur.): Linguistics in the Morning Calm. Seoul, Hanshin Publishing Company, 111–137.
- Gagović, S. (2004):** Iz leksike Pive (selo Bezuje). SDZb, 51, 1–312.
- Geeraerts, D. (2002):** The Theoretical and Descriptive Development of Lexical Semantics. V: Behrens, L. & D. Zaefferer (ur.): The Lexicon in Focus: Competition and Convergence in Current Lexicology. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 23–42.

- Geeraerts, D. (2019):** Cognitive Approaches to Diachronic Semantics. V: Von Heusinger, K., Maiernborn, C. & P. Portner (ur.): Semantics: Typology, Diachrony and Processing. Berlin – Boston, Mouton De Gruyter, 147–176.
- Gerzić, B. (2012):** Rečnik srpskog žargona (i žargonu srodnih reči i izraza). Beograd, lično izdanje.
- Gortan-Premk, D. (2004):** Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku. Beograd, Zavod za udžbenike.
- Grković, M. (2004):** Hrisovulja kralja Stefana Uroša III manastiru Dečani. V: Prva hrisovulja manastira Dečani. Beograd, Centar za očuvanje nasleđa KiM – Arhiv Srbije, 17–61.
- Grzega, J. (2003):** On Using (and Misusing) Prototypes for Explanations of Lexical Changes. *Word*, 54, 3, 335–357.
- Hadžić, I. (2013):** Rečnik rožajškoga govora. Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Haspelmath, M. (2009):** Lexical Borrowing: Concepts and Issues. V: Haspelmath, M. & U. Tadmor (ur.): Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook. Berlin, Mouton De Gruyter, 35–54.
- Ivanić, M. & P. Đorđević (1910):** Uputstva za kupljenje reči po narodu za rečnik Srpske kraljevske akademije. Prepis originalnog dokumenta sačuvan na Institutu za srpski jezik SANU.
- Ivanović, N. (2013):** Rečnik SANU i njegova uloga u leksičkoj standardizaciji srpskog jezika. Doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu.
- Ivić, P. & M. Grković (1976):** O Dečanskim hrisovuljama. V: Dečanske hrisovulje. Novi Sad, Institut za lingvistiku, 11–53.
- Jekić, J. (1899):** Rukopisna zbirka riječi iz raznih krajeva Srbije uklopljena u uazbučenu građu RSA.
- Jernej, J. (1985):** Mirko Deanović (1890–1984). *Filologija*, 13, 251–254.
- Jovićević, A. (1901):** Rukopisna zbirka riječi iz Crne Gore uklopljena u uazbučenu građu RSA.
- Kiełtyka, R. & G. Kleparski (2005):** The Ups and Downs of the Great Chain of Being: The Case of Canine Zooemy in the History of English. *Journal of Theoretical Linguistics*, 2, 22–41.
- Klajn, I. (2003):** Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku, II (Sufiksacija i konverzija). Beograd, Zavod za udžbenike, Institut za srpski jezik SANU – Novi Sad, Matica srpska.
- Koch, P. (2004):** Diachronic Cognitive Onomasiology and Semantic Reconstruction. V: Mihatsch, W. & R. Steinberg (ur.): Lexical Data and Universals of Semantic Change. Tübingen, Stauffenburg Verlag, 79–106.
- Koch, P. (2016):** Meaning Change and Semantic Shifts. V: Juvonen, P. & M. Koptjevskaja-Tamm (ur.): The Lexical Typology of Semantic Shifts. Berlin – Boston, Mouton De Gruyter, 21–66.
- Koprivica, J. (2006):** Rečnik govora Banjana, Grahova i Oputnih Rudina. Podgorica, CANU.
- Kovačec, A. (1998):** Istrorunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima). Pula, Znanstvena udruga „Mediterran“.
- Kovačević, M. (2001):** Tautologija i pleonazam. *SJ*, 6, 145–166.
- Kövecses, Z. (2010):** Metaphor: A Practical Introduction. Oxford, Oxford University Press.
- Kronasser, H. (1952):** Handbuch der Semasiologie: Kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre. Heidelberg, Carl Winter.
- Lakoff, G. & M. Johnson (1999):** Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought. New York, Basic Books.
- Lazić, A. (2008):** Građa za rečnik govora Mačve. Šabac, Kulturni centar.
- Lipka, L. (1985):** Inferential Features in Historical Semantics. V: Fisiak, J. (ur.): Historical Semantics – Historical Word-Formation. Berlin – New York – Amsterdam, Mouton Publishers, 339–354.
- Loma, A. (1985):** Iz toponimije Srbije. *Onomatološki prilozi*, 6, 105–118.
- Loma, A. (2013):** Toponimija Banjske hrisovulje: Ka osmišljenju starosrpskog toponomastičkog rečnika i boljem poznavanju opšteslovenskih imenoslovnih obrazaca. Beograd, Odbor za onomastiku SANU.
- LSSV – Leksikon srpskog srednjeg veka (prir. S. Čirković i R. Mihaljčić) (1999):** Beograd, Knowledge.
- Luković, M. (2015):** *Ius Valachicum* in the Charters issued to Serbian Medieval Monasteries and Kanuns regarding Vlachs in the early Ottoman Tax Registers (*defters*). *Balkanica Posnaniensia*, 22, 1, 29–46.
- Ljubiša, S. M. (1877):** Pričanja Vuka Dojčevića, I. Beč, Srpska zora.
- Melentijević, Đ. (1900):** Rukopisna zbirka riječi iz Svilajna, Resave i drugih krajeva Srbije uklopljena u uazbučenu građu RSA.
- Meyer-Lübke, W. (1935):** Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Mitrović, B. (1992):** Rečnik leskovačkog govora. Beograd, Leneks.
- Moskovljević, M. (1966):** Rečnik savremenog srpskohrvatskog književnog jezika s jezičkim savetnikom. Beograd, Tehnička knjiga – Nolit.
- Novokmet, S. (2017):** Metaforična značenja životinjskih naziva koja se odnose na čoveka nemoralnih osobina u srpskom jeziku. *SJ*, 22, 537–554.
- OLD – Oxford Latin Dictionary (ed. by P. G. W. Glare), I–II (2012):** Oxford, Oxford University Press.
- Papahagi, T. (1963):** Dicționarul dialectului aromân (general și etimologic). București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- Pavićević, M. (1935):** Narodna poređenja (Crna Gora). Zbornik za narodni život i običaje, 30, 1, 233–238.

Pavlović, Z. (1990): Analiza imena reka u slivovima Srbije u kojima je vidan rumuski uticaj. *Onomatološki prilozi*, 11, 73–89.

Peić, M., Bačlija, G., Bajić, J., Kujundžić-Ostojić, S. & D. Petrović (2018): Rečnik bačkih Bunjevaca iliti Ričnik bački Bunjevaca. Novi Sad, Matica srpska – Subotica, Nacionalni savet bunjevačke nacionalne manjine.

Pešikan, M. (1965): Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori. *SDZb*, 15.

Pešikan, M. (1982): Zetsko-humsko-raška imena na početku turskoga doba. *Onomatološki prilozi*, 3, 1–120.

Petrović, A. (1907): Narodni život i običaji u Skopskoj Crnoj Gori. *SEZb*, 7, 333–528.

Petrović, D., Čelić, I. & J. Kapustina (2013): Rečnik Kuča. *SDZb*, 60, 1–461.

Petrović, D. & J. Kapustina (2011): Iz leksike Kačera. *SDZb*, 58, 1–336.

Petrović, S. (2012): Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru (na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Čemerikića). Beograd, Institut za srpski jezik SANU.

Popović, I. (1962): Valacho-Serbica: Der rumänische Spracheinfluß auf das Serbokroatische und dessen Geographie. *Südost-Forschungen*, 21, 370–393.

Popović, J. (1900): Rukopisna zbirka riječi iz Srema uklopljena u uazbučenu građu RSA.

Popović, M. & D. Petrović (2009): O govoru Spiča – grada. *SDZb*, 56, 1–275.

Radić, P. (2014): Iz periodizacije orijentalnih uticaja u srpskom jeziku. *SJ*, 19, 199–217.

Raffaelli, I. (2009): Značenje kroz vrijeme: Poglavlja iz dijakronijske semantike. Zagreb, Disput.

Reković, I. (2013): Rječnik plavsko-gusinjškoga govora. Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.

Ristić, D. (2010): Rječnik govora okoline Mojkovca. Podgorica, CANU.

Riznić, M. (1900): Rukopisna zbirka riječi iz istočne Srbije uklopljena u uazbučenu građu RSA.

RJA – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–XXIII (1880–1976): Zagreb, JAZU.

RMS – Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, I–VI (1967–1976): Novi Sad, Matica srpska.

Rosch, E. (1978): Principles of Categorization. V: Rosch, E. & B. Lloyd (ur.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates, 27–48.

Rosch, E., Mervis, C. B., Gray D. W., Johnson D. M. & P. Boyes-Braem (1976): Basic Objects in Natural Categories. *Cognitive Psychology*, 8, 382–439.

RSA – Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, I–(XX) (1959–2018): Beograd, Institut za srpsk(ohrvatski) jezik SANU.

RSGV – Rečnik srpskih govora Vojvodine, I–IV (2019): Novi Sad, Matica srpska.

RSJ – Rečnik srpskoga jezika (2011): Novi Sad, Matica srpska.

Skok, P. (1971–1974): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (prir. M. Deanović i Lj. Jonke), I–IV. Zagreb, JAZU.

SR 1818 – V. Karadžić. Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima. Beč, lično izdanje.

SR 1852 – V. Karadžić. Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima. Beč, lično izdanje.

SR 1898 – V. Karadžić. Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima. Biograd, državno izdanje.

Stanić, M. (1991): Uskočki rečnik, I–II. Beograd, Narodna knjiga.

Stevanović, M. (2020): Rečnik Dragačeva. Guča, Biblioteka opštine Lučani.

Stijević, R. (2018): Dijalekatski rečnici. V: Tešić, M., Dragičević, R. & N. Ivanović (ur.): *Srpska leksikografija od Vuka do danas*. Beograd, SANU – Savez slavističkih društava Srbije, 169–187.

Sweetser, E. (1990): From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure. Cambridge, Cambridge University Press.

Šipka, D. (2006): Osnovi leksikologije i srodnih disciplina. Novi Sad, Matica srpska.

Škaljić, A. (1989): Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo, Svjetlost.

Šoć, P. (1948): Rukopisna zbirka riječi iz Crne Gore uklopljena u uazbučenu građu RSA.

Tafra, B. (2017): Leksičko-semantički odnosi u hrvatskom jeziku iz dijakronijske perspektive. V: Černyševa, M. I. (ur.): *Leksikologija i leksikografija slavjanskih jazykov*. Moskva, Nacional'nyj komitet slavistov RF – Institut ruskoga jazyka RAN – Leksrus, 465–487.

Tietze, A. (2002): Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, I (A–E). İstanbul, Simurg – Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Tolstoj, N. I. (1997): Nekotorye problemy sravnitel'noj slavjanskoj semasiologii. V: *Izbrannye trudy*, I: Slavjanskaja leksikologija i semasiologija. Moskva, Jazyki ruskoj kul'turi, 12–43.

Tomić, M. (1900): Rukopisna zbirka riječi iz raznih krajeva Srpstva uklopljena u uazbučenu građu RSA.

Topolińska, Z. (1995): Lingvistička geografija kao zapis jezične povijesti. *HDZb*, 9, 89–99.

Traugott, E. C. & R. Dasher (2002): Regularity in Semantic Change. Cambridge, Cambridge University Press.

Ullmann, S. (1964): Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. Oxford, Basil Blackwell.

Urban, M. (2011): Asymmetries in Overt Marking and Directionality in Semantic Change. *Journal of Historical Linguistics*, 1, 1, 3–47.

Vlajić-Popović, J. (2010a): Poreklo *novca*. *JF*, 66, 163–185.

Vlajić-Popović, J. (2010b): Šta se može (*s*)*pratiti* na *sprat*. *SJ*, 15, 157–176.

Vlajić-Popović, J. (2011): Srpska etimologija između dijahronije i dijalektologije. V: Tanasić, S. (ur.): Gramatika i leksika u slovenskim jezicima. Novi Sad, Matica srpska – Beograd, Institut za srpski jezik SANU, 323–336.

Von Wartburg, W. (1934): Französisches etymologisches Wörterbuch: Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes, III (D–F). Leipzig – Berlin, Teubner Verlag.

Vujičić, M. (1995). Rječnik govora Prošćenja (kod Mojkovca). Podgorica, CANU.

Wilkins, D. (1996): Natural Tendencies of Semantic Change and the Search for Cognates. V: Durie, M. & M. Ross (ur.): The Comparative Method Reviewed: Regularity and Irregularity in Language Change. Oxford, Oxford University Press, 264–304.

Žugić, R. (2017): Deminutivi u prizrenko-timočkim dijalektima srpskog jezika (s osvrtom na bugarski i makedonski književni jezik). Beograd, Institut za srpski jezik SANU.

Žunić, V. (1899): Rukopisna zbirka riječi iz užičkog okruga, Podrinja i Podunavlja uklopljena u uazbučenu građu RSA.

received: 2020-04-30

DOI 10.19233/ASHS.2021.21

INCIDENZA E IMPLICAZIONI DI ALCUNI TRATTI FORMALI PERTINENTI TIPICI DEL DISCORSO BILINGUE ISTRIANO: I CASI DI COMMUTAZIONE DI CODICE

Nada POROPAT JELETIĆ

“Juraj Dobrila” University of Pula, Faculty of Interdisciplinary, Italian and Cultural Studies, I. M. Ronjgov 1, 52100 Pula-Pola, Croatia
e-mail: nporopat@unipu.hr

Eliana MOSCARDA MIRKOVIĆ

“Juraj Dobrila” University of Pula, Faculty of Interdisciplinary, Italian and Cultural Studies, I. M. Ronjgov 1, 52100 Pula-Pola, Croatia
e-mail: emoscarda@unipu.hr

Anna BORTOLETTO

University for Foreigners of Perugia, Department of Human and Social Sciences, Piazza Fortebraccio 4, 06123 Perugia, Italy
e-mail: anna.bortoletto@unistrapg.it

SINTESI

L'obiettivo del contributo è indagare le funzioni della commutazione di codice nei domini comunicativi informali. L'oggetto di studio è il Corpus del parlato bilingue conversazionale istriano (in preparazione), un corpus di conversazioni orali informali di parlanti bilingui (italiano – dialetto istroveneto/croato) nella regione istriana. Sulla base dei pattern distribuzionali emersi dall'analisi dei dati, abbiamo preso in considerazione soprattutto la funzione referenziale e testuale della commutazione di codice, nonché le molteplici funzioni (di riformulazione, metatestuale e cognitiva) che ricoprono i segnali discorsivi, frequentemente oggetto di commutazione di codice.

Parole chiave: discorso bilingue, comunità di parlanti, corpus di lingua parlata, campionatura del linguaggio, commutazione di codice, contatto linguistico croato-italiano, TalkBank

IMPACT AND IMPLICATIONS OF SOME RELEVANT FORMAL TRAITS TYPICAL OF THE ISTRIAN BILINGUAL SPEECH: THE CASES OF CODE-SWITCHING

ABSTRACT

The goal of our research is to investigate the functional potential of code-switching in spontaneous, non-formal speech. Our analysis was based on the Istrian spoken bilingual corpus (in preparation), a corpus of non-formal conversations among bilingual (Italian – Istrovenetian dialect/Croatian) speakers from the Istria region. According to the distributional patterns that emerged from the data analysis, the referential domain and the interactional/textual strength was investigated, taking into account the procedural meaning of the utterances and influencing the discourse/textual organization. Furthermore, switched discourse markers, modal particles and semantic connectives with pragmatic functions have been investigated, including their interactional, meta-textual and cognitive functions.

Keywords: bilingual speech, speech communities, spoken language corpus, language sampling, code-switching, Croatian-Italian language contact, TalkBank

INTRODUZIONE¹

L'obiettivo della ricerca, parte integrante di un progetto di ricerca internazionale e pluriennale (2018–2020) incentrato sullo studio del discorso monolingue e plurilingue, è identificare e analizzare i tratti formali salienti della commutazione di codice (*code-switching*), caratterizzante la modalità conversazionale bilingue (Grosjean, 1998), intesa come attivazione contemporanea di due (o più) codici linguistici da parte dello stesso interlocutore nell'ambito del discorso (Myers-Scotton, 2002; Poplack, 1980)², all'interno della comunità bilingue/plurilingue istriana. Si tratta di un fenomeno tipico delle realtà diglossiche di contatto, caratterizzate dal rapporto di complementarietà verticale e differenziazione funzionale tra una varietà linguistica alta e una bassa nel repertorio linguistico, come per esempio la tipica doppia diglossia istriana (Milani Kruljac, 1990) tra il dialetto istroveneto e l'italiano (standard, ossia medio-colloquiale) e tra il croato (standard, ossia medio-colloquiale) e il ciacavo.

Le dinamiche storiche del contatto tra popolazioni slave e romanze in Istria hanno generato un paesaggio sociolinguistico complesso, in cui sono possibili diverse combinazioni d'uso delle lingue (diglossia/poliglossia imperfetta), inserite in una distribuzione sociolinguistica complementare (gerarchica). Le varietà di lingue in contatto più diffuse oggi sono il croato standard e la variante ciacava (repertorio croatofono) e l'italiano standard e il dialetto istroveneto (repertorio italofono), in una dinamica di doppia diglossia. Se prendiamo in considerazione anche l'istrioto e gli altri idiomi alloctoni presenti nella penisola, si verificano tuttavia altre forme di poliglossia multipla imperfetta, per esempio la triglossia, la tetraglossia, la pentaglossia e i rapporti multilingui in generale.

I contesti caratterizzati da un contatto linguistico come quello istriano rappresentano un vero e proprio laboratorio in cui poter svolgere un'analisi approfondita di fenomeni caratteristici del parlato, in particolar modo dei segnali discorsivi, adoperati molto frequentemente nel discorso bilingue in con-

comitanza con la commutazione/alternanza di codice (Maschler, 2000; Matras, 1998; Hlavac, 2006; Dal Negro e Fiorentini, 2014). Il nostro contributo prende pertanto in considerazione una situazione di contatto linguistico specifica, ovvero quella del dominio colloquiale del repertorio italofono istriano³, prevalentemente istroveneto e caratterizzato spesso dalla compresenza del croato. Il discorso bilingue è più ricco di strategie discorsive – con un repertorio di funzioni più ampio – se paragonato al discorso monolingue, in quanto implica, accanto al coinvolgimento dei livelli morfosintattici, semantici e pragmatici, anche la commutazione di codice.

La linguistica dei corpora può essere particolarmente utile per le ricerche sul bilinguismo, poiché alcune caratteristiche dell'interazione bilingue difficilmente riescono a emergere con metodologie più tradizionali, come le tecniche di elicitazione. Il metodo di campionatura linguistica (*language sampling*) fornisce invece le risorse per la descrizione dell'interazione linguistica in una comunità o in una situazione bilingue, come per esempio dati relativi alla commutazione di codice e al numero di lingue utilizzate e in quale quantità. Affinché questi fenomeni siano osservati nella loro forma più autentica, la campionatura dovrebbe essere fatta su esempi di comunicazione il più possibile spontanea (Čermak, 2009). Al fine di cogliere e definire i tratti formali pertinenti tipici del discorso bilingue commutato nel repertorio istriano, nonché la loro incidenza e implicazione, è stata condotta un'indagine linguistica nel corpus che rappresenta al momento la fonte più ampia e rappresentativa delle norme linguistiche discorsive della conversazione bilingue non monitorata (Poplack, 2018), ovvero il *Corpus del parlato bilingue conversazionale istriano* (in preparazione), costruito mediante il metodo di campionatura linguistica. I corpora bilingui raccolti per lo studio dei fenomeni di contatto linguistico costruiti con tale metodo sono piuttosto rari (vedi, per esempio, *BilingBank* in *TalkBank* – MacWhinney, 2007), ma offrono molti vantaggi: la disponibilità pubblica permette un'agevole replica degli studi e, di conseguenza, il progresso della ricerca man-

1 La ricerca è stata supportata e finanziata dalla Fondazione Croata per la Scienza, nell'ambito del progetto scientifico *Approccio multilivello all'analisi del discorso nello sviluppo del linguaggio/Multilevel approach to discourse in language development* (UIP-2017-05-6603). Nell'ambito del suddetto progetto è in corso di preparazione il *Corpus del parlato bilingue conversazionale istriano* (autrici: Hržica, Poropat Jeletić, Moscarda Mirković).

2 Non ci occuperemo in questa sede della trattazione teorica riguardante la distinzione della fenomenologia del contatto linguistico interente al piano del discorso e del sistema, ossia dei confini tra *code-switching*, *code-mixing* e *prestito*, ossia tra commutazioni interfrasali. Per ulteriori approfondimenti si vedano Poplack (1980; 2004), Myers-Scotton (2002), Dal Negro (2005). Come evidenzia Dal Negro (2005, 165): «il 'codeswitching classico' (caratterizzato, cioè, dalla presenza di una lingua matrice) può portare a fenomeni di convergenza, il che presuppone una struttura lessicale astratta di tipo composito. A sua volta la convergenza è un passo necessario per lo sviluppo di 'codeswitching' composito che più frequentemente si accompagna (o addirittura conduce) ai processi di sostituzione di lingua e di 'attrition'. In questo senso la convergenza diventa un meccanismo di ristrutturazione del 'frame' grammaticale della lingua obsolescente».

3 Parte della popolazione istriana è bilingue *de facto*, ma si tratta di un bilinguismo piuttosto asimmetrico: mentre la comunità italoфона oggi è (quasi) totalmente bilingue, il bilinguismo presso la comunità croatofona è decisamente più raro.

mano che una comunità di studiosi lavora sul corpus; mentre gli strumenti sviluppati nel campo della linguistica dei corpora permettono un'analisi sempre più agevole dei dati raccolti. Nel contesto del bilinguismo croato-italiano/italiano-croato in Istria, questo tipo di analisi ci permette di approfondire la conoscenza sulle caratteristiche del parlato bilingue, di estrarre dati fondamentali sulla frequenza e sui pattern strutturali e distribuzionali dell'interazione bilingue, di studiare la commutazione di codice e altri fenomeni di linguistica del contatto, ma anche di studiare e preservare le caratteristiche specifiche della versione più diffusa dell'italofonia istriana, ovvero il dialetto istroveneto.

Il contributo è costituito da un'introduzione sulla commutazione di codice in generale, seguita da una panoramica concisa sul contesto indagato, sulla natura dei dati e sulla cornice metodologica di raccolta degli stessi, per procedere poi con l'osservazione dell'incidenza e delle implicazioni di alcuni dei tratti formali pertinenti tipici del discorso bilingue istriano. La commutazione di codice è di natura polivalente: riveste infatti numerose funzionalità espressive polisemiche, favorisce la gestione discorsiva e l'interscambio, marcando l'interazione degli interlocutori. In questa sede ci limiteremo a prendere in considerazione solamente alcuni degli *switch* monolessicali (di singoli costituenti) o *switch* multi-parola (di più elementi lessicali) nella direzionalità da istroveneto a croato che rivestono una specifica funzione discorsiva e pragmatico-comunicativa e che avvengono a livello intrafrastico e interfrastico con differenti configurazioni distribuzionali, che riguardano la funzione referenziale o quella interazionale (Dal Negro, 2005; Muysken, 2000).

LA NATURA E LA RACCOLTA DEI DATI

Per documentare l'uso linguistico sincronico nel complesso e composito repertorio italofono istriano è in corso di preparazione il *Corpus del parlato bilingue conversazionale istriano*, un corpus prevalentemente costituito da turni discorsivi in istroveneto (e in

minor numero in istrioto)⁴, con inserzioni di parlato bilingue istroveneto-croato, elicitato nell'ambito di interazioni discorsive non monitorate (registrazioni di conversazioni di gruppo in contesti comunicativi quotidiani)⁵.

Per effettuare la raccolta di campioni linguistici tra parlanti adulti bilingui sono stati selezionati esaminatori che fossero essi stessi membri della comunità bilingue istriana, con lo scopo di ottenere un corpus il più autentico possibile per quanto riguarda l'aspetto del contatto linguistico, poiché il fenomeno di commutazione di codice si verifica naturalmente e spontaneamente nella comunità. In base al luogo di residenza degli esaminatori, si è cercato di reclutare per le registrazioni parlanti istriani bilingui di tre generazioni in tutte le aree (città, paesi e circondario) di bilinguismo storico, ovvero quelle in cui il bilinguismo croato-italiano è riconosciuto istituzionalmente poiché la presenza culturale e identitaria italiana si sono protratte nei secoli.

L'intervistatore ha spiegato ai partecipanti reclutati gli obiettivi e la metodologia della ricerca. Gli intervistati hanno firmato un consenso informato per lo svolgimento di una registrazione audio entro un mese dalla data di firma del consenso. Ai partecipanti, inoltre, è stato chiesto di compilare un «Questionario di (Auto)Valutazione del Parlante Bilingue» che ha permesso di raccogliere dati sulla condizione sociodemografica, socioeconomica e sociolinguistica, ovvero sull'esposizione alle lingue e sulla percezione dell'uso delle lingue in diversi domini comunicativi (dominio familiare, scolastico, amicale, professionale, pubblico, ecc.), nonché un'autovalutazione della propria competenza linguistica in ciascun codice, in modo da poter interpretare eventuali relazioni tra variabili indipendenti e dipendenti nel modo più accurato possibile. Gli intervistatori, in seguito, hanno effettuato delle registrazioni audio di almeno 15 minuti in cui hanno conversato in un contesto informale almeno due parlanti nativi bilingui – generalmente amici o familiari che utilizzano regolarmente tra loro un registro informale e poco controllato⁶.

4 La variante più diffusa del repertorio italofono in Istria è l'istroveneto, varietà bassa, ma dall'alto prestigio etnolinguistico. L'istroveneto è una varietà diatopica del dialetto veneto, parlato nell'Italia nordorientale. L'istroveneto si è diffuso in Istria come lingua franca per la comunicazione durante i secoli di stretti rapporti con la Repubblica di Venezia e ha gradualmente soppresso le varietà romanze pre-veneziane autoctone della penisola istriana, come l'istrioto. L'istroveneto è considerato la L1 (madrelingua) dei membri della Comunità Nazionale Italiana, nonché il codice primario/privilegiato per l'identificazione della comunità (identità etnolinguistica della comunità italoфона – memoria generazionale e storia del patrimonio etnico che servono come fattori vitali dell'identità personale).

5 Rileviamo, comunque, che pure la modalità conversazionale tendenzialmente monolingue (istroveneta), in alcuni casi presenta tratti superficiali di mistilinguismo.

6 Agli esaminatori è stato chiesto di prendere parte il meno possibile nella registrazione ed è stato loro spiegato come tentare di annullare il più possibile il Paradosso dell'Osservatore (Labov, 1972). Seppure la conversazione non sia stata in alcun modo guidata dall'intervistatore – non si tratta, infatti, di dati elicitati – i partecipanti hanno la consapevolezza di essere registrati. Le conversazioni si svolgono, in ogni caso, in maniera spontanea, senza che l'intervistatore influenzi in alcun modo la produzione linguistica dei partecipanti. Per tale ragione, si ritiene che i dati raccolti siano validi e ben rappresentativi della naturale modalità di espressione della comunità bilingue presa in analisi.

Le tracce audio raccolte sul campo dai rilevatori sono state trascritte in base alle convenzioni ortografiche per l'adattamento fonologico, codificate e segmentate⁷ manualmente, nonché uniformate sulla base dei criteri di trascrizione CHAT (*Codes for Human Analysis of Transcripts*) e CLAN (*Computerized Language Analysis*), che rientrano nei programmi TalkBank (MacWhinney, 2007). CHAT offre un ottimo supporto per la trascrizione dell'interazione bilingue, compresi i marcatori dei fenomeni di commutazione di codice. Si fonda su un sistema di marcatura che consente di identificare le lingue utilizzate nelle interazioni commutate, permettendo quindi di analizzare l'uso sincronico della commutazione di codice nei domini comunicativi poco controllati e, di conseguenza, di ipotizzare un modello di linguistica del contatto che corrisponda al contesto sociolinguistico istriano. Per i fini di questa ricerca, si è lavorato esclusivamente sul sottocampione del corpus costituito da sequenze lineari di parole singole commutate, nonché enunciati bilingui che rivestono una specifica funzione referenziale o interazionale.

ANALISI DEI DATI

In questa sede ci limiteremo a individuare e commentare l'incidenza e le implicazioni di alcuni dei tratti formali pertinenti tipici del discorso bilingue istriano riscontrati con alta frequenza nel corpus esaminato. Siccome si tratta di un corpus ancora in corso di preparazione, per la presente indagini sono state analizzate le trascrizioni di 20 registrazioni, a cui hanno partecipato in totale 46 parlanti bilingui precoci. I *pattern* distribuzionali che emergono dai dati presi in considerazione, ovvero le sezioni in cui si verifica la commutazione di codice, sono raggruppabili sommariamente sotto due macrocategorie funzionali distinte: a) referenziale e b) interazionale.

Pattern distribuzionali: funzione referenziale

Una circostanza che – per quanto visto nel corpus – innesca con particolare frequenza fenomeni di commutazione di codice è l'introduzione nella conversazione di un nuovo referente: capita spesso che, mentre i parlanti stanno sviluppando una sequenza discorsiva in istroveneto, ricorrano alla lingua croata al momento di indicare un nuovo referente. Siamo di fronte, dunque, a esempi di commutazione di codice con funzione referenziale. Riportiamo (esempio A) una sequenza piuttosto estesa nella quale ricorrono diverse occorrenze di questo fenomeno.

Esempio A

*ENR: Dove poso andar per ritirar la *domovnica* e 'sto certificato?

*DIN: Per cior la *domovnica* ti devi andar al *matični ured*.

*ENR: E dove xe 'sto *matični ured*?

*DIN: Ti devi andar al ponte dove che xe l'*ured državne uprave*. Ma ti sa dove? Là vicin de la pompa de benzina nei dintorni de l'hotel Riviera.

*ENR: Mah troverò. Me servi qualcosa per ritirar 'sti documenti?

*DIN: Me par che te servirà la *molba* e i *bilje-gi* e anche ti doverà pagar in contanti la tasa che sarà 'ntorno a le duecento kune.

*ENR: E sti *bilje-gi* dove li trovo?

*DIN: In qualsiasi chiosco. Basta o te servi ancora qualcosa?

*ENR: Scrivi che me servi el diploma e la *do-punska isprava* che go finido el *prediplomski*.

Trad. – Dove devo andare per ritirare *il certificato di cittadinanza* e questo certificato? – Per prendere *il certificato di cittadinanza* devi andare all'*ufficio anagrafe*. – E dov'è questo *ufficio anagrafe*? – Devi andare al ponte dove c'è l'*ufficio di amministrazione statale*. Ma sai dov'è? Vicino alla pompa di benzina nei dintorni dell'Hotel Riviera. – Mah, lo troverò. Mi serve qualcosa per ritirare questi documenti? – Mi pare che ti serviranno il *modulo di richiesta*, le *marche da bollo* e dovrai anche pagare in contanti la tasa che sarà di circa duecento kune. – E queste *marche da bollo* dove le trovo? – In qualsiasi chiosco. Basta o ti serve ancora qualcosa? – C'è scritto che mi serve anche il diploma e la *certificazione supplementare* che ho conseguito la *laurea triennale*.

Notiamo che la commutazione di codice investe costituenti sia mono-lessicali (es. *domovnica*) sia multi-parola (es. *matični ured*). Tenendo presente il contesto sociolinguistico della minoranza italiana in Croazia, di cui si è detto nell'introduzione, è semplice giustificare le occorrenze della commutazione di codice nel contesto di codici settoriali o legati a un contesto fisico ben preciso. Poiché, infatti, la maggior parte delle operazioni burocratiche e amministrative è svolta in lingua croata, è naturale che per i parlanti siano più agilmente recuperabili i lessemi in tale lingua. Infatti – come dimostra l'esempio riportato – i parlanti tendono a ricorrere alla lingua croata quando necessitano del lessico

⁷ Le sequenze del parlato sono state segmentate, sulla base del criterio sintattico, in unità di comunicazione (*C-units*): una frase principale con una qualsiasi frase subordinata ad essa.

specifico della burocrazia e dell'amministrazione, mantenendo però l'istoveneto per l'intera struttura della sequenza comunicativa. Inoltre, è interessante notare come, una volta che un parlante ha introdotto un nuovo referente tramite la commutazione, gli interlocutori adottino a loro volta la commutazione per indicare il medesimo elemento: non si verificano, infatti, circostanze in cui due interlocutori utilizzano le due lingue per indicare uno stesso concetto.

Pattern distribuzionali: funzione testuale/ interazionale

Numerosi sono gli esempi in cui un costituente di tipo insertivo nell'altro codice, anche in questo caso monolessicale o plurilessicale, contribuisce al significato procedurale dell'enunciato, ossia riveste un ruolo funzionalmente rilevante per quanto concerne l'organizzazione discorsiva/testuale. Una delle circostanze in cui si verifica tale *pattern* distribuzionale è quella in cui il parlante desidera dare una particolare enfasi alle proprie parole e lo fa passando all'altro codice: esclamazioni di sorpresa, commenti a situazioni particolari, messaggi particolarmente pregnanti o considerati importanti da chi li pronuncia. Analizziamo qui di seguito un caso (esempio B):

Esempio B

*ELI: Ela *ovako i onako* la comprerà.

*ELI: Ti magni o no(n) ti magni?

*ELI: *Baš je briga!*

*ELI: Ela la compra *i gotovo!*

Trad. Lei *in un modo o nell'altro* li comprerà. Che uno li mangi o non li mangi? *Non le importa proprio!* Lei li compra *e fine!*

Il passaggio da un codice all'altro, che si verifica ben tre volte nella breve sequenza riportata, carica la frase di un particolare effetto di enfasi che incide sull'andamento discorsivo/testuale. Si può notare, inoltre, che i costituenti di tipo insertivo commutati sono spesso riconducibili a espressioni formulaiche o cristallizzate: è il caso di *ovako i onako* («in un modo o nell'altro») nell'esempio B appena citato, ma anche del frequentissimo *to je to* («e basta» / «questo è quanto») (esempi C e D), di *kako tako* («in ogni caso») (esempio E) e di *tako to* («così via») (esempio F).

Esempio C

*CAR: *To je to* per deso no' me vien niente altro.

Trad. *Questo è quanto* per adesso, non mi viene (in mente) niente altro.

Esempio D

*ELE: E dopo guardavo Italia Uno e *to je to* niente altro.

Trad. E dopo guardavo Italia Uno e *basta*, niente altro.

Esempio E

*MAR: Mi anderò *kako tako* a lezion.

Trad. Io andrò *in ogni caso* a lezione.

Esempio F

*BEA: Gavevimo tante robe de far *i tako to*.

Trad. Avevamo tante cose da fare e *così*.

In tutti questi casi, i parlanti inseriscono nel flusso discorsivo in istoveneto dei costituenti plurilessicali che nella lingua croata sono riconducibili a espressioni formulaiche. Tali segmenti commutati, a differenza dei segnali discorsivi che analizzeremo nel paragrafo successivo, mantengono il loro valore semantico: sono infatti inserzioni che, aggiungendo nuovo significato, contribuiscono allo sviluppo concettuale-semantico del discorso tanto quanto i segmenti, più numerosi, in istoveneto.

Funzioni dei segnali discorsivi in situazioni di contatto linguistico

Una parte cospicua delle occorrenze della commutazione di codice è ascrivibile alla categoria dei segnali discorsivi. Come è stato più volte ribadito, infatti, il discorso bilingue rappresenta pure «una prospettiva unica per poter indagare i segnali discorsivi»⁸ in situazioni linguistiche di contatto (Maschler, 2000, 437). Vediamo ora quali sono alcuni dei ruoli funzionali che i segnali discorsivi enunciati nell'altro codice rivestono nel contesto istriano. Seguendo la definizione operativa dei segnali discorsivi di Bazzanella (1995; 2006; 2011), i segnali discorsivi «sono quegli elementi che, svuotandosi in parte del loro significato originario, assumono dei valori aggiuntivi che servono a connettere elementi frasali, interfrasali, extrafrasali e a esplicitare la collocazione dell'enunciato in una dimensione interpersonale, sottolineando la struttura interattiva della conversazione» (Bazzanella, 1995, 225). Prendendo in considerazione le macro-funzioni che rivestono i segnali discorsivi commutati – ossia i connettivi semantici con funzione pragmatica – abbiamo cercato di osservare

8 Non facciamo riferimento in questa sede alla dibattuta questione terminologica inerente ai segnali pragmatici o discorsivi, nonché alle particelle discorsive e a quelle modali (Degand & Pietrandrea, 2013).

la loro distribuzione e le forme con occorrenza più alta nel corpus, secondo le seguenti categorie: funzione interazionale, funzione metatestuale, funzione cognitiva (Bazzanella, 1995; 2006; 2011)⁹.

Funzione interazionale

Nelle interviste sono stati riscontrati numerosi costituenti croati che marcano la presa di turno e che sono spesso utilizzati in forma di citazione o segnali discorsivi indiretti, occupando alle volte un ruolo funzionale metatestuale (Bazzanella, 2006). Un esempio palese di enunciato con intonazione interrogativa è il segnale *ne* («no»), che denota richiesta o conferma di condivisione del pensiero espresso, nonché la cessione della presa di turno all'interlocutore (esempio G).

Esempio G

*ANN: Mi penso che ti doveria verserlo e far cusì, *ne*?

Trad. Penso che dovresti aprirlo e fare così, *no*?

Vasta è pure la gamma dei segnali di cui i parlanti si servono per interrompere l'interlocutore e chiedere la cessione del turno di conversazione, come *čekaj* («aspetta») e *slušaj* («ascolta») (esempi H, I, J).

Esempio H

*BEA: Čekaj ti me disi che no 'l iera vegnudo in tempo?

Trad. *Aspetta* mi stai dicendo che non era venuto in tempo?

Esempio I

*MAR: Čekaj che giorno xe?

Trad. *Aspetta* che giorno è?

Esempio J

*LIV: Slušaj mi non me va de perder tempo.

Trad. *Ascolta* non mi va di perdere tempo.

Similmente, con il segnale *kužiš?* ('capisci/comprendi?') si valuta l'attenzione o la comprensione

della sequenza enunciata da parte dell'interlocutore, segnalando anche in questo caso il passaggio del turno (esempi K, L).

Esempio K

*ANT: Ma no' potevo far altrimenti, *kužiš?*

Trad. Ma non potevo fare altrimenti, *capisci?*

Esempio L

*CAR: Perché mi in quel tempo iero ancora *ful*¹⁰ esuberante, *kužiš?*

Trad. Perché io a quel tempo ero ancora molto esuberante, *capisci?*

Altri segnali, invece, pur non cedendo il turno di parola all'interlocutore, lo chiamano in causa direttamente, per verificare l'apertura del canale di comunicazione e per sollecitare l'attenzione, aumentando il grado di interattività del dialogo: è il caso, per esempio, di *zamisli* («immagina», «pensa te») e *znači* («voglio dire», «sai», «dunque») (esempi M, N, O).

Esempio M

*MAR: *Zamisli* che casin d'estate!

Trad. Pensa che casino d'estate!

Esempio N

*MAR: Ma *zamisli* che la gente te vedi che ti entri!

Trad. Ma immagini se la gente ti vedesse entrare?

Esempio O

*CAR: *Znači* la ga una camereta tipo dove che [///] de quelle camerete che xe sempre freddo.

Trad. Sai, ha una cameretta dove che... di quelle camerette dove fa sempre freddo.

Sebbene non occorra con frequenza, segnaliamo anche il segnale discorsivo con funzione testuale e interazionale *onda* («allora») (esempio P), che ricorre in posizione iniziale dell'enunciato e segnala l'avvio di una sequenza nuova.

9 Le funzioni interattiva e metatestuale sono rivolte al piano interazionale e intersoggettivo (Fiorentini, 2014). La funzione cognitiva, invece, non è «hearer-oriented» come le prime due, bensì «speaker-oriented» (Aijmer, 2013) e soggettiva (Fiorentini, 2014), siccome si riferisce al «contenuto proposizionale, all'approccio del parlante e alla forza illocutoria dell'enunciato» (Bazzanella, 2006, 463). Pertanto, alcuni autori tracciano delle corrispondenze tra i segnali cognitivi e le particelle modali (cf. Bazzanella, 2006; Degand & Pietrandrea, 2013). Le situazioni di contatto linguistico sono terreni particolarmente fertili per indagare i costituenti che regolano il discorso, i segnali discorsivi e le particelle modali (Maschler, 2000; Matras, 1998; Hlavac, 2006) in quanto sono pragmaticamente divisibili dal contenuto espresso nell'ambito dell'enunciato, mostrando perciò una tendenza alla fusione con un sistema linguistico esterno (Matras, 1998, 309). Stando a Maschler (2000), i parlanti bilingui distinguono i segnali discorsivi dalle altre categorie del discorso bilingue mediante l'alternazione linguistica. Inoltre, si trovano «at the very top of the borrowability hierarchy in situations of conventional, interactional language contact» (Matras, 1998, 282) e sono presi in prestito soprattutto dalla lingua pragmaticamente dominante.

10 Nel linguaggio giovanile croato è stato accolto come prestito dall'inglese l'aggettivo *full*, da usarsi con valore intensificativo davanti ad altri aggettivi, con il significato di «molto», «veramente». I parlanti del nostro corpus, abituati a questa struttura ormai diffusa nella lingua croata, la trasferiscono anche nelle produzioni in istroveneto, cosa che invece non si verifica nei dialetti veneti d'Italia: è, dunque, un chiaro indizio del contatto con la lingua croata, piuttosto che con la lingua inglese.

*Esempio P**DIN: *Onda cos' ti me dixi?**DIN: *Andemo xo veder cosa sucedi?*Trad. *Allora cosa mi dici? Andiamo giù a vedere cosa succede?***Funzione metatestuale e funzione cognitiva**

Alcuni dei segnali discorsivi commutati annoverati nel corpus ricoprono funzioni metatestuali di riformulazione: i parlanti si servono del segnale discorsivo commutato per dare avvio a una riformulazione del concetto, agevolando la comprensione dell'interlocutore e modificando quindi l'intero flusso discorsivo. Tali indicatori di riformulazione contribuiscono all'organizzazione del discorso, poiché incidono sulla progressione e sulla gestione della coesione testuale/discorsiva (Cuenca & Bach, 2007): in alcuni casi si assiste a autoriformulazioni, da parte del parlante stesso (esempio Q); in altri a eteroriformulazioni, da parte dell'interlocutore (esempio R).

*Esempio Q**CLA: *Non xe proprio bel.**CLA: *Mislim mi no' gaveria mai fato cusì.*Trad. *Non è proprio bello. Cioè, credo io non lo avrei mai fatto in questo modo.**Esempio R**VAL: *Uglavnom no' 'l ga voia de farse družiti con 'sti poveri fioi.**VAL: *No' 'l vol far ispast(i) una babysitter.¹¹*Trad. *Insomma non ha voglia di frequentare questi poveri bambini. Non vuole sembrare una babysitter.*

Risulta evidente come in prospettiva regressiva è interpretata nuovamente, argomentata, riconsiderata o riassunta/ampliata la sequenza espressa precedentemente. In particolare, nell'esempio Q il parlante amplia e specifica, parafrasandolo, l'enunciato precedente tramite il segnale discorsivo *mislim* («credo»), mentre nell'esempio R il parlante riassume, tirandone le fila, la discussione avuta fino a quel momento con l'interlocutore, tramite il segnale discorsivo *uglavnom* («insomma»).

Secondo la tripartizione di Bazzanella (1995), i segnali discorsivi marcatori di riformulazione possono essere suddivisi ulteriormente sulla base della funzione che la riformulazione assume. Si distinguono dunque in: a) indicatori o marcatori di parafrasi b) indicatori o marcatori di correzione e c) identificatori di esemplificazione o esemplificatori.

Gli esempi riportati sotto (S-T), in aggiunta a quelli precedenti, testimoniano l'applicazione di indicatori di parafrasi, in parte svuotatisi del proprio potenziale semantico originario per poter fungere da marcatori dialogici, che mantengono la corrispondenza tra i referenti interessati.

*Esempio S**ANN: *Hoću rec(i) se poderia far altrimenti.*Trad. *Voglio dire si potrebbe fare altrimenti.**Esempio T**SAN: *Xe semplice.**TEO: *Ajmo rec(i) nije baš.**TEO: *Xe un po' più complicado de quel che sembra.*Trad. – *È semplice. - Diciamo non lo è proprio. È un po' più complicato di quello che sembra.*

La riformulazione può essere strutturalmente più o meno elaborata e variabile, e può avvenire in senso parafrastico o non parafrastico (Gülich & Kotschi, 1983), mantenendo l'equivalenza a livello semantico nel primo caso (esempio S), oppure forgiando una formulazione nuova nel secondo caso (esempio T), agendo pure a livello della gerarchia sintattica. Così, le forme *hoću rec(i)* e *ajmo rec(i)*, con funzione parafrastica, rivestono un ruolo di apertura esplicativa sia nell'ambito della costruzione semantica dell'enunciato che segue sia dell'allargamento/riassunto delle informazioni precedentemente enunciate, innescando alle volte pure una sequenza commutata più estesa, come nel caso di *ajmo rec(i) nije baš*. Quest'ultimo, inoltre, assume anche la funzione di indicatore di correzione, ossia marca la necessità non solo di parafrasi, ma di generale riponderazione del senso dell'enunciato esposto dall'interlocutore, fungendo pure da specificazione aggiuntiva della sequenza precedente. Si può fare riferimento ad

11 Approfittiamo di questo esempio per commentare un tratto tipico distintivo del discorso bilingue istriano, ovvero la routinizzazione del costrutto perifrastico «voce del verbo fare (in italiano) + infinito del verbo portatore di valore semantico (in croato)». Tale costrutto risulta essere adoperato da tutti i parlanti del corpus, indipendentemente da variabili demografiche o luogo di registrazione: è, infatti, una soluzione che i parlanti adoperano quando effettuano una commutazione di codice che coinvolge la classe verbale. Il fenomeno si verifica sia quando il verbo portatore di valore semantico deve comparire in forma coniugata sia quando è necessaria la forma all'infinito. Risulta particolarmente interessante l'esempio di *farse družiti* poiché il parlante trasferisce impropriamente la diatesi riflessiva del verbo croato *družiti(i)* se sul verbo «fare» istroveneto, influenzando, quindi, anche la morfosintassi della lingua di partenza. La strategia di scomposizione della forma verbale attraverso la commutazione di codice risulta particolarmente efficace in quanto permette ai parlanti di inserire nel discorso un lessema in croato senza doverlo adattare alle regole morfosintattiche della lingua istroveneta: è il verbo «fare», infatti, a farsi carico delle informazioni relative a tempo, modo e persona; mentre la voce lessicale croata può essere di conseguenza inserita all'infinito.

altri casi riscontrati nel corpus di *hoću reć(i)* come marcatori procedurali aventi una funzione cognitiva che si colloca ai confini della dimensione metatestuale di riformulazione, in virtù del riferimento a processi cognitivi del parlante stesso, e non al discorso.

Anche la sottocategoria degli indicatori di riformulazione detti esemplificatori appartiene all'ambito delle strategie di riformulazione, poiché introducono degli esempi per delucidare o argomentare più dettagliatamente quanto esposto (Bazzanella, 1994). Negli esempi U e V sono presenti due indicatori con funzione di introduttori con valore esemplificativo: *tipa* e *kao* («tipo», «per esempio»).

Esempio U

*FAB: Ti poderia far solo.

*FAB: *Tipa* ti cioghi le forbici e la cola e ti tachi.

Trad. Potresti fare da solo. *Tipo* prendi le forbici e la colla e attacchi.

Esempio V

*SOF: Però qualcosa go leto *kao* che ti devi tociarla su l'acqua.

Trad. Però ho letto qualcosa, *tipo* che devi intingerla nell'acqua.

Esempio W

*MAR: Cos(a) la te ga dito per el compleano?

*SOF: A niente *kao* che ancora la sta pensando.

Trad. – Cosa ti ha detto per il compleanno? – Niente, *tipo* che ci sta ancora pensando.

L'esempio X, invece, è costituito da un segmento insertivo plurilessicale, che solo apparentemente mantiene il valore semantico della forma verbale *ne znam* («non so»): la funzione che ricopre, infatti, è semplicemente quella di introdurre un esempio per completare, riformulando, l'enunciato precedente, rendendo più relativo il potenziale semantico della dichiarazione esplicita precedentemente espressa.

Esempio X

*NER: Tantisimi problemi i ga creato.

*NER: *Ne znam* forse una o due volte anche la polizia xe vegnuda.

Trad. Hanno creato tantissimi problemi. *Non* so forse una o due volte è venuta anche la polizia.

La funzione testuale di segnali discorsivi e connettivi commutati, tuttavia, non si esaurisce nella casistica della riformulazione. In molti casi,

infatti, anche in assenza di processi di riformulazione, una sequenza discorsiva in una lingua è intervallata da connettivi semantici commutati, che esplicitano i legami logici e sintattici che si creano tra le proposizioni. Analizziamo alcune ricorrenze della congiunzione avversativa *ali* («ma»): in entrambi i casi (esempi Y e Z) il fenomeno di commutazione di codice fa sì che un connettivo croato connetta logicamente due proposizioni enunciate in istroveneto.

Esempio Y

*CAR: Mi posso andar con XXX fin le sei bever café *ali* cosa farò da le sei a le dieci?

Trad. Io posso andare con XXX a bere il caffè fino alle sei *ma* cosa farò dalle sei alle dieci?

Esempio Z

*MAR: Interessante *ali* su “Chi l’ha visto?” seguo un caso de una dona veneziana.

Trad. Interessante, *ma* su “Chi l’ha visto?” seguo un caso di una donna veneziana.

I connettivi commutati, tuttavia, si riscontrano nel corpus anche in ‘direzione’ inversa, ovvero compaiono connettivi del repertorio italofono all'interno di sequenze discorsive più estese in lingua croata. Come si è detto, il corpus che abbiamo esaminato contiene conversazioni primariamente in istroveneto in cui il croato appare come inserzione – più o meno ampia – commutata, ma data l'estrema naturalezza con cui i parlanti istriani si muovono tra le due lingue, compaiono non raramente sequenze discorsive più estese in croato, all'interno delle quali i segnali discorsivi e connettivi sono – ancora una volta – commutati verso l'istroveneto. Riportiamo ora una sequenza relativamente estesa in lingua croata in cui si notano diverse occorrenze di segnali discorsivi e connettivi commutati verso l'istroveneto, sottolineati per facilità di individuazione.

Esempio AA

*ELI: *Ne znam* zašto *ali* te koreografije nikad nisam mogla pamtit.

*MAR: Eco. *Moraš* ful biti koncentriran.

*ELI: *Da. Jednom sam sreła u Mojitu u Rovinju jednog plesača. [...] Zamolila sam ga da mi pokaže i on je rek(a)o: “Opusti se. [...] Ja ću te vodit(i) i vidjet(i) češ da znaš”.* Infatti *imao je pravo*.

*MAR: Ma comunque *ako sam na tom tečaju nešto skužila onda je to da oni koji misle da znaju plesat(i) zapravo ne znaju [...]* Insomma. *Jedno je znat(i) a drugo je znat(i) amaterski.*

*ELI: *Da da ma intanto oni skakuću. [...] Jedva čekam da ti mene naučiš!*

*MAR: *Ok čekaj da ja utvrdim gradivo. Comunque tamo ima ljudi koji plešu godinama.*

Trad. – *Non so perché ma non sono mai riuscita a imparare le coreografie. – Ecco. Devi essere pienamente concentrata. – Sì. Una volta ho incontrato al Mojito a Rovigno un ballerino. [...] Gli ho chiesto se mi faceva vedere e lui mi ha detto: “Rilassati. Io ti guiderò e vedrai che sarai capace.” Infatti aveva ragione. – Ma comunque se ho imparato qualcosa in quel corso è che quelli che pensano di saper ballare in realtà non lo fanno (fare). Insomma. Una cosa è saper ballare e un'altra è saper ballare amatorialmente. – Sì sì, ma intanto saltellano. Non vedo l'ora che mi insegni! – Ok, aspetta che consolidi i contenuti. Comunque lì c'è gente che balla da anni.*

In questa sequenza (esempio AA), si può notare come all'interno di un'estesa sequenza in croato, gli interlocutori si servano di congiunzioni e segnali discorsivi («ecco», «infatti», «comunque», «intanto», «insomma») commutati in istroveneto per marcare lo sviluppo argomentativo della conversazione. La commutazione di codice, dunque, indipendentemente dalla 'direzione' in cui avviene, ricopre spesso una funzione (meta) testuale importante: aiuta gli interlocutori a esplicitare i legami logici e la coesione tra le varie parti del discorso. In questo caso, ovviamente, entra in gioco anche la funzione cognitiva che assumono i segnali discorsivi commutati, in quanto non agevolano soltanto l'ascoltatore nella comprensione, ma indirizzano e organizzano il pensiero stesso del parlante al momento della produzione: la funzione, dunque, è sovrapponibile a quella dei marcatori procedurali. La funzione cognitiva si riferisce al contenuto proposizionale, ovvero all'approccio del parlante verso la proposizione, in riferimento alla sua forza illocutoria; si tratta pertanto di un approccio *speaker-oriented* (Aijmer, 2013). Si registra una tendenza di sovrapposizione della funzione cognitiva (al margine di quella metatestuale) e della funzione della presa di turno dei: a) segnali cognitivi procedurali (segnali relativi ai processi cognitivi), tra cui annoveriamo *mislim* («penso») (esempio BB); b) segnali di modulazione, tra cui *više-manje* («più o meno»), con valore di mitigazione (esempio CC); c) segnali epistemici «*which somehow call into question the speaker's knowledge*» (Ghezzi, 2013, 68), come *možda* («forse»), che serve a introdurre un'eccezione e *definitivno* («definitivamente», «sicuramente») che indica l'approccio soggettivo del parlante, ovvero la sua 'dedizione' (*commitment*) nei confronti dell'enunciato (esempio DD).

Esempio BB

*VED: *Mislim mi faria cusì.*

Trad. Penso che io farei così.

Esempio CC

*BEA: *Više-manje se poderia anche dir che no(n) xe andata mal.*

Trad. Più o meno si potrebbe anche dire che non sia andata male.

Esempio DD

*CAR: *Definitivno la doveva comportarse cusì.*

Trad. Sicuramente doveva comportarsi così.

CONCLUSIONE

Dall'analisi svolta è evidente come la commutazione di codice costituisca parte integrante e naturale della modalità espressiva della comunità bilingue istriana. Gli esempi riportati, come già menzionato, sono solo una minima parte delle occorrenze di commutazione di codice presenti nel corpus e mostrano un'estrema disinvoltura da parte dei parlanti nel gestire entrambi i codici comunicativi e nel passare dall'uno all'altro codice senza interrompere il naturale flusso della conversazione. Ciò è possibile, ovviamente, solo poiché tra i membri della comunità è data per scontata la piena padronanza di entrambi i codici: partendo dal presupposto che chi ascolta può capire il messaggio in qualsiasi combinazione di lingue esso venga prodotto, per il parlante è più vantaggioso adoperare la strategia della commutazione per utilizzare il codice che di volta in volta preferisce, piuttosto che compiere faticose operazioni mentali di ricerca lessicale e/o traduzione per uniformare la lingua. La commutazione di codice diventa, di conseguenza, una modalità naturale d'espressione della comunità bilingue: nel corpus, infatti, è impossibile individuare sequenze davvero estese interamente monolingui, che non presentino affatto fenomeni di contatto con l'altra lingua. La vasta gamma di esempi di contatto linguistico rilevati nel corpus ci ha permesso di indagare come gli interlocutori bilingui ricorrano all'inventario delle forme croate, lingua in molti casi pragmaticamente dominante, nell'ambito delle forme impiegate per svariate funzioni ritenute più idonee (es. nell'ambito degli indicatori di riformulazione, parafrasi, correzione, modulazione, esemplificazione, approssimazione ecc., ciascuno sintatticamente e semanticamente più o meno integrato). Gli *switch* monolessicali (di singoli costituenti) e *switch* multi-parola (di più elementi lessicali) del corpus esaminato nell'ambito di schemi insertivi che rivestono una specifica funzione discorsiva

e pragmatico-comunicativa e che avvengono a livello intrafrastico e interfrastico con differenti configurazioni distribuzionali, riguardano le funzioni referenziale, interazionale e testuale, indicanti le incidenze e le implicazioni di alcuni dei tratti formali pertinenti tipici del discorso bilingue istriano. Le macro-funzioni che rivestono i segnali discorsivi commutati e i connettivi semantici con funzione pragmatica riguardano la funzione testuale/interazionale (presa di turno, richiesta/conferma di condivisione, passaggio della presa di turno, valutazione della prestata attenzione/comprendimento ecc.), metatestuale (segnali testuali, segnali di focalizzazione e segnali di riformulazione) e quella cognitiva (segnali procedurali, segnali di modulazione e segnali epistemici).

Sommariamente, prendendo in considerazione le preferenze registrate nelle pratiche discorsive

presenti nel corpus, si identificano i tratti tipici di una condizione sociolinguistica propria del comportamento bilingue (nel caso istriano doppiamente diglossico o imperfettamente poliglossico) caratterizzato dalla presenza massiccia della commutazione di codice interfrasale, utilizzata con funzioni conversazionali o testuali (spesso soggetta anche a un uso apparentemente eccessivo o a una sorta di tentativo di esibire le proprie competenze bilingui/plurilingui), in cui la negoziazione del codice da parte di parlanti bilingui di elevata competenza in entrambe le lingue è costante e usuale, e il passaggio al codice pragmaticamente più potente/dominante non è sanzionato/sanzionabile. In altre parole, la competenza bilingue/plurilingue svolge un ruolo di risorsa espressiva e strategia comunicativa nell'ambito della gestione discorsiva (Dal Negro, 2005).

VPLIV IN POSLEDICE NEKATERIH POMEMBNIH FORMALNIH LASTNOSTI ZNAČILNO ZA ISTRSKI DVOJEZIČNI GOVOR: PRIMER KODNEGA PREKLAPLJANJA

Nada POROPAT JELETIĆ

Univerza "Juraj Dobrila" v Puli, Fakulteta za interdisciplinarne, italijanske in kulturne študije, I. M. Ronjgov 1, 52100 Pula-Pola, Hrvaška
e-mail: nporopat@unipu.hr

Elia MOSCARDA MIRKOVIĆ

Univerza "Juraj Dobrila" v Puli, Fakulteta za interdisciplinarne, italijanske in kulturne študije, I. M. Ronjgov 1, 52100 Pula-Pola, Hrvaška
e-mail: emoscarda@unipu.hr

Anna BORTOLETTO

Univerza za tujce Perugia, Oddelek za humanistične in družbene vede, Piazza Fortebraccio 4, 06123 Perugia, Italija
e-mail: anna.bortoletto@unistrapg.it

POVZETEK

Korpusi govornega jezika so pomemben in izčrpen vir podatkov za raziskovanje kontaktnih pojavov v dvojezičnih interakcijah (npr. kodno preklapljanje, količina uporabljenih jezikov, število uporabljenih jezikov itd.), zlasti kar zadeva metode vzorčenja jezikov, zajemanje spontan in visok interakcijski govor. Cilj je raziskati funkcionalni potencial kodnega preklapljanja, ki se pojavlja v neformalnih interaktivnih domenah, pri čemer sodelujejo domači istrski dvojezični govorci treh različnih generacij, reprezentativno rekrutirani v vseh dvojezičnih istrskih mestih in občinah, ki predstavljajo zapleten makrosistem, znotrajjezična heteroglosija, medjezikovni stiki, dvojni diglosični odnosi (zlasti med hrvaškimi, italijanskimi in istrobeneškimi), nepopolni poliglozni in večjezični odnosi. Glavni analizirani vir podatkov izhaja iz podatkov, ki se zbirajo v okviru tekočega projekta o jezikovnih stikih v Istrski županiji, in sicer Istrskega govornega dvojezičnega korpusa (v pripravi), za katerega je uporabljena metoda pogovornega vzorčenja. Trenutni podatki razkrivajo funkcionalni potencial nekaterih najpogostejših distribucijskih vzorcev kodnega preklapljanja v smislu referenčne domene in interakcijske moči, spodbujajo procesni pomen izgovorov in vplivajo na diskurzno organizacijo. Poleg tega so bili preučeni zamenjani označevalci diskurza, modalni delci in semantične vezi s pragmatičnimi funkcijami, ob upoštevanju njihovih interakcijskih, metabesedilnih in kognitivnih funkcij.

Ključne besede: dvojezični govor, skupnost govorcev, korpus govornega jezika, jezikovno vzorčenje, kodno preklapljanje, hrvaško-italijanski jezikovni stik, TalkBank

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Aijmer, K. (2013):** Analyzing Modal Adverbs as Modal Particles and Discourse Markers. In: Degand, L., Cornillie, B. & P. Pietrandrea (eds.): *Discourse Markers and Modal Particles. Categorization and description*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 89–106.
- Bazzanella, C. (1994):** *Le facce del parlare*. Roma, La Nuova Italia Scientifica.
- Bazzanella, C. (1995):** I segnali discorsivi. In: Renzi, L., Salvi, G. & A. Cardinaletti (eds.): *Grande grammatica italiana di consultazione*, vol. III. Bologna, Il Mulino, 225–257.
- Bazzanella, C. (2006):** Discourse Markers in Italian: towards a 'Compositional' Meaning. In: Fischer, K. (ed.): *Approaches to Discourse Particles*, Amsterdam, Elsevier, 449–464.
- Bazzanella, C. (2011):** Segnali discorsivi. In: Simone, R. (ed.): *Enciclopedia dell'italiano*. Roma, Istituto della Enciclopedia italiana Giovanni Treccani.
- Cuenca, M. & C. Bach (2007):** Contrasting the Form and Use of Reformulation Markers, *Discourse Studies*, 9, 2, 149–175.
- Čermak, F. (2009):** Spoken Corpora Design. *International Journal of Corpus Linguistics*, 14, 1, 113–123.
- Dal Negro, S. (2005):** Il codeswitching in contesti minoritari soggetti a regressione linguistica, *Rivista di Linguistica*, 17, 1, 157–178.
- Dal Negro, S. & I. Fiorentini (2014):** Reformulation in Bilingual Speech: Italian cioè in German and Ladin. *Journal of Pragmatics*, 74, 94–108.
- Degand, C. & P. Pietrandrea (2013):** *Discourse Markers and Modal Particles. Categorization and description*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 19–46.
- Fiorentini, I. (2014):** Connessione e contatto. Connettivi italiani nel ladino Fassano parlato. *Cuadernos de Filología Italiana*, 105, 21, 85–105.
- Grosjean, F. (1998):** Studying Bilinguals: Methodological and Conceptual Issues. *Bilingualism, Language and Cognition*, 1, 2, 131–149.
- Gülich, E. & T. Kotschi (1983):** Les marqueurs de la réformulation paraphrastique. *Connecteurs Pragmatiques Et Structure Du Discours. Actes Du 2ème Colloque De Pragmatique De Genève*, G.n.ve, 5, 305–351.
- Hlavac, J. (2006):** Bilingual Discourse Markers: Evidence from Croatian–English Codeswitching, *Journal of Pragmatics*, 38, 1870–1900.
- MacWhinney, B. (2007):** The TalkBank Project. In: Beal, J., Corrigan, K. & H. Moisl (eds.): *Creating and Digitizing Language Corpora: Synchronic Databases*, vol. 1. Houndmills, Palgrave-Macmillan, 163–180.
- Labov, W. (1972):** *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Matras, Y. (1998):** Utterance Modifiers and Universals of Grammatical Borrowing. *Linguistics*, 36, 281–331.
- Maschler, Y. (2000):** Toward Fused Lects: Discourse Markers in Hebrew–English Bilingual Conversation Twelve Years later. *International Journal of Bilingualism*, 4, 526.
- Milani Kruljac, N. (1990):** La comunità italiana in Istria e a Fiume fra diglossia e bilinguismo. *Etnia* n. 1. Rovigno, Centro di Ricerche Storiche.
- Muysken, P. (2000):** *Bilingual Speech: a Typology of Code-mixing*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Myers-Scotton, C. (2002):** *Contact Linguistics: Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*. Oxford, Oxford University Press.
- Poplack, S. (1980):** Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: toward a Typology of Code-switching. *Linguistics*, 18, 581–618.
- Poplack, S. (2004):** Code-switching. In: Ammon, U., Dittmar, N. & K. J. Mattheier (eds.): *Sociolinguistik: an International Handbook of the Science of Language*. Berlino, Walter de Gruyter, 589–596.
- Poplack, S. (2018):** *Borrowing: Loanwords in the Speech Community and in the Grammar*. Oxford, Oxford University Press.

received: 2020-06-01

DOI 10.19233/ASHS.2021.22

TERMINI ROMANZI PER I DOLCI NELLA PARLATA DI UMAZZO INFERIORE (DONJI HUMAC) SULL'ISOLA DI BRAZZA

Filip GALOVIĆ

Hrvatsko katoličko sveučilište, Ilica 242, 10 000 Zagreb, Croazia
e-mail: filip.galovic@unicath.hr

Irena MARKOVIĆ

Sveučilište u Zadru, Obala kralja Petra Krešimira IV, 2, 23 000 Zadar, Croazia
e-mail: imarkov@unizd.hr

SINTESI

Diversi lessemi di origine romanza sono in uso ancora oggi nelle parlate ciacave dell'isola di Brazza (Brač), specialmente tra i parlanti più anziani. In base alle recenti ricerche dialettologiche sul campo, l'articolo tratta e analizza la presenza di voci di origine romanza nella denominazione dei dolci nella parlata di Umazzo inferiore (Donji Humac) sull'isola di Brazza.

Parole chiave: prestiti romanzi, dolci, parlata di Umazzo Inferiore (Donji Humac), isola di Brazza (Brač), dialettologia

TERMS FOR PASTRIES IN THE LOCAL DIALECT OF DONJI HUMAC ON THE ISLAND OF BRAČ

ABSTRACT

In the Chakavian dialects of the island of Brač numerous lexemes of Romance origin have been used to this day, especially among the elderly population. This article presents and elaborates the Romance loanwords for pastry in the local dialect of Donji Humac in the island of Brač, gathered during on-site research.

Keywords: neo-Latinisms pastry, dialect of Donji Humac, island of Brač, dialectology

INTRODUZIONE

Il termine “romanismo” si riferisce a qualsiasi elemento linguistico che da un dialetto o da una lingua romanza è entrato nella lingua oggetto di studio (dialetto, parlata locale) (cf. Gačić, 1979a, 4). In altre parole il romanismo è „*un elemento del latino (nuovo latino) o di un'altra lingua romanza entrato in una lingua non romanza*” (Klaić, 1985, 1174). Le parole di origine romanza possono appartenere allo strato più antico (resti lessicali del dalmatico) o a quello più recente (veneziano, veneto-dalmata, triestino, italiano standard) (Spicijarić, 2009, 21).

Ancora oggi le parlate ciacave sull'isola di Brazza abbondano di prestiti romanzi. Molti termini di origine romanza sono vivi e di uso frequente, specialmente tra gli anziani. Essi sono stati riscontrati in diversi campi semantici, in alcuni maggiormente rispetto ad altri. La terminologia culinaria e gastronomica è particolarmente interessante, specialmente se ci si sofferma sulle voci che descrivono i dolci, che non sono numerosi e si preparavano raramente, considerando le scarse possibilità economiche dell'epoca. In tempi più recenti siamo testimoni di due diverse tendenze: da un lato, oggi le donne più anziane preparano molto più spesso alcuni dolci tradizionali, mantenendo vivi così anche i loro nomi, dall'altro, un certo numero di dolci e dolciumi tipici nei tempi passati non viene più preparato e di conseguenza si stanno perdendo anche i loro nomi. Negli ultimi anni sono presenti molti nuovi tipi di dolci sulle tavole di Brazza, strudel, crostate, torte e molti altri, introducendo così anche nuovi termini.

In base alle recenti ricerche sul campo, gli autori di questa relazione hanno deciso di selezionare e di analizzare le voci che si riferiscono ai dolci di origine romanza nella parlata ciacava di Umazzo Inferiore sull'isola di Brazza.

DIALETTO CIACAVO – AREA CIACAVO
MERIDIONALE – ROMANISMI¹

Oggi, il dialetto ciacavo copre una vasta area dell'Istria, una larga area del Litorale Croato, le isole da Veglia (Krk) a Lagosta (Lastovo) con alcune località stocave (San Martino di Brazza - Sumartin na Braču, San Giorgio sull'isola di Lesina - Sućuraj na Hvaru, Racischie sull'isola di Curzola - Račišće na Korčuli), la parte occidentale della penisola di Sabbioncello (Pelješac) e la terraferma da Brevi-lacqua (Privlaka) e Novegradi (Novigrad) vicino a

Zara fino al fiume Cettina (Cetina) con una serie di località stocave e altre in cui si intrecciano le peculiarità ciacave e stocave. I parlanti ciacavi si trovano anche in altre aree croate: a Lika (Otočac e dintorni, Brinje e dintorni), in vari punti di Gorski Kotar, nell'area di Ogulin-Duga Resa e in alcuni luoghi di Žumberak. Al di fuori dei confini della Croazia, le parlate ciacave sono registrate in alcuni insediamenti in Slovenia, Ungheria, Austria (Gradišće), Slovacchia e altri.

È ben noto che nella dialettologia croata il dialetto ciacavo è diviso in sottogruppi secondo il riflesso dello *jat*, lo sviluppo dei nessi **sk'* e **st'* e l'accentuazione. Possiamo, quindi distinguere sei sottogruppi dialettali ciacavi: 1) pinguentino (buzetski) o parlate dell'area di Quieto superiore (gornjomiranski); 2) istriano sudoccidentale o stacavo-ciacavo (štakavasko-čakavski); 3) ciacavo settentrionale o ecavo; 4) ciacavo centrale o icavo-e-cavo; 5) ciacavo meridionale o icavo; 6) lagostino (lastovski) o iecavo (jekavski) (oasi di Lagosta).

Sulla terraferma il ciacavo meridionale o icavo oggi occupa l'area da Novigrad e Privlaka vicino a Zara fino al fiume Cetina, dove troviamo anche un certo numero di insediamenti stocavi o località che sono caratterizzate dalla mescolanza del ciacavo e dello stocavo, e nell'Istria nord-occidentale. Lungo le isole, esso si estende dall'isola di Pasman (Pašman) a Curzola (Korčula) e copre il sud dell'isola di Pago (Pag) e la parte occidentale della penisola di Sabbioncello (Pelješac), ad eccezione delle oasi nell'arcipelago della Dalmazia centrale (San Martino di Brazza - Sumartin na Braču, San Giorgio sull'isola di Lesina - Sućuraj na Hvaru, Racischie sull'isola di Curzola - Račišće na Korčuli). Al dialetto ciacavo meridionale appartengono anche le parlate ciacavo icave a sud di Gracischie (Gračišće), accanto alle parlate di Štoja.

Le parlate ciacave sono state solidamente elaborate (Lisac, 2009). Tuttavia, anche in questa area esistono parlate che sono state descritte molto tempo fa, quindi non conosciamo la situazione odierna; oppure parlate parzialmente studiate, mentre alcune mancano di studi in generale. Sintesi importanti sul dialetto ciacavo del secolo scorso sono state scritte da Božidar Finka (*Čakavsko narječje* (1971)) e Milan Moguš (*Čakavsko narječje. Fonologia* (1977)), mentre in questo secolo da Josip Lisac (*Hrvatska dijalektologija 2: Dialetto ciacavo* (2009)). Essi hanno elaborato numerosi studi sulle singole parlate ciacave. Qui dobbiamo menzionare anche un'opera importante di Petar Šimunović

¹ È impossibile individuare, soprattutto entro i limiti di questo articolo, i contributi scritti sul dialetto ciacavo e sui loro ricercatori. Si tratta di un'area molto ampia. Pertanto, ci si concentra maggiormente sul dialetto del ciacavo meridionale, a cui appartiene il dialetto di Umazzo inferiore (Donji Humac) sull'isola di Brazza, ed vengono elencati autori e studi selezionati relativi alla ricerca di queste parlate ciacave, nonché alla ricerca dei romanismi in essi.

(2011) *Čakavska čitanka* con testi di parlate vive di circa un centinaio di località ciacave². Non dobbiamo qui trascurare che negli ultimi tempi sono stati scritti numerosi dizionari delle parlate ciacave meridionali. Molti di essi sono scritti da autori amatoriali e possiamo costatare sono come siano di qualità diverse³.

È ben noto che il lessico del dialetto ciacavo da un lato conserva elementi antichi, mentre dall'altro riceve ed ha ricevuto influssi stranieri. Il ciacavo meridionale, chiaramente, contiene lessemi ereditati dal periodo proto-slavo, e oltre ad esse, vi è un minor numero di lessemi di origine orientale, alcuni germanismi e ungherismi occasionali, mentre l'influsso delle lingue romanze è sostanziale con un numero significativo di prestiti romanzi. I romanismi, nei dialetti ciacavi sono stati ampiamente analizzati ed in questo senso possiamo dire che esistono contributi significativi (Šimunković, 2009). Jasna Gačić, nei due articoli del 1979, tratta gli elementi romanzi nella (vecchia) parlata di Spalato. Per il campo semantico della terminologia romanza edilizia in Dalmazia troviamo il contributo di Marina Marasović-Alujević del 1984. I romanismi della cucina e del campo semantico culinario nella parlata di Spalato vengono analizzati da Ljerka Šimunković e Maja Kezić nel libro del 2004. Nel 2007, Magdalena Nigoević pubblica il libro sui romanismi nella rivista umoristica di Spalato *Berekin*. Goran Filipi porta diverse etimologie sul lessico dell'ingegneria navale a Betina nel suo dizionario del 1997. Per la stessa località Ivana Škevin nel 2011 presenta i romanismi nel campo semantico dell'agricoltura. Dalla sua dissertazione del 2007, Nikola Vuletić in diverse occasioni tratta accanto alle parlate ciacavo centrali, i romanismi delle parlate ciacavo meridionali. Nada Županović Filipin nel 2018 discute dei cambiamenti nel lessico romanzo nella parlata di Rogoznica. In diversi articoli Irena Marković analizza i romanismi nella variante ciacava di Zara riguardanti una decina di campi semantici, con una specifica attenzione all'infiltrazione veneta in un articolo del 2018 e particolarmente sulla terminologia marinaresca nel 2017. Marković sintetizza i risultati più recenti nel suo libro del 2019 accanto al dizionario dei romanismi nella variante zaratina. Nello stesso anno, per la sua tesi di dottorato, Maria Mariola Glavan studia i prestiti di origine romanza nella parlata di Privlaka. Sui romanismi in diverse parlate del dialetto ciacavo meridionale ha scritto recentemente Filip Galović, elaborando le voci romanze per l'abbigliamento, le calzature e gli accessori nella parlata di Milna sull'isola di Brazza

(Brač) nel 2013, e nella parlata di San Giorgio della Brazza (Ložišće) sulla medesima isola in collaborazione con Ketii Papić nel 2016. Sui romanismi riguardanti la terminologia di occupazioni, titoli e servizi onorari nella parlata di San Giorgio della Brazza (Ložišće) sull'isola di Brazza (Brač) ha scritto nel 2014, mentre lo stesso tema lo ha elaborato a Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza (Brač) nel 2017. Nel 2018 studia lo stesso campo semantico nelle parlate ciacavo meridionali e nelle parlate dei croati delle Bocche di Cattaro (Boka Kotorska). In un breve articolo del 2016, ha fatto riferimento a diversi prestiti romanzi nel discorso di Villa Inferiore (Donje Selo) sull'isola di Solta (Šolta). Ha elaborato i termini romanzi per i dolci nella parlata di San Giorgio della Brazza (Ložišće) sull'isola di Brazza (Brač) nel 2019.

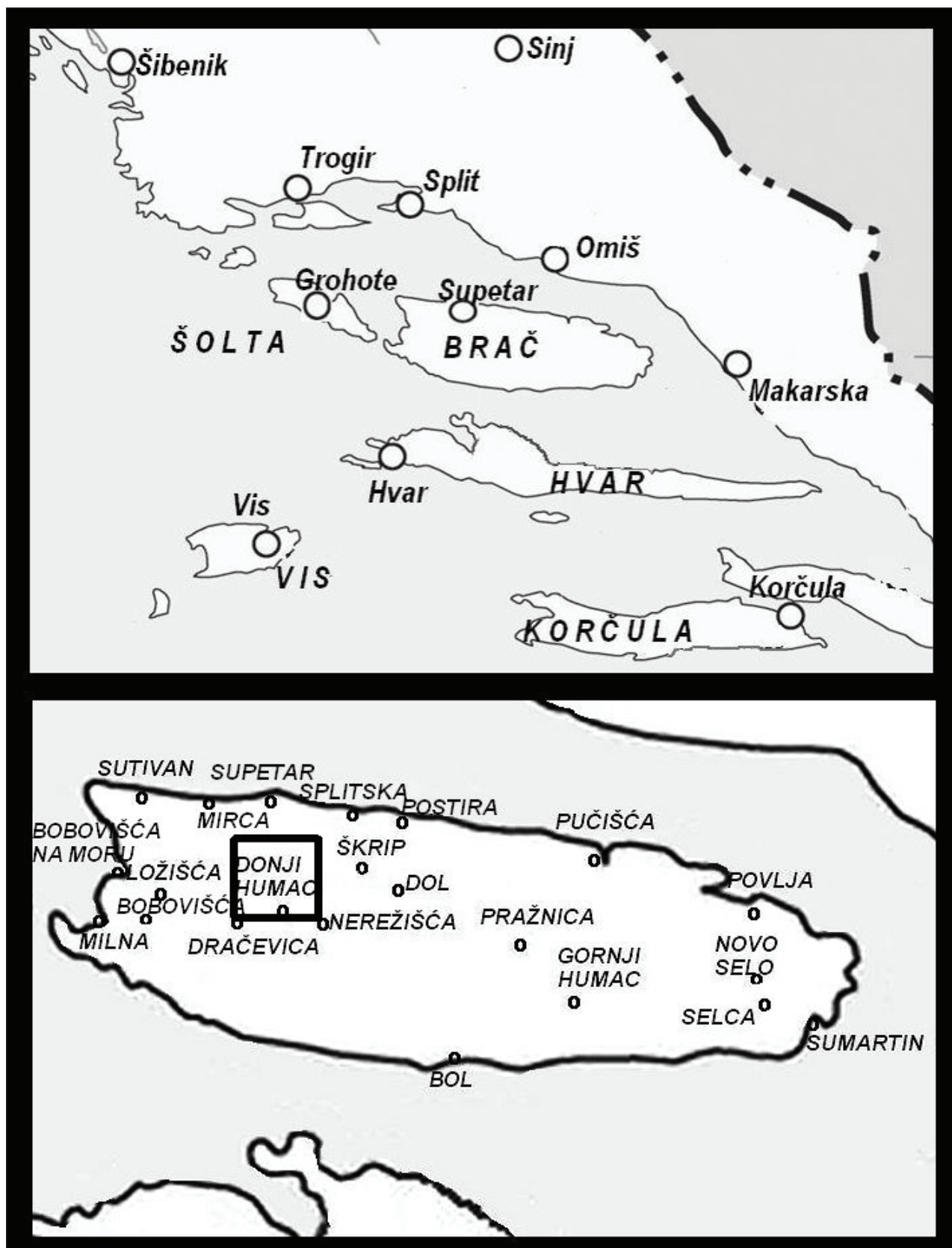
LA PARLATA LOCALE DI UMAZZO INFERIORE SULL'ISOLA DI BRAZZA

Dolnji Hūmāc (Umazzo Inferiore) è uno degli insediamenti più antichi di Brazza. È situato nella sua parte centrale, a meno di due chilometri a nord-ovest della città di Neresi (Nerežišće), al cui comune appartiene. Secondo i dati dell'Ufficio centrale di statistica del 2011, Umazzo Inferiore conta 157 abitanti. Accanto al paese si trova una cava di pregiata pietra bianca che ne ha parzialmente diretto lo sviluppo. Ancora oggi la tradizione della lavorazione della pietra è ben conservata, tanto che il luogo ha dato famosi scultori e produttori di pietre. Gli abitanti più anziani si occupano di agricoltura, allevamento di bestiame e caccia, mentre i giovani accanto ai suddetti lavori tendono a lavorare la pietra, lavorano nella ristorazione o cercano il lavoro a Neresi (Nerežišća) nei campi agricoli. La località di Umazzo Inferiore è conosciuta per le sue affascinanti case antiche e per gli edifici in pietra, per aver preservato la tradizione e le varie usanze popolari.

Una descrizione più approfondita delle caratteristiche linguistiche delle parlate ciacave di Brazza è stata data da M. Hraste nei primi anni '40 del 20 secolo (*Čakavski dijalekat ostrva Brača*), seguita da P. Šimunović negli anni '70 (*Čakavština srednjodalmatinskih otoka; Ogled jezičnih osobina bračke čakavštine*). I paesi ciacavi di San Giorgio della Brazza (Ložića) e Prasnizza (Pražnica) e quello stocavo di San Martino (Sumartin) sono stati investigati nella seconda metà del 20 secolo come punti per l'Atlante linguistico croato. Le ricerche degli anni '80 sulla parlata di Umazzo Inferiore si basano

2 Oltre ad essi, dal secolo scorso ad oggi diversi autori si sono occupati del ciacavo (teoricamente o sul campo) ed hanno pubblicato contributi significativi. Per ulteriori informazioni vedi Lisac (2009).

3 Per approfondimenti sulle località, dizionari e autori vedi Lisac (2018).

Carta 1 e 2: Posizione geografica di Umazzo Inferiore.

soprattutto sulle somiglianze e differenze con altre parlate dell'isola di Brazza (*Sličnosti i razlike u govorima otoka Brača kao odraz migracijskih kretanja*). Rispettivamente, nel 1988 A. Sujoldžić, B. Finka, P. Šimunović e P. Rudan hanno condotto una ricerca dialettologica sul campo di 350 parole del vocabolario di base di ciascuna delle 16 località a Brazza. Fino a poco tempo fa, ossia fino alla pubblicazione di F. Galović (2014) (*Govor Donjega Humca*) che analizza le caratteristiche dei quattro livelli della lingua, la parlata di Umazzo Inferiore non era mai stata descritta separatamente.

La parlata di Umazzo Inferiore⁴ appartiene al tipo icavo: *snîg, zvîzdà, sìme, kolîno, dî, trpît*, anche se si possono incontrare alcuni esempi ecavi persistenti: *starešîna, ôbe, zênica*. Le vocali ridotte del protoslavo, o più recentemente la 'schwa', hanno dato la vocale *a* e nella trasformazione qualitativa successiva anche la *o*: *dâska, dolâc, otâc, vôsak; dôn, ôgonj, sôn*. La vocalizzazione forte del ciacavo è stata identificata nel verbo *vazêst/vazîmat* e nell'aggettivo *vazmèni*. Altrimenti, in tutti gli altri casi le **vъ/*vь* vengono realizzate come *u*: *ù glovu, u kašetu; udovâc, unûk, ustât, uŷgât*, a parte un esempio isolato *tôrik* con la caduta del primo elemento. La *l* sillabica di una volta si riflette nella *u*: *jâbuka, pûk, spûž, sûnce, tûst, žûc* e la stessa situazione si riflette dalla nasale posteriore: *grêdû* 3^a pl. pres., *mûkâ, rûkâ, sûdâc, unûtra, žejûd*. È da sottolineare una caratteristica dello ciacavo quando la nasale posteriore nella distribuzione dopo la *j*, *č*, *ž* passa in *a* (nei cambiamenti secondari anche in *o*): *jazîk, požât, ujôt, zajôt*, anche se *počêt, žêdan, žêja*. In altri contesti distribuzionali abbiamo la *e* prevista: *mêso, pâmet, svêti, telêtina*. Nella parlata di Umazzo Inferiore la pronuncia della *r* sillabica è abituale: *napřtit, vrsnîk, nîzbrdica, sâmrt* ed in alcuni casi incontriamo anche la *r* sillabica secondaria *pr̃m̃st̃it, pr̃l̃oni*. Sono abituali anche le forme *rêbâc, rêst* e *krêst*, risultato dei cambiamenti ciacavo-stocavi della *ra* in *re*, accanto al lessema *grêb* con il cambiamento della *ro* in *re*. Possiamo altrettanto sentire esempi come *glôvâ, grôd*, dove la antica *a* lunga passa ad *o*, mentre la forma in *o* è il risultato della riduzione delle sillabe lunghe: *čûvon* 1^a sg. pres., *kûšoj* 2^a sg. imp!, *glêdot, prôzno kûca*. Negli accenti brevi e nella sillaba non finale di parola la vocale *a* viene allungata in *â*: *žânjemo, mâslina, izvâdit, zažâlîl*. Il sistema consonantico non conosce il fonema *dž* che al suo posto viene occupato da *ž*: *naružbenîca, svjêdožba, žêp, žîgerica*. Il fonema *h* è stabile in tutte le posizioni: *hîtit, raskûhot, pûhât, strîha, krûh, grîh*, anche se abbiamo *ôlma*. Il fonema

f si incontra frequentemente nelle parole di origine straniera: *ferôta, fjûbica, frementûn, kafâ, trêfit*, altrettanto come al posto dei nessi **pv* e **hv*: *ûfot se; fôlâ, pofôlîl*.

Dalla iotazione primaria e secondaria della dentale **d* (e la velare *g* nei primi prestiti) risulta il fonema *j* che è presente sia in prestiti di strato vecchio che quello nuovo: *izmeju, mēja, mejôš, mlajarija, rôjât, sâje, tûji, žêja; jelôž, kortejônt, vijôj*. Oltre alla realizzazione regolare della *j* in alcuni prestiti (stranieri o interni) vediamo la presenza della *d'* ciacava: *izvâd'en, usôd'en; red'ipêt* che può avere anche la variante slegata *dj*: *zapov'djen, urêdjen*. Nella parlata è presente la tipica pronuncia ciacava palatale *t'*: *kûcâ, nôc, plûcâ, rêc*. Il fenomeno sciacavico (*šč*) occorre regolarmente: *gûščerica, klîščâ, křščen, nataščê, prîšč, zapûščen; dažjû* DL sg., *grôžje, gvôžje, môžjoni*. Il nesso consonantico *čr* viene conservato nella parlata di Umazzo Inferiore in casi come *črmanj* e *črjênâk* (anche se *cñn, crnîlo, crîva*). Tra il confine del prefisso e della radice morfematica, nelle forme base del presente del verbo aggiunto a **jъti*, si forma il nesso *jd*: *dôjdeš, izôjdu, nôjdemo, prôjden, snôjdite se*. La *l* finale si conserva sistematicamente nella sillaba finale nella forma base in sostantivi e aggettivi, anche come nella sillaba finale degli avverbi: *dîl, kotôl, sôkol, stôl; bîl, gôl, nôgal; odizdôl, pôl*, e altrettanto come nella posizione finale delle sillabe centrali: *bôlnica, kôlci* N pl., *mûlcima* DLI pl., *pôlca* G sg., *dôlnji*. Invece, nel participio passato maschile singolare la *l* di regola sparisce: *dôbi, pî, činî, dôša, kûho, pôče*. Nella posizione finale la *m* finale passa ad *n* (sia nelle flessioni che nelle parole invariabili): *nôsîn, znôn, sêbon* 1^a sg., *sêdan, ôsan*, anche se troviamo *kûm, grôm*. Tutte le parlate ciacave di Brazza vengono caratterizzate dal cambiamento della *lj* in *j*. E così anche nella parlata di Umazzo Inferiore: *nedîja, pojûbît, pôstija, zemjâ, žûj*. Inoltre, la semplificazione dei nessi consonantici è alquanto presente nella parlata e si svolge nel seguente modo: l'affricata viene sostituita dalla fricativa: *kvôška, mâška, polîtiški*; l'occlusiva viene sostituita dalla sonante: *jelnâ, polpîsât, olnîla, pol cêstu*; l'occlusiva viene ridotta: *bogâstvo, rôkvica, splîski*. In un gran numero di casi è stata verificata l'assimilazione sia di contatto che quella a distanza: *š njôn, š njîma, š njîn; oškôruša, šûša*. La parlata conosce anche i fenomeni di dissimilazione: i nessi *mnj* e *mn* vengono dissimilati in *mj* e *vn*: *sumjîv; gûvno, osavnâjst*, mentre il fonema *r* cambia in *l* nella parola *lebrô*. L'addolcimento della nasale *n* è presente più frequentemente nei nessi *gn*: *gnjîzdô, gnjôj*. Anche se non è regolare, possiamo

4 Nella parlata di Umazzo Inferiore, le vocali lunghe *e* e *o* si realizzano come chiuse, altrettanto come la *o* accorciata successivamente nella posizione postonica. Nonostante questo, per motivi tecnici la chiusura dei suoni non può essere registrata. Menzioniamo anche il suono (*ć*) che deve sempre essere letto come un suono dolce *t'*. Le voci *ž, x* a *ñ* vengono notificate come (*dž*), (*h*) e (*ñj*).

confermare il rotacismo con diverse realizzazioni: *mòre/ möge/ möže, mòremo/ mögemol/ möžemo*.

Nella parlata possiamo distinguere tre accenti: *â, â e â: posipjedu, zovë* 3^a sg. pres., *hõćeš; niki* ('neki'), *lipo, korizma; dicë* G, *uzjahot, osandesët*. Le lunghezze vocaliche sono conservate nelle posizioni protoniche: *nîsôn, rûkâ, ošûšili*, però non nelle postoniche *mîsliš, bõlest, gõlub*. Oltre all'allungamento della *â > â* (vedi sopra), esiste l'allungamento di fronte alla sonante: *dlôn, kotôl, tovôr* altrettanto come di fronte alla consonante sonora: *obrôz, prôg, slôb*.

La forma del plurale breve è regolare: *bõri, gõlubi, grõmi, stolî, zîdi*. Il genitivo plurale spesso contiene la desinenza zero: *dôn, svêtoc; jôj, lebôr; lîtor, srdêl* e la desinenza *-ih: mîših, karatîlih; sîdrih, sřcih; kobîlih, tavâjih*, mentre nel genere maschile abbiamo *-ov: bubrîgov, orîhov, rogôv*. Il sincretismo si osserva nel dativo, locativo e strumentale dei sostantivi plurali maschili e neutri, vale a dire i casi vengono fusi nella forma *-ima: popîma, svêcima; pøjima, selîma*, mentre nel genere femminile, secondo un criterio distribuzionale non chiaro, troviamo *-on, -ima* e *-ami: kokošôn, kozôn; kûcima, prijatejîcima; dušâmi*. Nella parlata troviamo i pronomi interrogativi *ča, če* e *čo: jîš čâ hõćeš; če sê dogôjo?; jêmo čô nòvega?*. È presente il vecchio genitivo *čêsa* (accanto al *čêga*). Inoltre, sono confermati anche i composti ciacavi molto importanti *zôč, pôč, nôč*, però soltanto *ûšto*. Al posto del 'čiji' troviamo *čihôv*, e conforme a questo anche *svâčihov, nîčihov* e simili. I dimostrativi 'ovaj', 'taj', 'onaj' si trovano come *(o)vî(n), (o)tî(n), (o)nî(n)*, mentre gli aggettivali 'takav', 'ovakav' e 'onakav' hanno forme *takôv* e *(o)tâki, (o)vakôv* e *(o)vâki* e infine *(o)nakôv* e *(o)nâki*. Il pronome indefinito *nîko(r)* ha il significato di 'nitko', mentre *nikô(r)* significa 'netko'. Il pronome *ništô* copre il significato di 'nešto'. Nella declinazione degli aggettivi pronominali troviamo l'assimilazione secondo le basi palatali: *lîpega, tēpega, mlājega; mōlemu* (e *mōlen*), *vrîdnemu* (e *vrîdnen*). Gli infiniti sono apocopati, con la perdita frequente anche della *-t* finale (*trajtâ(t), izvâdi(t)*, però *krêst, plêst*). Nel presente della 3^a persona plurale accanto alla forma *-u* domina la forma *-du: činîdû, vîdidu, plîvidu; držû, prîmu*. Nei suffissi, l'imperativo presenta frequentemente una riduzione della vocale *i: donës, mûč, promînmô, sprêmte*. Per la composizione del condizionale le forme del verbo 'biti' sono: *bi(n), biš, bi, bimo, bite, bi(du)*.

LA PREMessa, LA RICERCA E LE MODALITÀ DI ANALISI DELLE UNITÀ

Negli ultimi anni, nella località di Umazzo Inferiore, tramite una ricerca sul campo, è stato riscontrato un considerevole numero di termini di origine romanza riguardante l'ambito della pasticceria. Molte conversazioni libere con gli informatori, che hanno spesso toccato l'argomento della cucina, dei cibi e dei modi di preparare i vari piatti, si sono rivelate particolarmente preziose. Nel febbraio del 2020 il corpus ottenuto è stato ricontrollato ancora una volta e in alcuni casi rivisto ed aggiunto. Oltre agli informatori del corpus raccolto precedentemente e poi pubblicato, le informatrici che hanno maggiormente contribuito alla recente ricerca sul campo sono Ica (Margarita) Jadrijević (1937) e Smiljana Jadrijević (1944).

I termini sono elencati in ordine alfabetico ed evidenziati in grassetto. La forma al genitivo viene notificata soltanto se l'accento è diverso dalla forma principale, oppure se è stato rilevato un cambiamento fonologico o morfofonologico. Seguono i dati grammaticali, un sinonimo, oppure la definizione del significato nella lingua standard. Ogni termine registrato per la parlata di Umazzo Inferiore viene confermato con un esempio menzionato dagli informatori. Il termine viene descritto attraverso voci e significati estratti dai dizionari selezionati, legati all'origine del termine, che di seguito confermano l'etimologia prossima, ed in certi casi chiarificano anche l'etimologia remota (cf. Muljačić, 2003; 1998). Di seguito, vengono riportati significati e conferme dal *Dizionario delle voci straniere* di Klaić. Infine, se trovati nei dizionari dialettali o in altre fonti, alla voce iniziale si aggiungono altre varianti romanze riguardanti i dolci, trovate nelle parlate del ciacavo meridionale, proprio per ottenere un quadro completo della loro distribuzione geografica⁵.

ABBREVIAZIONI BIBLIOGRAFICHE

- (Bo) – Boerio, Giuseppe. (1867). *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Reale tipografia di Giovanni Cecchini edit.
- (Co.Zo) – Cortelazzo, Manlio; Zolli, Paolo. (1999). *DELI – Dizionario Etimologico della Lingua Italiana*. Bologna: Zanichelli.
- (Do) – Doria, Mario. (1987). *Grande dizionario del dialetto triestino*. Trieste: Il Meridiano.
- (Kl) – Klaić, Bratoljub. (1985). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: NZMH.
- (Mi) – Miotto, Luigi. (1984). *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*. Trieste: LINT.

5 Le conferme, prese da altri dizionari dialettali, sono presentate nella forma registrata nell'originale. L'eccezione qui sono le conferme prese dal Dizionario della parlata di Lissa (Vis). In particolare, in questo dizionario il segno per l'accento breve ascendente ha sostituito il segno per l'accento breve discendente. In questi casi si notificheranno gli accenti brevi ascendenti. Un'altra eccezione è stata fatta per l'articolo sui dolci nella parlata di San Giorgio della Brazza (Ložišće) sull'isola di Brazza. In questo caso la (â) dell'originale nel presente contributo viene sostituita con la (nj).

(Pa) – Paoletti, Ermolaio. (1851). *Dizionario tascabile veneziano-italiano*. Venezia: Tipografia di Francesco Andreola.

(Sk) – Skok, Petar. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU.

(Vi) – Vinja, Vojmir. (1998–2004). *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*, I–III. Zagreb: HAZU, Školska knjiga.

(Zi) – Zingarelli, Nicola. (2006). *Lo Zingarelli. Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli⁶.

I dizionari delle parlate ciacave meridionali sono abbreviate nel seguente modo⁷:

(Bi) – Bibinje – Šimunić, Božidar. (2013). *Rječnik bibinskoga govora*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru.

(Bl) – Blato na otoku Korčuli – Milat Pandža, Petar. (2015). *Rječnik govora Blata na Korčuli*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

(Br) – Brusje na otoku Hvaru – Dulčić, Jure; Dulčić, Pere. (1985). „Rječnik bruškoga govora”. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 7, 2: 371–747.

(Hv) – grad Hvar – Benčić, Radoslav. (2014). *Rječnik govora grada Hvara. Forske rici i štorije*. Hvar: Muzej hvarske baštine – Hvar.

(Mu) – otok Murter – Juraga, Edo. (2010). *Rječnik govora otoka Murtera*. Murter – Šibenik: Ogranak Matice hrvatske Murter – Županijski muzej Šibenik.

(Ok) – Okruk na otoku Čiovu – Bulčić, Manuela Bareta. (2015). *Okruška rič. Ričnik okruškoga govora*. Split: Naklada Bošković.

(Pr) – Praznica na otoku Braču – Ivelić, Ivo. (2015). *Prožniški libar. Riči, judi, zgode i još puno tega, sve prožniško*. Praznica: Naklada Bošković.

(St) – Split – Jutrović, Dunja. (2018). *Spliske riči. Rječnik hrvatski standardni jezik – splitski govor*. Split: Matica hrvatska – ogranak u Splitu.

(Tr) – Trogir – Geić, Duško. (2015). *Rječnik i gramatika trogirskoga cakavskoga govora*. Split: Književni krug Split – Združeni artisti Trogir.

(Vis) – Vis na otoku Visu – Roki Fortunato, Andro. (1997). *Libar viškiga jazika*. Toronto: Libar Publishing.

I TERMINI ROMANZI NELLA DENOMINAZIONE DEI DOLCI NELLA PARLATA DI UMAZZO INFERIORE

arancîn *m* scorza d'arancia candita

Arancîni su ti ol narônčih... tô se ol narônčih ošūši, ondà se stāvi kūho sa cūkron i tô lipo jīš.

La lingua italiana conosce la forma *arancino*⁸ (Zi.137), secondo *arancio/arancia* < arab. *nārang*, pers. *nārang* (Zi.137, Co.Zo.120). Klaić notifica: *arancîni* (it. *arancia*) con i significati „1. ušecerena kora naranče; 2. male, osušene i ušecerene naranče”⁹ (Kl.93). Nella città di Lesina (Hvar), a San Giorgio della Brazza (Ložiče) e a Spalato (Split) dicono *arancîn* (Hv.89, Lo.34, St.182), e la stessa variante (con un accento leggermente diverso) si può sentire a Traù (Trogir): *arâncîn* (Tr.28).

cukarîn *m* dolcime di zucchero, caramella

Kōgôr rēce cukarîni, kōgôr bombôni. Ali starji svît rēčedu cukarîni. Tô su bombôni, ôbišni.

Boerio e Paoletti evidenziano il termine *zucarîn* „zuccherino” (Bo.823, Pa.390), altrettanto come Miotto: *zucarîn* „zuccherino” (Mi.228). La lingua italiana standard presenta la variante *zuccherino* (secondo *zucchero*) (Zi.2065, Co.Zo.1855). Il termine *cukarîn* lo incontriamo nella città di Lesina, a Prasnizza (Pražnica), a San Giorgio della Brazza (Ložiče) e a Spalato (Split) (Hv.128, Pr.31, Lo.35, St.34). La variante di Traù (Trogir) registra una doppia accentazione: *cukârîn* (Tr.70).

čikolôta *f* cioccolato

Ōčeš mālô čikolôte izist?

Nel dizionario di Boerio e di Paoletti troviamo la conferma *chiocolata* (Bo.167, Pa.55), nel Miotto *ci-colâta* e *ciculâta* (Mi.51), nel Doria *cicolata* (Do.151). Nell'italiano standard viene usato il termine *cioccolâta* (Zi.342). Il lessema è stato ben conservato nelle varianti ciacave meridionali: *čikolâta* a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) (Bl.106), *čikulôta* a Lissa (Vis), a San Giorgio della Brazza (Ložiče) e a Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza (Vis.68, Lo.35, Pr.32), *čikolâta* a Spalato (Split), a Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo) (St.40, Ok.74), *cikolâta* a Traù (Trogir) (Tr.64) e *čikulâta* a Bibigne (Bibinje) (Bi.190).

galetîna *f* biscotto

Kal je dôša pōp, nīšta nīsôn imāla. Stāvila san mu mālô galetînih na pijatêl i skūhola kafê.

Miotto notifica il lessema *galetina* (Mi.87), con la stessa variante presente nel dizionario di Doria: *galetina* (Do.258). Nell'italiano standard troviamo *gallettina*, secondo *gallétta* < franc. *galette*, derivato da *galet* (Zi.761, Co.Zo.631). Il termine è abbastanza frequente nel dialetto ciacavo meridionale. In diverse località è stata notificata *galetîna*: a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula), a Lissa (Vis), a Lesina (Hvar), a San Giorgio della

6 Altri dizionari consultati e non menzionati nell'analisi: Deanović e Jernej (2002); Divković (1900); Rosamani (1990); Pinguentini (1954) e Šimunović (2009).

7 Oltre ai dizionari elencati, abbiamo consultato un recente articolo sui termini per i dolci nella località ciacavo meridionale di San Giorgio della Brazza: Galović (2019) nelle abbreviazioni segnalato con (Lo).

8 Con significati diversi dalla variante croata.

9 it. 1. scorza d'arancia candita; 2. arance piccole, essiccate e candite.

Brazza (Ložišće) e Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza, a Spalato (Split), sull'isola di Morter (Murter) (Bl.139, Vis.118, Hv.174, Lo.36, Pr.40, St.73, Mu.90). A Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo) è stata registrata la variante *galetîni* (pl.) (Ok.119), a Traù (Trogir) *galêtîn* e *galêtîna* (Tr.103) e a Bibigne (Bibinje) *galetîn* (Bi.240).

garîtula *f* dolce pasquale a forma di treccia con un uovo in mezzo

Stâviš jôja, cûkar, môst i kvôs – i ondà se tô zamîšo i ondà tô vâ da uskîsne. Ondà kal uskîsne, ondà kîdoš, onda pletêš. Ondà u sridinî stâviš jôje. Tô se zovê garîtula.

Nel veneto-dalmata registriamo il termine *garitola* con il significato di „dolce pasquale“ (Mi.88). Secondo Skok *garîtula* è un diminutivo dalmatoromanzo -itula < vlat. *gallitula (Sk.I.553), confermato anche in Vinja sotto la nota *garîtula* (Vi.I.173). Nella fonte di Klaić troviamo *garitola* (tal. *garitula*) „uskršnji kolač“ (Kl.470). A Lissa (Vis), Brusie (Brusje) sull'isola di Lesina (Hvar), nella città di Lesina (Hvar), a San Giorgio della Brazza (Ložišće) e a Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza è evidenziata la variante *garîtula* (Vis.120, Br.450, Hv.176, Lo.36, Pr.41), a Traù (Trogir) *gârîtul*, anche se alterna con *gârîtula* (Tr.104), sull'isola di Morter (Murter) *karîtula* (Mu.128).

gulozarîja *f* caramella, dolciume

Mî svî rêčemo slakarîje îli gulozarîje. Tô je îsto. Jô rêčen dîci: „Sômo jîtê gulozarîje!“.

Nel dizionario di Miotto e Doria è evidenziata la parola *golosaria* nel significato di „leccornia“ (Mi.90, Do.274). Il lessema è abbastanza frequente nel ciacavo meridionale: *gulozarîja* a Lissa (Vis), nella città di Lesina (Hvar), a San Giorgio della Brazza (Ložišće) e a Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza e a Gessera (Jezera) sull'isola di Morter (Murter) (Vis.136, Hv.187, Lo.36, Pr.43, Mu.96), *goluzàrije/gulozàrije* a Spalato (Split) (St.157), *guložàrîja* a Traù (Trogir) (Tr.114), *goluzarîja* e *gulozarîja* a Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo) (Ok.124), *goluzàrîja* a Bibigne (Bibinje) (Bi.248).

hr̥stula *f* tipo di dolce fritto tirato in forma di strisce (spesso in forma di nastro), crostoli, cenci, chiacchiere

Nîsôn odôvna činîla hr̥stule. Pitâla me Lûkrîca da hočû činî.

Nei dizionari sono testimoniate le forme: *cròstoli* „pasta di farina bianca intrisa con uova e zucchero, tirata a guisa di vermicelli, ingratolata insieme e fritta nel grasso di porco o nel butirro“ (Bo.210), *crostoli* „crespelli“ (Pa.69), *cròstolo* „dolce casalingo, cenci“ (Mi.60), *cròstolo* „sfoglia di pasta fritta dolce e crocante“ (Do.186). Zingarelli evidenzia la voce *cròstolo*, legata al lat. *crûstulu(m)* < *crûsta(m)*

(Zi.484). Klaić evidenzia *kròštule* (lat. *crustulum*) „vrsta hrskavog kolača pečenog na masti“ (Kl.759). Le varianti ciacave meridionali sono: *hr̥stule* (pl.) a Lissa (Vis) (Vis.145), *hr̥stula* e *hròstula* a Blato sull'isola di Curzola (Korčula) (Bl.156), *hr̥stula* a Brusie (Brusje) sull'isola di Lesina (Hvar) e a Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza (Br.469, Pr.45), *hr̥stula* a San Giorgio della Brazza (Ložišće) sull'isola di Brazza (Lo.38), *hròštule* e *kròštule* (pl.) a Lissa (Hvar) (Hv.194), *kròštula* e *hròštula* a Spalato (Split) (St.190), *kròštula* a Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo) (Ok.185), *kròštula* a Traù (Trogir) (Tr.180), *kròštule* (pl.) a Jezera sull'isola di Morter (Murter) (Mu.141), *kròštula* a Bibigne (Bibinje) (Bi.335).

kotonjôta *f* marmellata di mele cotogne, cotognata

Tô nikôr činî marmelôdu. Tô se skûho mrmelôda i jôš ništò, ondà se tô stâvi u laščêru i tô se zovê kotonjôta, ali nê znon čâ svê grê. Tô su starîji jûdi činîli. Tô se ôbišno činî ol dînje. Tô je bâš bî za Božîc ovî Vînko, ča nân je prîjatej, dôša i mênî dônî vâko na pijatêl, pûn vâko kotonjôte.

Nell'italiano standard testimoniamo alla variante *cotognata* con il significato di „marmellata di mele o pere cotogne“ (Zi.470). L'etimologia riporta al lat. *cotōneu(m)* < gr. *kudōnios* (Co.Zo.408). La voce veneziana notifica *codognàda* „vivanda di cotogne cotte col mosto“ (Bo.176), altrettanto come il veneto-dalmata *codognàda* „marmellata di mele cotogne, fatta in casa, per la merenda dei bambini“ (Mi.54). Sotto la voce *gdûnja* Skok evidenzia *kotònjata* „marmelada, sir od dunja“ a Ragusa, Ragusa vecchia (Dubrovnik, Cavtat), *kodònjâda* a Curzola (Korčula), *kodunâta* a Budua (Budva), e tutto secondo l'it. *cotognato* (Sk.I.557–558). Nella fonte di Klaić abbiamo: *kotònjâta* (it. *cotogna*) „pekmez od dunja“ (Kl.746). A Lissa (Vis) dicono *kotonjôda* e *kodonjôta* (Vis.226), a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) *kotonjâta* (Bl.211), a Lesina (Hvar) *kotonjôta* (Hv.252), a San Giorgio della Brazza (Ložišće) *kotonjôta/kotunjôta* (Lo.37), a Spalato (Split) *kodonjâta/kotonjâta* (St.200), a Traù (Trogir) *kotònjâta* (Tr.175).

krokônt, *krokônta m* tipo di dolce con mandorle e zucchero, croccante

Ûvi se je činî krokônt. Rêkla je jelnâ da sâda svâk îmo ovê zûbe fôlse, ondà da tô nî dobrò jîst.

La voce *crocante* „berlingozzo“ è notificata sia da Boerio che da Paoletti (Bo.209, Pa.69). Nella lingua standard abbiamo *croccante* con il significato di „dolce di mandorle tostate e zucchero cotto“ (Zi.480). L'origine del termine è legata al francese *croquant*, secondo *croquer* (Co.Zo.417). Skok evidenzia la voce *kròkanat* nel significato di „kolač od prženih bajama i šečera“ a Ragusa e a Ragusa vecchia (Dubrovnik, Cavtat), nome aggettivale it. dedotto dal part. pres. *croccante*, venez. *crocante*,

di *croccare* < franc. *croquer* (Sk.II.208). Nella fonte di Klaić possiamo leggere: *kròkan(a)t* (it. *croccante*) (Kl.757). Testimonianze ciacavo meridionali si trovano: a Lissa (Vis) *korokònt* o *krokònt* (Vis.237), a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) *krokànat* e *krokân* (Bl.215), a Brusie (Brusje) sull'isola di Lesina (Hvar) e nella città di Lesina (Hvar) *krokònt* (Br.512, Hv.255), a San Giorgio della Brazza (Ložiče) *krokònt* e *krokānat* (Lo.38) e a Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza *krokānat* (Pr.59), a Spalato (Split) *krokānt/kròkanat* (St.174), a Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo) *krokānat* (Ok.185), a Traù (Trogir) *kròkānat* (Tr.180).

mandulāt, *mandulāta* *m* dolcime fatto di mandorle, mandorlato, torrone

Mandulāt se prîn činî. Danäs se tô mālò činî, tô večinôn kûpiš.

Tutte le fonti contengono forme identiche: *mandolào* „composto di mele, di chiara d'uovo e per la maggior parte di mandorle“ (Bo.392), *mandolato* „mandorlato“ (Pa.168), *mandolào* „torrone“ (Mi.112), *mandolato* „mandorlato, torrone“ (Do.353). La variante standard è *mandorlào* (Zi.1051). La sua origine si spiega dal lat. tardo *amāndula(m)* (dal latino classico *amygdala(m)*) < greco *amygdālē* (Co.Zo.922). Klaić notifica: *mandòlāt* e *mandulāt* (it. *mandorlato*) „slatkiš od badema, bademovac, bademnjak, bajamovac“ (Kl.841). A Lissa (Vis) sono registrate *mandolāt* e *mandulāt* (Vis.278), a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) *mandulāt* (Bl.238), a Brusie (Brusje) sull'isola di Lissa (Hvar) e nella città di Lissa (Hvar) *mandulāt* (Br.527, Hv.281), a San Giorgio della Brazza (Ložiče) sull'isola di Brazza *mendulāt* (Lo.39), a Spalato (Split) *mandulat* (St.30), accanto a *mandulèt* a Traù (Trogir) troviamo *mandulāt* (Tr.204).

pandešpānja *f* tipo di dolce fatto con farina, zucchero e uova, pandispagna

Teta Suzāna pokôjna ùvi je činila pandešpānju. Stariji svît je tô činî, a vò mlōdega nîko nîšta.

Nel dizionario di Boerio segnaliamo *pan de Spagna* e *pan di Spagna* (Bo.466). Nel dizionario della lingua standard troviamo: *pandispàgna* e *pan di Spàgna* (da *Spagna*) „dolce a base di farina, fecola di patate, uova, zucchero e burro“ (Zi.1259). Sotto la voce *pan*² Skok presenta le varianti *pandišpanj* a Potomie (Potomje), *pandešpānj*, *patišpanja* (Banja Luka) che deduce dall'it. *pan di Spagna* (Sk.II.596). Klaić spiega che *pandišpanj* (it. *pan di Spagna*) significa „vrsta suhog kolača od brašna, šećera, jaja i oraha“ (Kl.998). Alcune località ciacavo meridionali riflettono forme: *pandišpānja* a Lissa (Vis) accanto al *pān de spānja* (Vis.368), *pāndešpānj*, *pāndišpān*, *pāndišpān* a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) (Bl.298), *pandešpānja* e *pandišpānja* a Lesina (Hvar) (Hv.340), *pandešpōn* a San

Giorgio della Brazza (Ložiče) sull'isola di Brazza (Lo.39), *pandešpānja/ pandišpānja/ pandešpānj/ pandišpānj* a Spalato (Split) (St.157), *pandišpānja* a Traù (Trogir) (Tr.270).

paradižē *m* dolce a base di crema fatta con uova e latte

Jō čēsto činîn paradižē. Bāš san jučēr mīslila da cú učinî, i nīsōn. Tô ti se stāvi mlīkō, ondā se vāmo istūčē jōja – bilōnca, ondā se bilōnca iskūho na mlīkō, ondā se stāvi u tēcu, ondā se pōnovo žūto zamūti, ondā se stāvi u mlīkō i polije se s tīn.

Nel vocabolario di Miotto troviamo l'attestato di *paradisèto* nel significato di „dolce casalingo“ (Mi.144). Il termine non è sconosciuto al ciacavo meridionale: *paradižēt* a Lissa (Vis) (Vis.369), *paradižēt* a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) e a Lesina (Hvar) (Bl.299, Hv.341), *paradižēt* a Spalato (Split) (St.157), *paradižōt* a San Giorgio della Brazza (Ložiče) e a Okruk sull'isola di Čiovo (Lo.39, Ok.276), *paradižēt* a Traù (Trogir) (Tr.271).

pāšta *f* pasta sfoglia alla crema, sfogliata alla crema

Mī rēčemo pāšte, nārōčito ako su kupōvne. Smīljana je bila donila dvī pāšte jučēr.

Boerio presenta *pasta* (Bo.479), altrettanto come Doria (Do.439). Nella lingua standard troviamo *pāsta* (Zi.1285), con l'etimologia della parola *pāsta(m)* < gr. *pastái*, dedotto da *pāssein* (Co.Zo.1147). Nelle Etimologie di Skok sotto la voce *pāšt* troviamo varianti accentuali *pāsta* a Perasto, Ragusa, Potomie (Perast, Dubrovnik, Potomje), *pāsta* a Bosavia (Božava) < it. *pasta* (Sk.II.618). Klaić spiega *pāšta* (< it. *pasta*) „tijesto, tjesetenina, rezanci, makaroni i sl.“ (Kl.1017). Nella città di Lissa (Vis) è evidenziata la variante *pāšta* (Vis.375), a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) *pāsta* (Bl.302), a Lesina (Hvar), a San Giorgio della Brazza (Ložiče) e a Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza *pāšta* (Hv.345, Lo.40, Pr.80), a Spalato (Split), Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo), sull'isola di Morter (Murter) e a Bibigne (Bibinje) *pāšta* (St.156, Mu.194, Bi.483), a Traù (Trogir) *pāšta* (Tr.276).

pršurāta *f* tipo di pasta fritta, frittella (ven. fritola)

Pršurāte se nōjvēče činīdū òko Božīča. U stōro vrīme, kal je bīlo vēče svīta, bī bi za Božīč cīli Hūmāc vōnjo ol pršurātih.

Sotto la voce *prsurā* Skok evidenzia *prsurata* a Curzola, Sebenico (Korčula, Šibenik), *pršurāta* a Lesina, Brazza, Lissa (Hvar, Brač, Vis), *pišurata* Cuciste (Kučište) e altre varianti, derivata dal dalmato-romanzo in -ata secondo lat. *fruxoria* (Sk.III.58). Nel ciacavo meridionale si verificano: *paršurāte* (pl.) a Lissa (Vis) (Vis.372), *pršurāta*, *prušurāta* o *pušurāta* a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) (Bl.354), *paršurāta* a Brusie (Brusje) sull'isola di

Lesina (Hvar) (Br.584), *pašurāta* e *paršurāta* a Lesina (Hvar) (Hv.346), *pršurāta* a San Giorgio della Brazza (Ložišće) e Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza (Lo.40, Pr.90), *pršurāta* accanto a *frītula* a Spalato (Split) (St.43), *pršurāta* a Traù (Trogir) (Tr.328) accanto a *frītula* (Tr.100), *pršunāta* sull'isola di Morter (Murter) (Mu.216). Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo) ha per esempio soltanto *frītula* (Ok.114).

rafijōli, rafijōlih *m pl.* tipo di dolce secco ripieno di mandorle o noci a forma di mezzaluna, ravioli dolci
Tô se vāko umīsi, ondā hi se kīdo sa nikōn ċikaron ĩli pōton. A unūtra stāviš ništō, òbišno unūtra grē mēndula.

Sotto la voce *rufioi* Boerio evidenzia *rafioi* e *rafioioli* „vivanda in piccoli pezzetti, fatta col ripieno di erbe battute con cacio, uova ed altro, e che si cuoce in minestra ed anche in frittura“ (Bo.587), e delle varianti identiche sono registrate nel dizionario di Paoletti (Pa.264). In altri dizionari troviamo: *rafioi* „raviolo, dolce casalingo, con ripieno di mandorle e noci“ (Mi.165); *rafioi* „raviolo“ (Do.507). Sotto la voce *rāfijōl* Skok notifica l'etimologia: ven. *rafioi*, *rafioi*, friul. *rafioi*, tosc. *raviuoli* (Sk.III.97). Klaić evidenzia *rafioi* (it. *ravioli*) spiegando che si tratta di „valjušćići od sjeckanog mesa“ (Kl.1127). Tra i meridionali ciacavi incontriamo: *rafijōl* e *rafjōl* a Lissa (Vis) (Vis.449), *rafijōli* (pl.) a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) (Bl.360–361), *rafijōli* (pl.) a San Giorgio della Brazza (Ložišće) (Lo.40), *rafioi/rafijōl* a Spalato (Split) (St.75), *rafijōli* (pl.) a Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo) (Ok.323). Interessante che il termine nelle varianti menzionate descrive biscotti, mentre a Traù (Trogir) *rafijōl* è „valjušak od sjeckanog mesa (obično u umaku)“ (Tr.334).

rožāta *f* tipo di dolce cremoso fatto con latte, uova e zucchero cotto a bagnomaria, creme-caramel
Nōjbōje rožāte na Broč činī Sēka Tomōsā iz Milnē. Velēti pūti bi bīla poslāla.

I dizionari evidenziano le seguenti conferme: *rosāda de late* „sorta di latte nel tegame fatto di latte, zucchero e uova dibattute insieme“ (Bo.584), *rosāda de late* „lattaiuolo“ (Pa.262), *rosāda* „dolce casalingo“, rispettivamente „uova, latte, un pizzico di farina, limone grattugiato, zucchero“ (Mi.172). Il termine è stato attestato in alcune località ciacavo meridionali: *rožāta* e *rožāda* a Lesina (Hvar) (Hv.406), *rožāta* a San Giorgio della Brazza (Ložišće) sull'isola di Brazza (Lo.41), *rožāta* e *rožāda* a Spalato (Split) (St.189), *rožāda* a Cerchio (Okruk) sull'isola di Bua (Čiovo) (Ok.334), *rōžāda* a Traù (Trogir) (Tr.353).

šavajōrda *f* tipo di biscotti leggeri a base di farina, uova e zucchero, savoiardi
Šavajōrde smo činīli prīn. Tô je ĩsto slakō, ali se danās mālō duperō.

Nel veneziano abbiamo la testimonianza di *savoiardo* „cibo fatto con fior di farina, zucchero e uova, e per lo più si fa in fette e si vende colle confetture“ (Bo.603), mentre nella lingua italiana standard *savoiardo* „biscotto oblungo, soffice e molto nutriente, a base di farina, uova e zucchero“ (Zi.1610). L'etimologia ci porta ai *Savoia* (Co. Zo.1442). Infatti, anche nel triestino incontriamo *savoiardo* (Do.554). Sotto la voce *savajōrda*, Vinja notifica diverse varianti, tra le quali forme interessanti come *šavorjāga* a Neviane (Nevidane) sull'isola di Pasmano (Pašman), *švojārda* a Teodo (Tivat), *ševujāda* a Sebenico (Šibenik) e simili. Spiega che il termine viene preso dal ven. *savogiardo*, it. *savoiardo* (Vi.III.157). A Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) sentiamo *šavrijāda* e *savrijāda* (Bl.415), nella città di Lesina (Hvar) *šavajōrd* (Hv.437), a San Giorgio della Brazza (Ložišće) *šavajōrda* (Lo.41), a Spalato (Split) *šavajōrdi* (pl.) (St.190). A Brusie (Brusje) sull'isola di Lessina (Hvar) il significato di *šavarjōga* è attestato come „dolciume; caramella“ (Br.675), mentre a Traù (Trogir) *šavajōrda* „tipo di dolce, biscotto bianco“ (Tr.363).

škanjōta *f* tipo di biscotti secchi (fatti in forno, venivano seccati su uno spago e si inzuppavano per es. nel latte)

Umīsiš krūh... i ċukar i ūje i ondā uċiniš škanjōtu. Ka uskīsne, ondā hi pečēš. Ondā hi za kafū, za mlīkō duperōš. Jō činīn pōpole, ondā hi jōš stāvin u špāher mālō pēč. Za kafū je līpo, tô se mōže sūpot.

La variante veneto-dalmata presenta *scagnāta*, con il significato di „ciambella tenera, all'olio, per il caffè latte della mattina“ (Mi.179). Sotto la voce *škanata* Skok evidenzia forme *škānjata* a Curzola (Korčula) e *škānjeta* a Ragusa (Dubrovnik) e Canali (Konavle) (Sk.III.398). Nella città di Lissa (Vis) si dice *skanjōta* (Vis.494), a Blatta (Blato) sull'isola di Curzola (Korčula) *škanjāta* (Bl.420), a Lesina (Hvar) *škanjōti* (Hv.442), mentre a San Giorgio della Brazza (Ložišće) e a Prasnizza (Pražnica) sull'isola di Brazza *škanjōta* (Lo.42, Pr.103).

ELENCO DEI TERMINI

arancīn *m* scorza d'arancia candita

cukarīn *m* dolciume di zucchero, caramella

ćikolōta *f* cioccolato

galetīna *f* biscotto

garītula *f* dolce pasquale a forma di treccia con un uovo in mezzo

gulozarīja *f* caramella, dolciume

hřstula *f* tipo di dolce fritto tirato a forma di strisce (spesso a forma di nastro), crostoli, cenci, chiacchiere

kotonjōta *f* marmellata di mele cotogne, cotognata

krokōnt *m* tipo di dolce con mandorle e zucchero, croccante

mandulăt, mandulăta *m* dolciume fatto di mandorle, mandorlato, torrone

pandešpānja *f* tipo di dolce fatto con farina, zucchero e uova, pandispagna

paradižè *m* dolce a base di crema fatta con uova e latte

pāšta *f* pasta sfoglia alla crema, sfogliata alla crema

pršurāta *ž f* tipo di pasta fritta, frittella (ven. fritola)

rafijōli, rafijōlih *m pl.* tipo di dolce secco ripieno con mandorle o noci nella forma di mezzaluna, ravioli dolci

rožāta *f* tipo di dolce cremoso fatto con latte, uova e zucchero cotto a bagnomaria, creme-caramel

šavajōrda *f* tipo di biscotti leggeri a base di farina, uova e zucchero, savoiardi

škanjōta *f* tipo di biscotti secchi (fatti in forno, venivano seccati su uno spago e si inzuppavano per es. nel latte)

CONCLUSIONE

L'articolo identifica e tratta i termini utilizzati per definire i dolci di origine romanza nella parlata locale di Umazzo Inferiore sull'isola di Brazza, raccolti durante recenti ricerche sul campo. Abbiamo incontrato circa una ventina di termini di etimologia romanza che ancora oggi vengono conservati nella parlata. Nonostante ciò, va notato che da un lato le donne anziane preparano molto spesso alcuni dolci tradizionali, conservando così anche i loro nomi, mentre dall'altro, un certo numero di dolci e dolciumi che era specifico del passato non viene più preparato e di conseguenza anche i loro termini iniziano a scomparire dal sistema. Come tutte le parole in generale, così anche i nomi dei dolci testimoniano un tempo passato e costumi di vita. Essendo in pericolo d'estinzione è importantissimo annotarli accuratamente e in questo modo conservare il loro valore culturale e tradizionale che l'odierno stile di vita sta cancellando sempre più.

ROMANSKE IZPOSOJENKE ZA POIMENOVANJE SLADIC V LOKALNEM NAREČJU DONJEGA HUMCA NA OTOKU BRAČ

Filip GALOVIĆ

Hrvaška katoliška univerza, Ilica 242, 10 000 Zagreb, Hrvaška
e-mail: filip.galovic@unicath.hr

Irena MARKOVIĆ

Univerza v Zadru, Obala kralja Petra Krešimira IV, 2, 23 000 Zadar, Hrvaška
e-mail: imarkov@unizd.hr

POVZETEK

Članek opredeljuje in obravnava izraze, ki se uporabljajo za določanje poimenovanj romanskih sladice v lokalnem narečju Donjega Humca na otoku Brač, zbranih med nedavnimi terenskimi raziskavami. Evidentirali smo približno dvajset izrazov romanske etimologije, ki so še danes ohranjeni v govoru. Kljub temu je treba opozoriti, da starejše ženske po eni strani pogosto pripravljajo nekatere tradicionalne sladice, s čimer se ohranjajo tudi njihova poimenovanja, po drugi strani pa določenih sladice, ki so bile značilne za preteklost, ne pripravljajo več, posledično pa izginjajo tudi poimenovanja zanje. Kot vsi izrazi tudi poimenovanja sladice pričajo o preteklem času in življenjskih običajih. Ker jim grozi izumrtje, je zelo pomembno, da jih pozorno opazujemo in na ta način ohranimo njihovo kulturno in tradicionalno vrednost, ki jo današnji življenjski slog vse bolj briše.

Ključne besede: romanske izposojenke, sladice, narečje Donjega Humca, otok Brač, dialektologija

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Boerio, G. (1867):** Dizionario del dialetto veneziano. Venezia, Reale tipografia di Giovanni Cecchini edit.
- Benčić, R. (2014):** Rječnik govora grada Hvara. Forske rici i štorije. Hvar, Muzej hvarske baštine.
- Buličić, M. B. (2015):** Okružna rič. Ričnik okružnoga govora. Split, Naklada Bošković.
- Cortelazzo, M. & P. Zolli (1999):** Il nuovo etimologico. Dizionario etimologico della lingua italiana. Bologna, Zanichelli.
- Deanović, M. & J. Jernej (2002):** Talijansko-hrvatski rječnik. Zagreb, Školska knjiga.
- Divković, M. (1900):** Latinsko-hrvatski rječnik. Zagreb, Naprijed. (reprint 1980).
- Doria, M. (1987):** Grande dizionario del dialetto triestino. Trieste, Il Meridiano.
- Dulčić, J. & P. Dulčić (1985):** Rječnik bruškoga govora. Hrvatski dijalektološki zbornik, 7, 2, 371–747.
- Filipi, G. (1997):** Betinska brodogradnja: etimologijski rječnik pučkog nazivlja. Šibenik, Županijski muzej.
- Finka, B. (1971):** Čakavsko narječje. Čakavska rič, 1, 11–71.
- Gačić, J. (1979a):** Romanski elementi u splitskom čakavskom govoru. Čakavska rič, 9, 1, 3–54.
- Gačić, J. (1979b):** Romanski elementi u splitskom čakavskom govoru (nastavak). Čakavska rič, 9, 2, 107–155.
- Galović, F. (2013):** Jezične osobitosti govora Ložišća na otoku Braču. Fluminensia, 25, 1, 181–198.
- Galović, F. (2014):** Govor Donjega Humca. Jezikoslovlje, 15, 2–3, 231–267.
- Galović, F. (2016):** O nekoliko romanizama u doli-vaškome govoru na otoku Šolti. Baščina 25, 65–71.
- Galović, F. (2017):** Jedna skupina riječi romanskoga postanja u mjesnome govoru Praznica na otoku Braču. Čakavska rič, 45, 1–2, 23–54.
- Galović, F. (2018):** Neki romanizmi u govorima bokeljskih Hrvata i u govorima južnočakavskoga područja. In: Mišetić, R. & M. Katušić (eds.): Demografske promjene i kulturna baština Hrvata Boke kotorske. Zagreb, Hrvatsko katoličko sveučilište, 51–72.
- Galović, F. (2019):** Slastice u ložiškome govoru – prinos poznavanju romanizama. Čakavska rič, 47, 1–2, 29–46.
- Galović, F. & K. Papić (2016):** Imenice romanskoga podrijetla u semantičkoj sferi odjevnih predmeta, obučne modnih i drugih dodataka u ložiškome govoru. Čakavska rič, 44, 1–2, 79–129.
- Geić, D. (2015):** Rječnik i gramatika trogirskoga čakavskoga govora. Split, Književni krug Split – Združeni artisti Trogir.
- Glavan, M. M. (2019):** Etimološka obrada posuđenica romanskoga podrijetla u govoru mjesta Privlake. Doktorska disertacija Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu.
- Hraste, M. (1940):** Čakavski dijalekat ostrva Brača. Srpski dijalektološki zbornik 10, 3–66.
- Ivelić, I. (2015):** Prožniški libar. Riči, judi, zgode i još puno tega, sve prožniško. Praznica, Naklada Bošković.
- Juraga, E. (2010):** Rječnik govora otoka Murtera. Murter – Šibenik, Ogranak Matice hrvatske Murter – Županijski muzej Šibenik.
- Jutrović, D. (2018):** Splitske riči. Rječnik hrvatski standardni jezik – splitski govor. Split, Matica hrvatska – ogranak u Splitu.
- Klaić, B. (1985):** Rječnik stranih riječi. Zagreb, NZMH.
- Lisac, J. (2009):** Hrvatska dijalektologija 2: Čakavsko narječje. Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lisac, J. (2018):** Nad kartama hrvatskih dijalektalnih rječnika od 1990. do 2015. Čakavska rič, 46, 1–2, 159–167.
- Marasović-Alujević, M. (1984):** Romanizmi u graditeljskoj terminologiji u Dalmaciji. Čakavska rič, 12, 1–2, 55–103.
- Marković, I. (2017):** Lessico marinaresco urbano – prestiti romanzi a Zara. Annales, Series Historia et Sociologia, 27, 3, 641–650.
- Marković, I. (2018):** Il lessico veneto di Zara e la sua fortuna nell'infiltrazione ciacava (croata) Atti del XXVIII Congresso internazionale di linguistica e filologia romanza, Roma (18 – 23. 8. 2016). Strasbourg, Société de Linguistique Romane, 914–924.
- Marković, I. (2019):** Govori grada Zadra s rječnikom romanizama. Zagreb – Zadar, Hrvatska sveučilišna naklada – Sveučilište u Zadru.
- Milat Pandža, P. (2015):** Rječnik govora Blata na Korčuli. Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Miotto, L. (1984):** Vocabolario del dialetto veneto-dalmata. Trieste, LINT.
- Moguš, M. (1977):** Čakavsko narječje. Zagreb, Školska knjiga.
- Muljačić, Ž. (1998):** Tri težišta proučavanju elementa 'stranog' porijekla. Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 23–24, 265–280.
- Muljačić, Ž. (2003):** O dvjema vrstama hrvatskih 'pseudoromanizama'. Filologija, 40, 95–112.
- Nigoević, M. (2007):** Romanizmi u Berekinu. Split, Hrvatsko kulturno društvo Napredak.
- Paoletti, E. (1851):** Dizionario tascabile veneziano-italiano. Venezia, Tipografia di Francesco Andreola.
- Pinguentini, G. (1954):** Dizionario storico etimologico del dialetto triestino. Trieste, Borsatti.
- Roki Fortunato, A. (1997):** Libar viškiga jazika. Toronto, Libar Publishing.
- Rosamani, E. (1990):** Vocabolario giuliano. Trieste, LINT.
- Skok, P. (1971–1974):** Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV. Zagreb, JAZU.
- Sujoldžić, A., Finka, B., Šimunović, P. & P. Rudan (1988):** Sličnosti i razlike u govorima otoka Brača kao odraz migracijskih kretanja. Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 14, 1, 163–184.

Škevin, I. (2011): Romanski utjecaji u poljodjelstvu: primjer govora Betine/ Influssi romanzi in agricoltura: il caso della parlata di Betina. *Adriatico/Jadran, Rivista di cultura tra le due sponde*, 1–2, 38–50.

Spicijarić, N. (2009): Romanizmi u nazivlju kuhinjskih predmeta u govoru Dubašnice na otoku Krku – etimološka i leksikološka obrada. *Fluminensia*, 21, 1, 7–24.

Šimunić, B. (2013): Rječnik bibinjskoga govora. Zadar, Ogranak Matice hrvatske u Zadru.

Šimunković, L. & M. Kezić (2004): Glosar kuhinjske i kulinarske terminologije romanskog podrijetla u splitskome dijalektu. Split, Dante Alighieri.

Šimunković, L. (2009): I contatti linguistici italiano-croato in Dalmazia. *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri u Dalmaciji*. Split, Dante Alighieri.

Šimunović, P. (1975): Ogled jezičnih osobina bračke čakavštine. *Narodna umjetnost* 11/12, 1, 497–517.

Šimunović, P. (1977): Čakavština srednjodalmatinskih otoka. *Čakavska rič*, 7, 1, 5–63.

Šimunović, P. (2009): Rječnik bračkih čakavskih govora. Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga.

Šimunović, P. (2011): Čakavska čitanka: tekstovi, prikazbe, priručni rječnik, bibliografija. Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga.

Vinja, V. (1998–2004): Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku, I–III. Zagreb, HAZU – Školska knjiga.

Vuletić, N. (2007): Dalmatska leksička geografija. *Talasozonimi*, PhD Disertation. Zadar, Sveučilište u Zadru.

Zingarelli, N. (2006): Lo Zingarelli. *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna, Zanichelli.

Županović Filipin, N. (2018): Romanizmi u govoru Rogoznice: promjene u leksiku krajem 20. i početkom 21. stoljeća. In: Lanović, N., Ljubičić, M., Musulin, M., Radosavljević, P. & S. Šoštarić (eds.): *Poglavlja iz romanske filologije: u čast akademiku Augustu Kovačecu o njegovu 80. rođendanu*. Zagreb, FF press, 793–814.

MINORITY LITERATURE IN THE MAJORITY LANGUAGE: A NEW PARADIGM? THE CASE OF THE SLOVENIAN POETRY IN ITALY

Ana TOROŠ

University of Nova Gorica, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenia
e-mail: ana.toros@ung.si

ABSTRACT

The present paper addresses the issue of bilingual literature and studies the relations between the majority language and the minority language within the poetry of minority authors. We examined the contemporary phenomenon of producing poetry in the majority (Italian) language by two authors of the Slovenian origin living in the Friuli Venezia Giulia region in Italy (Antonella Bukovaz, Elena Cerkvnič). In this regard we found out that the linguistic shift from the minority (Slovenian) language to the majority (Italian) language does not inevitably lead to the breakage of the links with the collective memory of the Slovenian minority in Italy and thus does not induce a change in the manner of the literalization of the living space of the Slovenian minority in Friuli Venezia Giulia.

Keywords: minority literature, collective memory, Slavia Veneta, Trieste, Elena Cerkvnič, Antonella Bukovaz

LETTERATURA DI MINORANZA NELLA LINGUA MAGGIORITARIA: UN NUOVO PARADIGMA? IL CASO DELLA POESIA SLOVENA IN ITALIA

SINTESI

L'articolo affronta il tema della letteratura bilingue e studia le relazioni tra la lingua maggioritaria e la lingua minoritaria nell'ambito della poesia degli autori di minoranza. In questo ambito è stato esaminato il fenomeno contemporaneo della produzione letteraria in lingua maggioritaria (italiana) da parte di due poeti di origine slovena residenti nella regione Friuli Venezia Giulia in Italia (Antonella Bukovaz, Elena Cerkvnič). Al riguardo è emerso che il mutamento linguistico dalla lingua minoritaria (slovena) alla lingua maggioritaria (italiano) non porta inevitabilmente alla cesura dei legami con la memoria collettiva della comunità minoritaria slovena in Italia e quindi non induce un cambiamento nel modo di rappresentazione letteraria dello spazio vitale della minoranza slovena in Friuli Venezia Giulia.

Parole chiave: letteratura di minoranza, memoria collettiva, Slavia Veneta, Trieste, Elena Cerkvnič, Antonella Bukovaz

The present paper addresses the issue of bilingual literature and studies the relations between the majority language and the minority language within the literature of minority authors.¹ We shall examine the contemporary phenomenon of writing poetry in the majority (Italian) language by the authors of the Slovenian origin living in the Friuli Venezia Giulia region in Italy. In this regard we shall study whether the linguistic shift from the minority (Slovenian) language to the majority (Italian) language inevitably leads to the breakage of the links with the collective memory of the Slovenian minority community in Italy and thus induces a change in the manner of the literarization of the living space of the Slovenian minority in Friuli Venezia Giulia. We would thus like to find out whether the linguistic shift from Slovenian to Italian inevitably leads to the loss of those predictable elements of literarization. The latter shall be studied on the case of two contemporary female poets from the Friuli Venezia Giulia region, Elena Cerkvanič (Trieste) and Antonella Bukovaz (Cividale).²

The reasons for the literary bilingualism are different and subject to not only the author's intimate relationship with the language but also to the historical and socio-political reasons. The quantitative ratio between the languages and the role of each of the languages in literary works differs from case to case. On one hand, one can only witness the usage of individual words in the other language, while on the other hand one can come across a translation of a complete literary work into the other language, as it is the case of Rabindranath Tagore, who translated his works from Bengali into English and adjusted them to the English-speaking audience (Hokenson & Munson, 2007, 168–169). Another specific case is the case of the immigrant literary authors who start writing in another language, the language of the culture of the country which they settled in, while the usage of their new, acquired language is characterized by their mother tongue (Mugerli Lavrenčič, 2005, 190).

In the Friuli Venezia Giulia region in Italy, at the intersection of the Slavic, Romance and Germanic worlds, literary bilingualism is a common phenomenon. The roles of the minority language and the majority language have been changing through time. Just prior to the collapse of the Austro-Hungarian Empire, the Italian irredentist poets³ from Trieste used certain grammatically incorrect Slovenian expressions (*zakai*, *nazai*, *zivio Trst Slovenska*) in their literary texts when

referring to the Slovenian community. Their aim was to depict the Slovenian community as uncultivated and inferior to the Italian community, and the literary discourse supported the political discourse of that period, that is the irredentist struggle to annex Trieste to Italy. Let us study an example of such a poem:

I nostri cari noni
I sczava nazai
A colpi de bastoni
Quei prodi del zakai.
[...]
In zità i vien urlando:
[...]
Ja, zivio Trst slovenska.
(Weiss, 1909, 64–65)

The given example shows the relation between the Slovenian and the Italian languages, two minority languages of the Austro-Hungarian Empire. After World War I, when the Italian language became an official language in Trieste, the use of the Slovenian words in Italian poems changes. The Slovenian words and the Slovenian context are mostly not mentioned, thus the literary discourse supported the then Italian politics of assimilation. If Slovenian words are used, they depict a culture from the past, the culture related to the Austro-Hungarian context, which should no longer exist at the time of the creation of the poem in question. Such an example is Carlo Mioni's poem titled *Ieri e oggi*, featuring certain colloquial Slovenian expressions, written in italics and symbolizing past times. An example of such a word is the word »*mlècherze*« (standard Slovenian: *mlekarice*: women carrying or delivering milk):

Done del pan e *mlècherze*
E sin la lavandere
A bordo dele elettriche.
(Mioni, 1933, 14–16)

In the period between the two world wars, the Slovenian authors in Italy almost never used Italian words in their literary works. The content of these works usually expresses a negative criticism towards the contemporary, anti-Slovenian focused politics in Italy, and the poets thus had to express the content indirectly, through allusions, symbols, metaphors, metonymies and other figures of speech used in poetry.⁴ Such is Karel Širok's poem titled *Molitev*, in which the author uses an allegory to illustrate the unfavorable conditions

1 The author acknowledges financial support by the Slovenian Research Agency for the research programme Historical interpretations of the 20th century (P6-0347).

2 Literary bilingualism or the transition from Slovene to Italian can also be observed in the works of other poets from Italy (Ivan Tavčar, Michele Obit, Nelida Ukmar, Claudia Vončina, Tatjana Križmančič and others).

3 About irredentism in the Trieste area, see Vivante (1912).

4 On the history of the Slovenians in Italy see: (Kacin Wohinz, 2000). – On the Slovenian Triestine poetry between the two world wars see Toroš (2011).

for the Slovenians in the Trieste area: "*Nekronanega kralja reši nas, Gospod, / krivičnih trum njegovih reši nas, Gospod!*" (Širok, 1935, 56).

On the other hand, the vocabulary of the majority language can be observed in the contemporary literature of the Slovenian poets in Italy. Such an example is the poem *Jutrišnje tržaško jutro* by Miroslav Košuta (born in 1936), in which the author wishes to depict his own experience of a double, complex identity:

Nekega dne se bom zbudil in si dejal:
»Buongiorno, Košuta! Come stai?«
/.../ zmedeno vprašam: »Che cosa hai detto?
E perché parli per zakaj?«
/.../ ni daleč dan,
ko se v meni dva jaza zbudita.
(Košuta, 1991, 42)

A similar situation can be noted in case of the Slovenian authors in Austria, as they also manifest the inclusion of two cultures and two languages within the literary discourse⁵. From the perspective of conveying the message, Miroslav Košuta's poem can be compared to the poem *Jaz ich* by Jani Oswald (born in 1957), belonging to the collection *Babylon/Babilon*:

Ich ljubim
liebe svoj mein
dvojni
doppeltes jaz-ich
(Oswald, 1992, 46–47).

As the title *Babylon/Babilon* suggests, the collection is bilingual and also features poems written only in German. Also, the Slovenian female author Maja Haderlap (born in 1961) from Austria opts to write in the majority language, that is German. Her most renowned novel is undoubtedly *Engel des Vergessens*. In this particular case writing in German does not mean that the bonds with the Slovenian community in Austria have been broken, as the literary work is still based on the traumatic collective memory of the Slovenians in the Carinthia region in Austria, related to the oppression of the Slovenians and the 20th century war trauma.⁶ In this respect, Silvija Borovnik states that writing in another language offers distance

towards the expressed content, which can ease the literary process of writing about hard individual and collective traumas (Borovnik, 2012, 437–448).

Based on the classification of the minority literature, arising from Kafka's supervision and his specific position (the German-writing Jew in Prague), Maja Haderlap's literary works written in German can be classified as »minority« literature, which has been produced by a member of the minority and written in the majority language (Deleuze & Guattari, 1995).⁷ This literature is thus filled with the content based on the collective memory of the Slovenian minority in Austria and thus differs from the majority of the literary works written in the German language.

In recent years, the implied linguistic shift from the minority to the majority language, occurring in the literary production process, has also been observed within the Slovenian community in Italy.⁸ The Slovenian literary criticism in Italy has already sparked reflexion and discussion about the issue how to qualify the literary works of this kind (see Purič, 2018). In this regard Miran Košuta divides contemporary literary bilingual authors with Slovene roots in Italy into four categories. The first group includes authors who create exclusively in Italian, usually due to their lack of knowledge of Slovene. This category mainly includes actors from the Udine region. Antonella Bukovaz, for example, falls into this category. The second group includes authors who write in Italian and who occasionally translate their own literature in Slovene. The third group includes authors who write in Slovene and occasionally translate their own literature into Italian. The last category includes authors who speak both languages (Slovene and Italian) well enough for literary creation (Košuta, 2020, 189–199).

The transition to the majority language is usually understood as a breakage of the bonds with the minority community and its literary tradition. Vilma Purič addressed this issue in her work *Tržaške pesnice*. On the one hand, she noticed that the Slovene language is a transmitter of group heritage for poets with Slovenian roots from Italy. On the other hand, she observed that poets with Slovenian roots from Italy who write in Italian have not turned away from their

5 For the purpose of researching literary processes in the Alps-Adria region Janez Strutz came up with the concepts of inter-regionality and regional focus in comparative literary studies. The latter focused primarily on intercultural processes in the Alps-Adria region (Strutz, 2003). Andrej Leben also draws from this research perspective, namely from a model of supra-regional literary places of interaction, which, on a productive and receptive level, transcends the regional bilingual literary field and the borders of the Austrian and Slovene literary systems and exceeds the essentialist categories, such as language, nation and identity (Leben, 2020). More on Slovenian authors in Austria and the use of two languages within the literary discourse see Bandelj (2008).

6 We arise from the memory studies (Halbwachs, 2001; Hirsch, 2008). – On the history of the Slovenians in Austria see for example Moritsch (2000).

7 »Minority literature is not a literature written in a minor language, but a literature created by a minority in a larger language« (Deleuze, 1995, 24).

8 We will focus on the Trieste region and on the Udine region (Slavia Veneta) in Italy.

Slovene heritage. That this is so is evidenced by their otherwise active work in support of the Slovenian community in Italy (Purič, 2020, 290–310).

This raises the question of whether writing literature in the language of the Other can, at least in some cases, maintain ties with the minority community. In doing so, one can draw on the characteristics observed by Miran Košuta within the Slovene literature in Italy. Košuta speaks of its ontological (vitalistic persistence in the inhuman world), ethical (to be humane), ethnic (commitment to the Slovene nation), spatial (writing about the place where the Slovenes live in Italy) and linguistic peculiarities (the Slovene language as a bearer of deeper, ethical and existential connotations) (Košuta, 2008, 23–63). The question is therefore, whether these categories, which mean a connection with the Slovene community in Italy, can also be preserved in the literature of minority authors writing in Italian. And if so, by what literary tools is this connection maintained?

By analyzing two innovative poetry collections written by Antonella Bukovaz and Elena Cerkvenci we will try to find out whether, according to »Kafkaesque« definition of the minority literature, the transition to the majority language can in certain cases be understood as a new paradigm of the Slovenian minority literature in Italy.

Antonella Bukovaz, a native of Cividale in the Slavia Veneta area (Italy), wrote her two poetry collections, *Tatuaggi* (2006) and *Al Limite* (2011) in Italian. Yet in her first poetry collection, and even more evidently in her second collection, it can be noticed that her literary discourse constantly alludes to the fate of the Slovenian community in the Slavia Veneta area, particularly to the long-term oppression and the consequent dying out of the Slovenian (dialectal) language and the cultural identity of the Slovenian community, which the author says she belongs to.⁹ As the author herself writes in her verses, she wishes to »conservare la memoria del luogo« (Bukovaz, 2006, 39) within her poetical world. She achieves that by repeating words such as »memoria« (Bukovaz, 2011, 15), »identità« (Bukovaz, 2011, 16), »confini« (Bukovaz, 2011, 26). The key word in the author's poetics, related to all the above-mentioned words, is the word »parola«. We have to point out that its Slovenian equivalent, the word »beseda«, appears in the titles of the literary works written by her compatriots, namely the authors writing in a Slovenian dialect in the Udine region (Slavia Veneta and Resia) in Italy (i.e. Silvana Paletti, 2003;

Renato Quaglia, 1984; Michele Obit, 2004). It is important to understand that this word, »parola«, is turning into a poetic symbol of the struggle to preserve the oppressed Slovenian language in this territory. Only if one is familiar with this context, one can understand the verse: »*Al di là della siepe svapora la parola / che è stata terra ed è stata guerra*« (Bukovaz, 2011, 14).

To understand Antonella Bukovaz's poetry, the reader must be familiar with the Slovenian language and the Slovenian dialect used by the author in her poetics, as parts of her poems are written both in Standard Slovenian (»*Parlo dal colmo in me razume samo / chi diserta la linea immaginaria*«; Bukovaz, 2011, 24), as well as in the dialect of the Slovenian community in the Slavia Veneta (»*uova luštrik moko an mlieko / per risentire l'unica voce che mi appartiene*«; Bukovaz, 2011, 31). These are the words and excerpts which, in poetic texts, gain the reader's attention and surprise him, as the linguistic shift occurs unexpectedly. In terms of meaning, these words are extremely powerful, as they disclose a new layer of textual meaning. They convey the message about the painful extinction of the Slovenian identity in the Slavia Veneta. We have to underline that in the Udine region (Slavia Veneta, Resia) the very same topic is characteristic of the literary works written in Slovenian dialect. Such is the collection of poetry by Viljem Černo (1937–2017) titled *Ko polno je noči srce* (2013), whose title already shows the inflicted pain. As we can see, the key topic is the same, regardless of the choice of the language used.

The Slovenian words in the Italian text thus work as an encrypted text, as dispersed clues which can be decoded and assembled into a whole, but only if being familiar with the collective memory of the Slovenian community, which the author claims to belong to, and the socio-political situation in the Udine region (Slavia Veneta area).

Antonella Bukovaz's linguistic shifts from the majority to the minority language most likely represent the author's complex identity (Pertot & Kosić, 2014), and possibly also the trauma of the suppression of a part of her linguistic identity, which could not develop due to the socio-political situation in the Slavia Veneta area. One can also assume this on the basis of her linguistic identity self-definition, mentioned in her curriculum vitae in her first poetry collection: »[H]o una lingua per sentire e una per lavorare« (Bukovaz, 2006, 44).

Antonella Bukovaz actually makes a personification of her native (Slovene) language, starts a dialogue

⁹ The Slovenians in the Slavia Veneta area belonged to the Venetian Republic until its collapse in 1797, and were annexed to the Kingdom of Italy in 1866, and to Italy after World War II. Since the second half of the 19th century, this area has been facing assimilation tensions and the oppression of the Slovenian language (Kacin Wohinz, 2000).

with her native language, in which one can feel the author's frustrations arising from the battle between her desire to preserve this part of her linguistic identity, and, on the other hand, the restrictions set by the environment: »*Ti ho attraversata per tradirti [...] saresti lingua di ciottoli*« (Bukovaz, 2011, 24). And once again at another spot: »*Lingua sconfinata / io ti sono sentiero!*« (Bukovaz, 2011, 27).

The poetic refrain "*Ciò che scompare ...*" and the variations of the refrain (see below) in her second poetry collection suggest that the author, despite using the majority language or actually with the help of the majority language, in which she is fluent, hopes to preserve the collective memory of the Slovenian community:

- »*Ciò che scompare infatti contiene* [underlined by A. T.] un luogo più interno / più profondo per farsi seme« (Bukovaz, 2011, 13).
- »*Ciò che scompare infatti indica* [underlined by A. T.] un luogo più interno / più profondo per farsi seme« (Bukovaz, 2011, 15).
- »*Ciò che scompare infatti rivela* [underlined by A. T.] un luogo più interno / più profondo per farsi seme« (Bukovaz, 2011, 15).

One can make such an assumption also on the basis of the title of the chapter *Canto per lingue sconfinata* (Bukovaz, 2011, 21) from her second poetry collection. Meaningful is also the quotation of Pier Paolo Pasolini,¹⁰ used as an introductory motto to one of the chapters in her second collection: »*Bisognava forse, per portare il Friuli a un livello di coscienza che lo rendesse rappresentabile, esserne sufficientemente staccati, marginali, non essere troppo Friulani*« (Bukovaz, 2011, 23).

In her poetry, Elena Cerkvanič, a contemporary Triestine poet of Slovenian origin, unlike Antonella Bukovaz, does not focus on a linguistic topic. The author does not discuss her linguistic choice (writing in the majority language) and does not take this choice as a problem-inducing core of her poetry. Despite this apparent alienation from the minority community, which her ancestors belonged to, her poems occasionally feature Slovenian elements, showing that the author has not yet totally broken the bonds with the collective memory of the Slovenian community in the Trieste area.

Her poetry thus shows her belonging to the two cultures, the Slovenian and the Italian, as it is evident from the introduction to her second poetry collection *sapor di vini*, in which she refers to Dante Alighieri (1265-1321) and France Prešeren (1800-1849), the most renowned representatives of the Italian and Slovenian poetries, and to their two poetry muses, Dante's Beatrice and Prešeren's Julija: »*versi endecassillabi di Dante pensando a Julija / e versi endecassillabi di Prešeren pensando a Beatrice*« (Cerkvenič, 2012, 9).

Her Central European component,¹¹ the cultural intertwining of the Slavic, Romance and Germanic worlds is evident in the poem *Libertà nel suicidio?* no: »*Werther / (amato da Massenet) / Zorin / Jacopo / ed altri. // Giovani sognatori sentimentali*« (Cerkvenič, 2009, 70), in which she includes the examples of epistolary novels by authors belonging to three different national literatures (German, Slovenian and Italian: *Ultime lettere di Jacopo Ortis* (1802), the novel by Ugo Foscolo; *Zorin* (1870), the novel by Josip Stritar; *The Sorrows of Young Werther* (1774), the novel by Johann Wolfgang von Goethe).

A similar literary approach (showing similarities) is used in the poem *non tutti siamo uguali*: »*Juden raus! / Sporco sc'iavo! / Gulag [...] La bellezza sta / nell'essere diversi*« (Cerkvenič, 2009, 51), referring to the oppression of the Other in different countries.

One cannot overlook the fact that in this poem the author uses the word *sc'iavo!*, which could be categorized as »meta-image« (Leerssen, 2016), that is the assumption of the I about how the Other sees and values him. The word »*sc'iavo*«¹² actually often appears in the Slovenian Triestine literature of the 20th and 21st centuries written in the Slovenian language and it symbolized the Italian's derogatory behavior towards the Slovenian community. On this basis, it could be said that Elena Cerkvanič wrote the text from the perspective of a minority, that is the Slovenian Triestine community and its traumatic collective memory. This hypothesis can be supported by her poem *la Memoria*: »*e dimentico la Memoria [...] sai, ai miei nonni hanno bruciato il / Narodni dom*« (Cerkvenič, 2009, 23). As it can be seen from the poem, the author refers to the Slovenian literary symbol, the Narodni dom – the Slovenian Cultural Centre.¹³

10 Pier Paolo Pasolini (1922–1975) is credited with reviving the Friulian language and literature, the founder of the "Academiuta di lenga furlana" in Casarsa and the author of the programe manifesto (1945), in which he sees the development of the Friulian language and literature as based on the 13th century Romance tradition. As a result of his actions, a group of poets formed, which began writing poetry by following his programe guidelines (Faggin, 1987, 51–52).

11 The existence of the Germanic component is probably the result of the author's inclusion within the Triestine context, related to the Austro-Hungarian tradition. The author thus mentions Goethe, Schiller and Nietzsche. This tradition is not present in the case of Antonella Bukovaz, as she grew up in a different cultural environment (Slavia Veneta), connected to the Romance world.

12 Ščavo: a derogatory expression used to refer to the Slovenians in Italy.

13 The Slovenian Cultural Centre (Narodni dom in Slovenian) in Trieste was a multimodal building of the Slovenian minority in the Trieste area, designed in 1904 according to Max Fabiani's plans. It hosted the headquarters of all-important Slovenian associations based in Trieste. It was burned down in 1920. – For more about this refer to: Kacin Wohinz & Pirjavec (2000).

Further analysis reveals that Elena Cerkvnič uses the same literary tools as Antonella Bukovaz, that is the personification of her Slovenian origin and the dialogue between her and her personified Slovenianness. In this particular case (in the poem *la Memoria*), Elena Cerkvnič as a lyric subject starts the dialogue with the personified memory of the Slovenian Triestine community, while suggesting her ambivalent perception of this part of her own identity. On one hand, she would like to suppress it due to its traumatic content, but on the other hand she assumes it to be a duty to preserve and accept it.

This attachment to her Slovenian origins is constantly reflected in her poetry. Like Antonella Bukovaz she alludes to this part of her identity by using Slovenian words and by referring to the Slovenian literary characters, poets, politicians etc. In the poem *idiot(a)*: »dovoli mi, Slavoj¹⁴ // mi permetta Žižek« (Cerkvnič, 2012, 47) and in the poem *Caro medo*:¹⁵ »predragi / medota nikakor ne umoriti / Erjavec¹⁶ bi tega ne želel storiti [...] orsetti protetti« (Cerkvnič, 2012, 53), the poetry actually alludes to the current Slovenian politics (Karel Erjavec), the Slovenian literary history (Fran Erjavec) and to the world-famous Slovenian philosopher (Slavoj Žižek). In the poem *a Dragotin Kette*¹⁷ (Cerkvnič, 2012, 46) it further alludes to an excerpt from the life of the Slovenian poet Dragotin Kette (1876–1899), his residency in Trieste prior to his death, and to his renowned poetry cycle *Na molu San Carlo*, written on the basis of his own experiencing of the Trieste area.

The author's notes attached to the poems *Caro medo* and *a Dragotin Kette* create a slightly ironic effect, describing in details the Slovenian context and the Slovenian accent to the Italian readers. We can assume that Elena Cerkvnič once again writes her poetry from the perspective of the Slovenian minority as she wrote the notes on the basis of the typical Slovenian presupposition about the Italian's insufficient knowledge about the Slovenian con-

text (see for instance Vidau, 2009). We can also assume that the author deliberately used irony to describe her negative attitude towards the ignorance of members of the majority (Italian) nation in the Trieste area about the Slovenian reality, as she does not use irony in the poem *la Memoria* when mentioning the Slovenian Cultural Centre, the Narodni dom (she does not offer an explanation in the form of a footnote about Narodni dom). By acting in this manner, she most likely wanted to show respect towards the members of the Slovenian community, who perceived the burning down of the Narodni dom as an utterly traumatic experience. The manner of (not)using footnotes in the poem *la Memoria* once again shows that the poet's perspective is that of the Slovenian minority in the Trieste area.

We can therefore conclude that using the majority (Italian) language in the poems of Antonella Bukovaz and Elena Cerkvnič does not mean that the links with the collective memory of the Slovenian community in Italy have been broken, the poetry is thus still bound to lateralization of the issues faced by the Slovenian community in Italy. In both cases we can notice the combined use of the majority and the minority languages. In terms of quantity, the minority language has a minor role. Nevertheless, the Slovenian words used in the poems are meaningful and can be understood as key words that lead into the deeper semantic layers of the literary texts, which strive to reveal the author's links with the Slovenian community in Italy and to preserve the traumatic collective memory of this community. From this perspective, both poets, and other similar authors in Italy (with Slovenian roots and writing in Italian), could be classified into the new paradigm of the Slovenian minority literature in Italy, which uses the majority language to literarize the very same issues which are characteristic of the Slovenian authors in Italy writing in Slovenian, in an innovative and fresh manner.

14 Slavoj Žižek, a contemporary Slovenian philosopher; pronounced *slàvoi* (with the sound representing the initial letter »s« in the Italian word »senza«) *jijek* (with the sound representing the letter »j« in the French word »journaliste«). [fn. E. C.; the footnote is originally written in Italian language]

15 In Slovenian the word *medo* is a hypocorism of *medved*, which means »bear«; the title of the poem could therefore be: »dear teddy-bear« in English. [fn. E. C.; the footnote is originally written in the Italian language.]

16 Erjavec is the surname of a Slovenian author, as well as a surname of a contemporary Slovenian politician, and it is pronounced *eriàvez*, with the sound representing the letter »z« in the Italian word »senza«). [fn. E. C.; the footnote is originally written in the Italian language]

17 Kette is the surname of a Slovenian poet, his first name being Dragotin, and is pronounced *chette*. [fn. E. C.; the footnote is originally written in the Italian language]

MANJŠINSKA LITERATURA V VEČINSKEM JEZIKU: NOVA PARADIGMA?
PRIMER SLOVENSKE POEZIJE V ITALIJI

Ana TOROŠ

Univerza v Novi gorici, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenija
e-mail: ana.toros@ung.si

POVZETEK

Pričujoči prispevek obravnava vprašanje dvojezične literature in ponuja razmislek o relaciji med jezikom večine in jezikom manjšine v procesu književnega ustvarjanja manjšinskih avtorjev. Osredotočili smo se na novodobni pojav pisanja poezije v večinskem (italijanskem) jeziku pri dveh pesnicah slovenskih korenin v Furlaniji Julijski krajini (Antonella Bukovaz, Elena Cerkvencič). Ugotovili smo, da jezikovni premik ni nujno povezan s prekinitvijo vezi s kolektivno memorijo slovenske skupnosti v Italiji in torej ne vodi nujno v spremembo načina literarizacije njenega prostora bivanja. V obeh primerih se srečujemo s kombinirano rabo večinskega in manjšinskega jezika, pri čemer ima manjšinski jezik, količinsko gledano, minorno vlogo. Po drugi strani pa ima pojav manjšinskega jezika v besedilu pomembno sporočilno vrednost in odpira vrata v globlje pomenske plasti književnega besedila, ki težijo k ohranitvi vezi s slovensko skupnostjo v Italiji.

Ključne besede: manjšinska literatura, kolektivna memorija, Beneška Slovenija, Trst, Elena Cerkvencič, Antonella Bukovaz

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Bukovaz, A. (2006):** Tatuaggi. Faloppio (Co), LietoColle.
- Bukovaz, A. (2011):** Al limite. Firenze, Le lettere.
- Cerkvenič, E. (2009):** Amore chissà se: poesie. Trieste, Libreria editrice San Marco.
- Cerkvenič, E. (2012):** Sapor di.vini: poesie. Empoli, Ibiskos editrice Risolo.
- Košuta, M. (1991):** Jutrišnje tržaško jutro. Miroslav Košuta: Riba kanica. Trst, ZTT. 42.
- Mioni, C. (1933):** Sogni e ricordi. Trieste, Tip. Moderna.
- Oswald, J. (1992):** Babylon = Babilon. Klagenfurt, Drava.
- Širok, K. (1935):** Kapelica. Ljubljana, Akademsko založba.
- Weiss, O. (1909):** El scovazon. Trieste, Vram.
- Bandelj, D. (2008):** Večjezičnost v sodobni poeziji Slovencev v Avstriji: medkulturnost ali asimilacija. In: Košuta, M. (ed.): Slovenščina med kulturami / Slovenski slavistični kongres, Celovec in Pliberk [2.-4. 10. 2008]. Celovec [i. e.] Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije. 159–176.
- Borovnik, S. (2012):** Dvojezičnost slovenske književnosti v Avstriji kot odraz dvojne identitete. In: Stankovska, P. et al. (ed.): Individualna in kolektivna dvojezičnost. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete. 437–448.
- Deleuze, G. & F. Guattari (1995):** Kafka: za manjšinsko književnost. Ljubljana, Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Faggin, G. (1987):** La poesia friulana del novecento. In: Belardi, W. et al. (eds.): La poesia friulana del novecento. Roma, Bonacci, 35–78.
- Glesener, J. E. (2020):** Male književnosti: pregled pojmov. In: Leben, A. & Koron, A. (eds.): Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu. Ljubljana, Založba ZRC. 43–58.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Hirsch, M. (2008):** The Generation of Postmemory. *Poetics today*, 29, 1, 103–128.
- Hokenson, J. W. & M. Munson (2007):** The Bilingual Text. History and Theory of Literary Self-Translation. Manchester, UK and Kinderhook (NY), USA, St. Jerome Publishing.
- Kacin Wohinz, M. & J. Pirjevec (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.
- Košuta, M. (2008):** E-mejli. Maribor, Litera.
- Košuta, M. (2020):** O literarnem dvojezičju slovenskih leposlovcev v Italiji. In: Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu. Ljubljana, Založba ZRC, 189–203.
- Leben, A. (2020):** Model in pojem nadregionalnega literarnega interakcijskega prostora (na osnovi literature koroških Slovencev in Slovencev). In: Leben, A. & Koren, A. (eds.): Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu. Ljubljana, Založba ZRC, 59–72.
- Leerssen, J. T. (2016):** Imagology: On Using Ethnicity to Make Sense of the World. *Revue d'études ibériques et ibéro-américaines*, 10, 13–31.
- Moritsch, A. (2000):** Koroški Slovinci 1900–2000. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva založba.
- Mugerli Lavrenčič, M. (2005):** Pisanje med kulturama: (dvojezično pesništvo Josipa Ostija). In: Marko Stabej (ed.): Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj: zbornik predavanj / 41. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 27. 6.-15. 7. 2005. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, 190–193.
- Obit, M. et al. (eds.) (2004):** Besiede tele zemlje, proze in poezije v beneškem narečju. Trst, ZTT / EST.
- Paletti, S. (2003):** Rozajanski serčni romonenj. La lingua resiana del cuore. Rezijanska srčna govorica. Transl. into Slovenian by Marija Pirjevec. Transl. into Italian by Roberto Dapit. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Pertot, S. & M. Kosic (2014):** Jeziki in identitete v precepu: mišljenje, govor in predstave o identiteti pri treh generacijah maturantov šol s slovenskim učnim jezikom v Italiji. Trst, Slovenski raziskovalni inštitut SLORI.
- Purič, V. (2018):** Izbira italijanščine v pisanju slovenskih avtorjev: zatajitev ali odprtost do drugega? *Mladika*, 9, 62, 6–7.
- Purič, V. (2020):** Sodobne tržaške pesnice. Trst, Mladika.
- Quaglia, R. (1985):** Baside. Transl. by Marko Kravos. Trst, ZTT.
- Strutz, J. (2003):** Regionalität und Interkulturalität: Prolegomena zu einer literarischen Komparatistik der Alpen-Adria-Region: Habilitationsschrift zur Erlangung der Venia docendi für das Fach Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft. Klagenfurt = Celovec, J. Strutz.
- Toroš, A. (2011):** Podoba Trsta in Tržaškega v slovenski in italijanski poeziji prve polovice 20. stoletja, (Humanistika). Nova Gorica, Univerza.
- Vidau, Z. (2009):** Poznavanje narodnih manjšin med mladimi pripadniki narodnih večin in njihova stališča do večnarodnostnega družbeno-političnega položaja v deželi Furlaniji Julijski krajini in Slovenski Istri = La conoscenza delle minoranze nazionali tra i giovani appartenenti alle maggioranze nazionali e il loro atteggiamento verso lo status socio-politico multietnico della regione Friuli Venezia Giulia e dell'Istria slovena. In: Jagodic, D. et al. (eds.): Mladina na prehodu: mladi Tržičani pred izzivi postmoderne družbe, evropskih integracijskih procesov in medkulturnega sobivanja. Trst, SLORI, 88–110.
- Vivante, A. (1912):** Irredentismo adriatico: contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. Firenze, Libreria della voce.

IN MEMORIAM

Dr. GORAN FILIPI*(18. januar 1954 – 8. januar 2021)*

Dr. Goran Filipi, akademik, visokošolski profesor in znanstveni svetnik na področju jezikoslovja, njegov prispevek k istrski dialektologiji je priznan in cenjen doma in v svetu. Goranova bogata znanstvena dediščina na področju etimologije in dialektologije Istre je neprecenljiv doprinos k poznavanju istrskega jezikovno–etimološkega prostora in jezikovnih ostalin Istre in Dalmacije. Da je istrska etimološka in jezikovna zakladnica umeščena v romansko jezikoslovje, je nedvomno njegova zasluga.

Goran, rojen sicer v Zadru, a za nas, ki smo ga poznali dlje, bodisi kot kolega bodisi kot raziskovalca, je bil najprej Izolan, saj je svoje šolanje začel prav v izolski osnovni šoli. Za študij jezikoslovja na Filozofski fakulteti v Ljubljani se je odločil po študiju kemije v Kragujevcu, kjer ga študij kemije ni pritegnil. Njegov občutek za jezik, za narečja in govore je nosil v sebi. Diplomiral je kot profesor angleščine in italijanščine, vendar mu samo pedagoško delo ni bilo dovolj. V njem je tlela hevristična iskra,

zato se je po magisteriju (1985) in doktoratu iz jezikoslovnih znanosti (1991) na Filozofski fakulteti v Zagrebu odločil za raziskovalno delo. Iskra je vnela njegov življenjski raziskovalni zanos. Ukvarjal se je z dialektološkimi, etimološkimi, leksikološkimi in leksikografskimi raziskavami, predvsem v okviru kontaktne dialektologije Istre, Furlanije, Julijske krajine in Dalmacije z otoki. Bil je vnet proučevalec istroromunskih govorov. Posebej ga je pritegnila tudi srednjeveška Istra, katere ostaline v jeziku je tudi sam iskal na terenu in preučeval. Kot ugledni raziskovalec so mu bila odprta vrata v najbolj ugledna združenja. Bil je član Hrvaškega filološkega društva, hrvaškega Društva klasičnih filologov, član Slovenskega slavističnega društva, član italijanskega društva Società italiana di glottologia, član Matice hrvatske in Društva hrvaških književnikov. Bil je tudi član Odbora za dialektologijo pri hrvaški akademiji znanosti in umetnosti.

Spoznala sva se v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko sem bila svetovalka za italijanski jezik na koprski enoti Zavoda za šolstvo, on pa je na Srednji tehnični in kovinarski šoli v Kopru poučeval italijanščino. Pogosto mi je tarna, da dijakom, ki jim je bila domača le preprosta italijanščina, ne

Goran Filipi (Foto: Tomaž Primožič, Primorske novice)

more predstaviti lepote tega lepega romanskega jezika. Kasneje naju je poklicna pot vodila drugega ob drugem na romanistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, na Znanstveno-raziskovalno središče v Kopru in na Fakulteto za humanistične študije Univerze na Primorskem, kjer smo skupaj gradili na obalnem delu Slovenije nekaj, kar naj bi postavilo ta del države na evropski zemljevid. Goranovo temeljito in poglobljeno raziskovalno delo je ta cilj doseglo na Znanstveno-raziskovalnemu središču. Bil je nosilec prvih jezikoslovnih projektov na Inštitutu za jezikoslovne študije, dolga leta tudi njegov predstojnik. Bil je dober mentor več mladim raziskovalkam. Sredi 80-tih let minulega stoletja je odšel iz Slovenije in je do upokojitve 2019 poučeval na Pedagoški fakulteti Univerze v Pulju. Koprška Fakulteta za humanistiko je tako izgubila strokovnjaka, Znanstveno-raziskovalno središče pa odličnega raziskovalca.

Njegova izredno bogata bibliografija vključuje med drugim 100 znanstvenih člankov in 15 monografij. Naj omenim samo nekatere, ki so izšle pri več znanstvenih založbah, ne le v Sloveniji ali na Hrvaškem temveč tudi v tujini: *Lexicon ornitologicum Histriae Slovenicae* = Ornitološki slovar slovenske Istre (1993), *Istarska ornitonimija* : etimologijski rječnik pučkog nazivlja (1994), *Istriotski lingvistički atlas* = Atlante linguistico istrioto (1998). *Dic ionar croat-român* = Hrvatsko-rumunjski rječnik (2012), *Istromletački lingvistički atlas* (ImLA) = Atlante linguistico istroveneto (ALIV) = Istrobeneški lingvistični atlas (IbLA) (2012), *Istorumunjske etimologije* (več zvezkov, 2006 – 2011).

Goran je bil tudi prevajalec in pesnik. Znale so njegove pesniške zbirke: Sve hrvatske smrti,

Brdo do sunca, Nasprotna obala, Još se vrti crna ploča. Nekaj svojih pesmi je tudi uglasbil. Je tudi soavtor grafično-pesniške mape Istarski rukopisi – Caligrafie istriane.

Njegovi nekdanji sodelavci in sodelavke Znanstveno-raziskovalnega središča se ga spominjamo kot toplega človeka in dobrega mentorja mladim raziskovalcem. Dr. Rada Cossutta se spominja, kako je kot mlada raziskovalka z njim sodelovala v projektu *Atlas linguarum Histriae*, ki ga je Univerza v Trstu načrtovala v sodelovanju z Univerzo v Puli. To je bil začetek njunega dolgoletnega sodelovanja, ki je oba dialektologa vodila skozi številne mednarodne dialektološke projekte in tradicionalne simpozije posebnega pomena, med njimi *Slovenski dialekti v stiku*. Uspela sta do leta 2018 združiti na sedmih zaporednih srečanjih slovenske in hrvaške strokovnjake in raziskovalce dialektologije.

Goran je bil človek, ki je znal prisluhniti sočloveku. Sama se ga spominjam tudi kot hudomušnega, dobrohotnega in skromnega človeka. Kot dolgoletni predstojnik Inštituta za jezikoslovne študije, katerega članica sem bila, je svoje poglobljeno raziskovalno delo rad zamolčal, čeprav se je Inštitut uveljavil tudi z njegovimi raziskovalnimi dosežki. V spominu imam njegove šaljive ugotovitve, da mu manjka idej za nove zamisli ob skorajšnjih izidih njegovih atlasov, slovarjev, znanstvenih člankov in knjig.

V srcih bomo nosili njegovo človečnost, spominjali se ga bomo kot dobrega sodelavca ter odličnega raziskovalca.

Dr. Lucija Čok

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Nebra Sky Disk* (Wikipedia).

Slika 1: *Zračni posnetek Vele Ozide* (Foto: Nenad Karleuša, junij 2020).

Slika 2: *Asparagus acutifolius* – način priprave v Moščenički Dragi; blanširan in konzerviran v oljčnem olju (Foto: Ivana Vitasović-Kosić, 2019).

Slika 3: *Koš iz Slovenske Istre v Rakitovcu* (Foto: Jože Bavcon).

Slika 4: *Padska gravirana keramika, konec 14.–15. st.* (Foto: Klara Buršič-Matijašić).

Slika 5: *Zaraščajoči se travniki v Čičariji* (Foto: Jože Bavcon).

Slika 6: *Mladi vrhovi Humulus lupulus* (Foto: Ivana Vitasović-Kosić, 2019).

Slika 7: *Capparis orientalis* na plaži v Strunjanu (Foto: Ivana Vitasović-Kosić, 2019).

Slika 8: *Zračni posnetek sondiranja* (Foto: Robert Matijašić, marec 2021).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Nebra Sky Disk* (Wikipedia).

Figure 1: *Aerophoto of Vela Ozida* (Photo: Nenad Karleuša, June 2020).

Figure 2: *Asparagus acutifolius* – method of preparation in Moščenička Draga (Croatia); blanched and canned in olive oil (Photo: Ivana Vitasović-Kosić, 2019).

Figure 3: *Back basket from Slovenian Istria in Rakitovec* (Photo: Jože Bavcon).

Figure 4: *Engraved ceramics from Val Padana, end of 14th–15th century* (Photo: Klara Buršič-Matijašić).

Figure 5: *Overgrowing grasslands in Čičarija* (Photo: Jože Bavcon).

Figure 6: *Young shoots of Humulus lupulus* (Photo: Ivana Vitasović-Kosić, 2019).

Figure 7: *Capparis orientalis* site on the beach in Strunjan (Slovenia) (Photo: Ivana Vitasović-Kosić, 2019).

Figure 8: *Aerophoto of sounding* (Photo: Robert Matijašić, marec 2021).

